

**Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər seriyasından**

**Elşən Misir oğlu Nəsibov**

**BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ DÖVLƏTLƏRİN  
GÜCLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİF OLUNMALARININ  
ƏSASLARI**

**(qlobal və regional miqyasda sülhün təmin edilməsində  
dövlət gücünün rolu-təsiredici amil kimi)**

**Bakı -2013**

**Elmi redaktoru:**

**Turab Qurbanov**  
*siyasi elmlər doktoru*

**Rəyçi:**

**Aygün Əsgərzadə**  
*siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru*

**E.M.Nəsimov. Beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmalarının əsasları (qlobal və regional miqyasda sülhün təmin edilməsində dövlət gücünün rolu-təsiredici amil kimi).** Bakı, "Elm və Təhsil", 2013, 320 s. h.

Kitabda xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlərin nəzəri əsaslarının ümumi aspektdə təhlili məsələləri öz əksini tapır. Üç fəsildən ibarət olan əsərin birinci fəslində xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlərin ümumi əsaslarının bəzi aspektlərinin təhlilinə həsr olunur. Burada xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin tərkib strukturlarının mahiyyət və məzmununu açmaq əsas məqsəddir. İkinci fəsil diplomatiyaya aiddir və onun əsasları şərh edilir. Üçüncü fəsil isə dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə güclənmələrinin əsaslarını, yollarını göstərir. Belə qənaətə gəlinir ki, dövlətlərin iştirak səviyyələri və təsir dərəcələri onların potensialları ilə müəyyən olunur. Dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etmələri və beynəlxalq siyasi hadisələrə təsirləri onların potensialları ilə müəyyənləşir. Burada belə bir qənaətə gəlinir ki, dövlətin daxili siyasəti ilə onun xarici siyasəti arasında üzvü bağlılıq var və bu iki istiqamət vahid ideoloji xətti əmələ gətirir və praktiki fəaliyyəti təmin edir. Dövlətin beynəlxalq münasibətləri onun "atmosferi"nin əsaslarını təşkil edir. Belə izah olunur ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlət hakimiyyətlərinin hərəkətlərini özündə əks etdirən dövlət hərəkətləri bir növ "*Yer kürəsinin atmosferi ilə birlikdə Günəş ətrafında və öz oxu ətrafında fırlanmasını*" xatırladır. İzah olunur ki, dövlətlərin gücləri onların beynəlxalq siyasi çəkirlərini yaradır. Geosiyasət gücə bağlı olur. Kitabda həmçinin belə nəticələrə də gəlinir ki, dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmaları və böyük dövlətlərin formalaşması, nəhəng iqtisadi güc mərkəzlərinin yaranması regional və şəbəkələşmiş regional, yəni qlobal miqyasda sülhün qorunmasının əsaslarını təşkil edir. Kitabda o da qeyd olunur ki, böyük dövlətlər beynəlxalq hüquq normalarından istifadə edərək həm digər dövlətlər üzərlərində birbaşa və dolayı nəzarət əldə edirlər, onları ittifaqlara və digər birləşmələrə cəlb edirlər, həm də onların resurslarından yararlanırlar. Maraqların sərbəst şəkildə təmin edilməsində beynəlxalq hüquq normaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kitab beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, bu istiqamətdə elmi-araşdırma aparan tədqiqatçılar, xarici siyasət sahəsində çalışan mütəxəssislər, o cümlədən diplomatlar üçün faydalı ola bilər. Eyni zamanda dövlət siyasətinin mahiyyətini, xarici siyasətin və daxili siyasətin məzmununu öyrənmək istəyən mütəxəssislər və digər oxucular üçün də yararlı ola bilər.

ISBN 978-9952-8142-1-7

3701000000 – 248

*qrifli nəşr*  
N098 – 2013

© N. Nəsimov E., 2013

## MÜNDƏRİCAT:

|                                                                                                                |           |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>GİRİŞ.....</b>                                                                                              | <b>6</b>  |
| <b>I FƏSİL</b>                                                                                                 |           |
| <b>XARİCİ SİYASƏTİN VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN ÜMUMİ ƏSASLARI .....</b>                                      | <b>39</b> |
| Dövlət və siyasət.....                                                                                         | 39        |
| Xarici siyasət anlayışının mahiyyəti və məzmunu.                                                               |           |
| Dövlətin xarici siyasətini zəruri edən amillər .....                                                           | 53        |
| Xarici siyasətdə dövlətin məqsədi .....                                                                        | 70        |
| Xarici siyasətdə maraq anlayışı. Maraqların təmin olunmasında (siyasi təsiretmədə) məsafə və məkan amili ..... | 80        |
| Xarici siyasətin vəzifəsi .....                                                                                | 84        |
| Daxili siyasətin xarici siyasətlə (beynəlxalq münasibətlə) uyğunlaşdırılması və uzlaşdırılması .....           | 88        |
| Beynəlxalq münasibətlər anlayışı.....                                                                          | 96        |
| Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi.....                                                                        | 111       |
| Xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin funksiyası (dövlətlərin beynəlxalq arenada funksiyaları).....    | 117       |
| Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri (beynəlxalq hüququn prinsipləri .....                                    | 123       |
| Beynəlxalq münasibətlərin coğrafi məkanlar üzrə formalaşması-regional xarici siyasət .....                     | 197       |
| Beynəlxalq münasibətlərin coğrafi məkanlar üzrə formalaşması-qlobal xarici siyasət .....                       | 134       |
| Beynəlxalq münasibətlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin əsasları.....                                    | 139       |
| Beynəlxalq aləmdə dövlətlərin tanınmasının əsasları...                                                         | 144       |
| Xarici siyasətdə, beynəlxalq münasibətlərdə münaqişə, böhran və müharibə amili.....                            | 147       |

|                                                                                                       |            |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>Xarici siyasətdə balanslaşdırma (tarazlaşdırma) və sülh amili.....</b>                             | <b>150</b> |
| <b>Xarici siyasətdə əxlaq qaydaları və davranış.....</b>                                              | <b>152</b> |
| <b>Dövlətin xarici siyasətinin müəyyən olunmasında və formalaşmasında dövlət rəhbərinin rolu.....</b> | <b>154</b> |
| <b>Dövlətin xarici siyasətində xalqların psixologiyasının təsiri.....</b>                             | <b>159</b> |
| <b>Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsi .....</b>                                             | <b>160</b> |
| <b>Beynəlxalq münasibətlərdə siyasi hərəkətlər .....</b>                                              | <b>164</b> |
| <b>Xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər və insan hüquqlarının təmin olunması.....</b>              | <b>166</b> |
| <b>Xarici siyasətdə və beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan sənədlər .....</b>                   | <b>170</b> |

## **II FƏSİL**

### **XARİCİ SIYASƏTİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ**

#### **VASİTƏLƏRİ VƏ DİPLOMATİYA..... 179**

|                                                                           |            |
|---------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>Diplomatiyanın əsasları .....</b>                                      | <b>179</b> |
| <b>Konsulluğun əsasları .....</b>                                         | <b>196</b> |
| <b>Xüsusi missiyaçılıq .....</b>                                          | <b>198</b> |
| <b>Beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunma .....</b>                       | <b>199</b> |
| <b>Diplomatların təyin edilməsinin və qəbul olunmasının əsasları.....</b> | <b>200</b> |
| <b>Diplomatik immunitet və imtiyazlar.....</b>                            | <b>202</b> |
| <b>Persona non grata və şəxslərin qəbul edilməməsi ....</b>               | <b>209</b> |
| <b>Diplomatın rütbələr və dərəcələr .....</b>                             | <b>211</b> |
| <b>Xalq diplomatiyası.....</b>                                            | <b>216</b> |
| <b>Diplomatik danışıqların əsasları .....</b>                             | <b>219</b> |
| <b>Dövlətin diplomatiyasının gücü.....</b>                                | <b>221</b> |

|                                                        |            |
|--------------------------------------------------------|------------|
| <b>III FƏSİL</b>                                       |            |
| <b>BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR</b>                         |            |
| <b>SİSTEMİNDƏ DÖVLƏTLƏRİN</b>                          |            |
| <b>GÜCLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİFAT .....</b>                   | <b>224</b> |
| Güc, siyasət və dövlət .....                           | 224        |
| Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin gücünün             |            |
| yaranmasının əsasları .....                            | 235        |
| Dövlətin güc vasitəsi kimi fəaliyyətinin əsasları və   |            |
| siyasi fəaliyyətin dalğalanmaları-beynəlxalq aləmdə    |            |
| inkişaf dalğalarının əmələ gəlməsi.....                | 243        |
| Dövlət gücünün təsnif olunmasının əsasları.            |            |
| Kiçik dövlət, orta gücə malik olan dövlət, böyük gücə  |            |
| malik olan dövlət və super gücə malik olan dövlətlərin |            |
| təsnifat xüsusiyyətləri .....                          | 245        |
| Super (qlobal) və regional güc mərkəzləri .....        | 246        |
| Regional gücün formalaşması .....                      | 250        |
| Qlobal gücün formalaşması. Super və regional güc       |            |
| mərkəzləri (dövlətlər) arasında rəqabət .....          | 253        |
| Rəqabətdə təsiretmə və təzyiq vasitələri.....          | 260        |
| Güc mərkəzlərinin (dövlətlərin) təşkilatlanmaları      |            |
| və qruplaşmaları .....                                 | 266        |
| Dövlətlərin siyasi qruplarının əldə saxlanılması       |            |
| vasitələri .....                                       | 275        |
| Dövlətlərin siyasi qruplaşmalarında                    |            |
| “güc mərkəzləri”nin iqtisadi-siyasi maraqları .....    | 277        |
| Dövlətlərin qruplaşmalarında maraqların                |            |
| toqquşması və ittifaqlar .....                         | 279        |
| “Güc mərkəzləri”nin beynəlxalq münasibətlərdə          |            |
| davranışları.....                                      | 304        |
| Dövlət gücünün beynəlxalq münasibətlərdə sülhün        |            |
| təmin edilməsində əhəmiyyəti .....                     | 306        |
| Nəticə .....                                           | 311        |
| İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat.....               | 313        |

## GİRİŞ:

Siyasət fərdi və kollektiv formalı və insanlara təbii formada məxsus olan məqsədlərdən, maraqlardan irəli gələn bir hərəkətdir. Məqsədlərin qarşıya qoyulması və maraqların təmin edilməsi bir istəkdir, həm də məcburiyyətdir, zərurətdir. Deməli, siyasət bir forma və məzmun prosesi və vəziyyəti olaraq, istək və zərurətdən irəli gələndir və ortaya çıxan fəaliyyətdir. Xarici siyasət dövlət siyasətinin tərkibidir. Bu baxımdan da xarici siyasət də istək və zərurətdir, daxili maraqları təmin etmək üçün məcburi fəaliyyətdir. Burada obyekt və predmet daxili siyasətin obyekt və predmetindən fərqlidir. Hər iki istiqamətdə-dövlətdaxili və xarici istiqamətdə- siyasəti icra edən tərəflər -subyektlər kimi dövlət hakimiyyətinin strukturları çıxış edirlər. Dövlətin daxili və xarici siyasətini birləşdirən amil və vasitə ehtiyac və tələbatlara söykənən daxili maraqdır. Maraq iki siyasət istiqaməti arasında uyğunlaşdırıcı, uzlaşdırıcı və bağlayıcı vasitə kimi çıxış edir. Bu iki istiqaməti dövlətin vətəndaşlarının (əhalisinin, xalqının) maraqları, xalqın, sakinlərin maraqları birləşdirir. (Qeyd: əhalinin maraqları ilə xalqın maraqları arasında həm vəhdətlik və eynilik vardır, həm də bir qədər fərqlilik mövcuddur. Belə ki, halinin maraqları dedikdə, burada daha çox maddi-mənəvi və sosial və məişət məzmunlu maraqları nəzərdə almaq lazımdır və maraq anlayışını bu prizmadan anlamaq daha yaxşıdır. Xalqın maraqlarına isə çox geniş aspektlərə aid olunmalıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən, xalqın maraqlarına insanların (əhalinin) maddi-mənəvi maraqları ilə yanaşı, onların mədəni, siyasi, sosial, dövlətçilik, dünya subyektlərindən mənəbiyi olmaq, vahid dünyanın tərkib hissəsi olmaq və s. kimi maraq sahələriə aid edilməlidir. Xalqın maraqları bütövlük və vəhdətlik təşkil edir. Halin maraqları ilə xalqın maraqlarını “insan və onun həyat tərzini, istəyi, ehtiyac və

“t l batı-maddi-m n vi al mi” birl şdirir. İnsan maraqları “xalq-əhali” v hd tini yaradır v bütün sah l ri hat edir). Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, beynəlxalq münasibətlər və dövlətin daxili siyasət münasibətləri daxili münasibətlər baza olmaqla, bir-birini şərtləndirən və vahid mərkəzə xidmət edən iki şəxədir.

Dövlət (burada dövlət hakimiyyəti) özünü siyasətlə sübut və təsdiq edir, gerçəkləşdirir. Dövlət özü bir hərəkət strukturu və mexanizmisidir, sistem vahidi və enerji mənbəyidir, təsiredici, nizamlayıcı və bunlardan irəli gələrək, idarəedici bir mexanizmdir. Dövlət öz bütöv enerjisini strukturlarının fəaliyyətinin cəmindən formalaşdırır. Dövlət siyasəti ilə özünü təmin edir (resursların qarşılıqlı vəhdəti və birlikdə fəaliyyəti dövləti yaradır), inkişafa məruz qalır və bütün inkişaf proseslərində özünü qoruyur. Bu prinsipdən çıxış edərək hesab etmək olar ki, dövlətin inkişaf və müdafiə qabiliyyəti vardır və bu, həm daxili, həm də xarici fəaliyyətdə özünü göstərir. Dövlət bu iki fəaliyyət sahəsi arasında da birləşdirici inkişafı və müdafiə funksiyasını formalaşdırır. Bu baxımdan da dövlət onun strukturların qarşılıqlı birləşmiş vəhdət təşkil edən canlı bir orqanizm kimi qəbul olunur. Dövlət resursları hərəkət vəziyyətində saxlayan və resursların hərəkətindən zamanla faydalanan və resursların hərəkəti üçün ardıcıl trayektoriya yaradan bir qurumdur. Bu prinsipdən irəli gələrək hesab etməliyik ki, xarici siyasət dövləti lazımi resurslarla təmin edən və qoruyan fəaliyyətdir. Dövlətin cəmiyyəti inkişaf etdikcə, resurslara da tələbat artır. Dövlət resurslarla zəngin olan bir ictimai-siyasi qurumdur. Dövlət əslində cəmiyyətə xidmət üçün təşkil edilən, onu mühafizə edərək inkişaf etdirən bir qurumdur. Cəmiyyət müstəqil (nisbi olaraq və müəyyən anlarda mütləq formada) şəkildə inkişaf edən və öz-özünü daxilən tənzimləyən və dövlət hakimiyyəti vasitəsilə kənardan müşahidə edilən bir

bütövdür. Cəmiyyət-dövlət hakimiyyəti münasibətləri ümumilikdə insan maraqlarının “doymasına” xidmət edir. Cəmiyyət-dövlət hakimiyyəti münasibətlərinin möhkəmliyi və sərbəstliyi ümumilikdə dövlətin və onun mənbəyi olan əhalinin güclənməsinə və tərəqqisinə xidmət edir. (Qeyd: dövlətin siyasəti dedikdə, ölkə daxilində -buraya dövlət hakimiyyətinin və vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edən hərəkətlər başa düşülməlidir. Xaricdə dövlət siyasəti dedikdə isə, dövləti beynəlxalq aləmdə təmsil edən dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti nəzərdə tutulmalıdır. Beynəlxalq aləmdəki xalqlararası rəsmi münasibətlərdə dövlətləri tərəf kimi onların hakimiyyətləri təmsil edirlər. Vətəndaşların təmsilçiliyi isə “xalq diplomatiyası” adlanır. Vətəndaşların təmsilçiliyi də onların dövlətlərinin hakimiyyətləri vasitəsilə yerinə yetirilir. Buradan da belə bir məntiqi nəticələrə gəlmək olur ki, dövlət siyasətində əsas aparıcı tərəf dövlət hakimiyyətidir. Vətəndaş tərəfi isə dövlət hakimiyyətini təmin etmək üçündür, mənbədir).

Dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin (beynəlxalq münasibətlər dünya siyasətinin tərkibidir, dünya siyasətinin vahid tərkibinin iki istiqamətindən biridir. Digər tərkib isə dövlətlərin (hakimiyyətlərinin) öz daxillərində baş verən, dövlətlərin öz sərhədləri daxilində-daxili məkanlarında, həyata keçirdikləri siyasətdir) iştirakçıları olan və siyasəti formalaşdıran, münasibətlər və əlaqələr sistemini meydana gətirən dövlətlər (beynəlxalq münasibətlərdə dövlət hakimiyyəti yox, dövlət anlayışı işlənməlidir. Çünki tərəflər kimi dövlətlər bütöv olaraq tanınır. Dövlət hakimiyyəti xalqı beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edir) güclərini gör-bir-biriləndirən fərqləndirir. Fərqlənmə say-sində dövlətlər arasında təsir, əks təsir, qarşılaşma və qrup formasında təsir (fərdi və kollektiv təsir) prosesləri meydana gəlir ki, bu da öz-özlüyündə **dünya bütövlüyünü** yaradır. Dövlətlərin bu və ya digər formada asılılığını ortaya çıxarır. Bu əks olunma qaydası

v forması **real dünya siyasətinin** səslərini, şərtləndirici bazasını və istiqamətini meydana gətirir. Reallıqdan maraqların təmin olunması məsələləri xüsusi həmiyyətə kəsb edir. Məlumdur ki, dünyanın siyasi xəritəsi müxtəlif güc malik olan dövlətlərin (müxtəlif rənglərdə təsvir olunan sərhədlərlə) birləşmənin formasıdır. Bu formalaşmada tarixi proseslər coğrafi amillərlə vəhdət təşkil edərək coğrafi məkanlarda siyasi proseslərin formalaşmasını təsəvvür edibdir. Siyasi xəritədə olan **fərqlənməni** (razı böyüklüyün gör) dövlətlərin siyasi gücləri və potensial imkanları baxımından **“növlərə ayrılmaları”** (dövlətlərin güclərin gör təsnif olunmaları) kimi də adlandırmaq olar. Hər bir dövlət həmişə xalqına (millətlərin, etnik tərkiblərin) görə özünə xas xüsusiyyət (burada cəmiyyətlərin dəfərlili olması labüdə şərtlə çevrilir), həmişəlik forması (*burada əhalinin sayı, ərazinin böyüklüyü və ya da kiçikliyi baxımından*) nöqtəyini nəzərdən fərqləndirən tərkib və ölçüyə malikdir. Lakin bütün dövlətlər, formalarına baxmayaraq (*burada ərazi ölçüsü və əhali sayı baxımından*), oxşar və eyni məzmunlu fərqliyyətə malikdirlər. Dövlətlər irlə-xırdalı **“dövlət”** məfhumu prinsipləri ilə fərqliyyət göstərirlər. Dövlət öz və təndəşlərinin hüquqlarını müxtəlif sahələrdə təmin etməkdə və qorumaqda borcludurlar. Məhz dövlətlərin mahiyyəti, onların quruluşunun məğzində bu amil dayanır. Bütün dövlətlər insanlardan və onların toplusundan meydana gəlirlər, təbii proses olaraq eyni məzmunlu fərqliyyət göstərmə məcburiyyəti qalırlar. Bu da insanların təbii quruluşundan və genetik maraqlarından ortaya çıxan bir təvədlərdir. Buradan da belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, dövlətin bir qurum kimi fərqliyyət təbii qanunauyğunluqlardan ibarətdir. Dünya dövlətlərin bütün dünya insanların vahid maraqlarını təmin etməyə ayr-ayrı vasitələr kimi baxılmalıdır. Maraqların təmin olunması istiqamətində görülən işlər bütün dünyada insanların təbiiyyətini özünü təsəvvür edir. Bu oxşarlıq da dövlətləri beynəlxalq əlaqədə bir araya gətirməyə məcbur edir.

Bütün insanlar eyni və oxşar məzmunlu və formalı xüsusiyyətli rəsmi malik olduğundan onların yaratdıqları qurumlar da eyni və oxşar məzmunlu siyasət reallaşdırırlar. Bu baxımdan bütün dövlətlərin fəaliyyətlərinin bazasında, təşkilati funksiyalar yerini yetirməklə, **xidmət amili** üzərində siyasət reallaşdırmaq dayanır. Buna görə də dövlətlərin siyasət qurumlarıdır. Dünya dövlətlərinin eyni məzmunları və oxşar formaları onlar arasında **uyğunluğu** (fəaliyyət və struktur baxımından) və eləcə də fərqliliyi, yəni, dövlətlərin güclərinin müxtəlifliyi baxımından meydana gələn fərqləri yaradır. Kiçikli-böyüklü bütün dövlətlər öz hərəkətlərini (beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin hərəkətlərini onların hakimiyyəti həyata keçirir), siyasət fəaliyyətlərini maraqlar üzərində qururlar. Dövlət maraqları qruplaşdıran (həmişə daxildə, həmişə də beynəlxalq sferada) və bu maraqları fərqləndirən universal qaydada (**mərkəzi və regional istiqamətli əsaslarla**) təmin edən əsas qurum kimi həmişə təkcə bəzidir. Buradan da dövlətlərin siyasət fəaliyyətlərinin təsnifatı (dərsliklənməsi məsələləri) ortaya çıxır. Təsnifat həmişə daxildə görülən işlərdə özünü göstərir, həmişə də beynəlxalq əlaqələrdə müəyyən olunur.

Dünya dövlətləri öz aralarında olan münasibətləri “**dövlət**” olduqlarına görə, **dövlət ideyası** mərkəz olmaqla, yaradırlar, tərtibatı arasında əlaqələndirən təşkil edirlər. Əlaqələndirən, münasibətləri nizama salan dövlət ideyasının da bazasında və dövlətin fəaliyyətinin əsasında **öz xalqına xidmət amili** durur. Xidmət müsbət məzmunla malikdir. (***Qeyd: dövlət mahiyyət etibarilə ədaləti təmin edən, ədalətin ardıcıl olaraq mövcudluğunu qoruyan bir qurumdur. Dövlətin daxilində siyasətin dərəcələnməsi iyerarxiyanı meydana gətirdiyindən bağlılıq ortaya çıxır. Bağlılıq zamanı ziddiyyətlərin tam şəkildə ortaya çıxmaması üçün və nisbi əsaslarla hüquqi bərabərliyi təmin etmək məqsədilə dövlət daxilində tərəflər arasındakı münasibətlərdə “mənim sənin hüququnu təmin etmək hüququm vardır” ideyası əsas mərkəzi ideya kimi qəbul***

*edilməlidir. Bu anda nisbi bərabərlik (özündə mütləqliyi əks etdirməklə) və sabitlik, eləcə də vahid enerjilik ortaya çıxı bilər.*

*Dövlətin fəaliyyəti həm sabit və loyal olaraq yerinə yetirilir, həm də burada funksiyanın icrası zamanı gərginliklər və qeyri-sabitliklər üzə çıxır. Dövlətin (burada dövlət hakimiyyətinin güc tətbiqi nəzərdə tutulur) zorakı məzmunu da vardır. Zorakı aparat kimi fəaliyyəti insanlar arasında onun mənfi və qəbul edilməyən xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Dövlət hakimiyyəti zor tətbiq edir. Bu anda öz maraqlarını güdür. Dövlət hakimiyyəti həm də özünün siyasi forma kimi mövcudluğunu qorumaqda maraq nümayiş etdirir və təhlükə yarandıqda güc tətbiqinə əl atır. Dövlət hakimiyyəti gücün tətbiqini də o halda reallaşdırır ki, həm dövlətin tərkib elementi olan vətəndaşlarını qorusun, həm də özünün siyasi qurum kimi fəaliyyətini təmin etsin. Zorakılıq dövlətin formasını qorumaq baxımından və tərkib elementlərini mühafizə etmək zərurətindən irəli gəlir. Zor tətbiq etmək də dövlətin leqal, qanuni (onun hüququdur) hərəkətinin əsaslarını yaradır. Dövlət hakimiyyətinin güc tətbiq etmək hüququ onun öz sistemini qoruması istəklərindən irəli gəlir. Burada bir məsələni xüsusi olaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, siyasət dövlət hakimiyyətinə aid olan məsələdir. Çünki idarəetmədir. Dövlət hakimiyyəti ilə yanaşı məndə dövlət sözünü də işlətəmk mümkündür. Bu halda dövlət hakimiyyəti başa düşülməlidir. Dövlət hakimiyyətinin siyasəti düşüncələrdə elə dövlət siyasəti kimi qəbul olunur. Dövlət hakimiyyətləri öz siyasətlərini dövlət adından həyata keçirirlər. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət hakimiyyəti ilə vətəndaşlar, yəni cəmiyyət birlikdə dövlətin tərkib komponentidir və bir-birinə bağlı olan iki şərti strukturdur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət rəhbəri ilə hakimiyyət rəhbərləri anlayışları arasında həm oxşar, həm də fərqli məzmunlar vardır. Dövlət rəhbəri özündə dövlətin*

*bütün komponentlərini, yəni hakimiyyətlərini və cəmiyyətini vəhdət şəkilində əks etdirir. Hakimiyyət rəhbərləri isə ayrı-ayrı qolların rəhbərləri olaraq dövlətin müəyyən etdiyi siyasət istiqamətlərini icra edirlər. Oxşarlıq isə onunla izah oluna bilər ki, dövlət rəhbərləri də qərar qəbul etmək və icraya yönəlmək funksiyasını yerinə yetirirlər).*

Dövlət xarici siyasəti ona görə həyata keçirir ki, vətəndaşlarının daxili (əsas) və beynəlxalq maraqlarını (şaxələnmə) təmin etsin. Bu nöqteyi-nəzərdən dövlətin “dövlət” məzmununa (vəlcə qeyd olunduğu kimi, burada həmdə dövlət hakimiyyəti dövləti təmsil etməsi zamanı) həmdə daxil və xaricdə münasib tələti təşkil etməklə, tənzimləməklə və maraqları təmin etməklə aiddir. Eyni və oxşar məzmunlu siyasətlərlə (razı, həli, hakimiyyət, dövlət mülkiyyəti-burada həmdə şəxslərin şəxsi mülkiyyəti tələti; dövlət rəsmiyyətli-gerb, bayraq, himn; atributları - milli pul vahidi, hakimiyyəti-idarəetmə aparatı) mövcud olan siyasi birlik şəməli vəhdətdə nəmeydana gələn kompleksi ümumi anlayış, ümumi məfhum olaraq “dövlət” adlandırırıq. (Qeyd: dövlət və özəl mülkiyyət dedikdə, bu bölgüyə mütləq ölçülərlə yanaşı, həm də şərti aspektlərdən yanaşmaq lazımdır. Rəsmi-hüquqi anlamda dövlət mülkiyyəti tərəflərə mənsub olmaq baxımından dövlətə aid edilən mülkiyyət kimi başa düşülür və onun üzərində dövlətin, yəni dövlət hakimiyyətinin, sərəncam vermək hüququ qəbul olunur. Dövlətin mülkiyyətinə həm də vətəndaşların (fiziki və hüquqi şəxslərin) malik olduqları özəl mülkiyyəti aid etmək olar. Çünki vətəndaş dövlətin daxilindədir. Geniş anlamda düşündükdə, dərk edə bilmək olur ki, dövlət mülkiyyəti və vətəndaş mülkiyyətindən ibarət olan dövlətin mülkiyyəti əslində elə vətəndaşların fərdi və ümumi qaydada istifadə etdikləri mülkiyyətdir və onlara məxsusdur). Bu baxımdan da bu birliklər, yəni dövlət və beynəlxalq sferada (regional və regiondan kənar məkanlar üzər) öz aralarında münasib tələti tənzimləməklə və

ayrı-ayrı sahələr üzrə laqələri qurmaq üçün, hər kətləri qaydalara salmaq və istiqamətləndirmək namın **vahid normalar** yaradırlar, onlara mülki edirlər, normaların icrasını təmin edirlər. Dövlət nizamlı və sistemli bir quruluş olduğundan onun fəaliyyəti və digər dövlətlərlə laqələri də nizamlı olaraq həyata keçirilir. Nizam dövlət fəaliyyətinin mahiyyətindədir və onu gerçəkdə aşkarlayan vəziyyətə vasitədir. Bu baxımdan da hüquq normaları nizamasalma vasitələri olaraq xüsusi həmiyyətə kəsb edir. Hüquq normaları insanların təbii hüquqlarını (insanların yaşlarından, məkan və fiziki, eləcə də qabiliyyətindən, həmçinin fəaliyyətindən asılı olaraq bütün sahələrdə) təsbit etmək üsulu ilə tanıyır, qoruyur və təbii hüquqları yerinə yetirmək üçün onlara hər kətlər etmək hüququ və səlahiyyəti verir. *(Qeyd: dövlətlər vahid qurumlar olduğundan və vahid məzmunlu siyasəti həyata keçirdiklərindən, öz aralarında siyasət sahəsində biliklər əldə etmək naminə təcrübə mübadilələri həyata keçirirlər. Siyasətin istiqamətlərini öyrənmək üçün beynəlxalq təcrübələrdən istifadə olunur. Bir dövlətin hüquq normaları sistemi digər dövlətin hüquq normaları sistemində bu və ya digər səviyyədə qəbul edilir və bu normalardan faydalanma həyata keçirilir. Buradan da dövlətlərin fəaliyyətləri arasında oxşarlıqlar, uyğunluqlar meydana gəlir. Beynəlxalq aləmdə siyasət məhz “dövlət” məfhumunun mərkəzində həyata keçirilir).* Dövlətlər, xalqlarının kimliyindən, etnik mənşəyindən, insanların irqi, dini və milli mənşəyindən asılı olmayaraq, gender bərabərliyi sahəsində, təbəqələr arasında tarazlı münasibətlər prinsipləri ilə **insanlara xidmət üçün** təşkil edilir. Dövlət öz resurslarını zamanla birləşdirərək və təndəşlərinin hüquqlarını təmin etmək üçün qarşısına məqsəd qoyur.

Dövlətlərin öz aralarında olan münasibətlərini və laqələrini təmin edən və laqələri sahələr üzrə istiqamətləndirən normalar **beynəlxalq hüquq normaları** adlanır. Ona görə beynəlxalq

hüquq normaları adlanır ki, bu normalar dövlətin beynəlxalq sferada hərəkətini tənzimləyir və dövlətin müəyyən hüquqlar verir (dövlət fəaliyyətin hüquqi sahəsinə verir), həmçinin dövlətin səbəb və fəaliyyət hüququnu təsdiqləyir. **(Qeyd: dövlətlərin beynəlxalq hüquqları təbii bir amildir. Belə ki, dövlətlər varsa və onlar arasında əlaqələr zəruridirsə, onların hüquqları da təbii olaraq meydana gəlir. Dövlətlər beynəlxalq hüquq normaları ilə özlərinə məxsus olan hüquqları təsbit edirlər. Burada hüquq məsələsinə də iki aspektdən yanaşmaq olar: birincisi, dövlətlərin özlərinin bir qurum kimi hüquqlarının mövcudluğu; ikincisi, münasibətlər və əlaqələr fonunda onların hərəkətlərinin əsaslarını şərtləndirən hüquq. Bu halda artıq dövlətin vəzifə və səlahiyyətlərinin mövcudluğu şərtləri ortaya çıxır. Dövlət özü bir hüquq subyektidir və hüquqi hərəkətlər edən tərəfdir).**

Eləcə də fəaliyyət sferaları arasında əlaqələri tənzimləyir. Beynəlxalq hüquq normaları bir tərəfdən dövlətlərin azadlıqlarını kəsə bilməz, digər tərəfdən də səbəb və hərəkətlərinin üfiqi (trafıqlar) və şaquli (aşağıya) sərhədlərini müəyyən edir. Beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq fəaliyyət və hərəkətlər hüquqlar verir və onları nizamlayır. Eyni zamanda tərəflərin səlahiyyətlərini və öhdəliklərini qeyd edir. Dövlətin beynəlxalq səviyyədə vəzifə və funksiyaları beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzim olunur. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin fəaliyyət sferalarından da meydana gəlir. **(Qeyd: beynəlxalq hüquq norma və qaydalarda əks olunan məcmuə olaraq, münasibətləri tənzim edən normalar məcmuəsi kimi obyekt və predmet rolunu oynadığına görə tənzimlənmə sahəsidir. Həm də münasibətləri tənzim edən vasitədir).** Fəaliyyətlərin genişlənməsi, subyektlərin çoxalması hüquq normalarının sahələr üzrə genişlənməsinin əsaslarını təşkil edir. Dövlətlər bütün sahələr üzrə öz hüquqlarını qarşılıqlı olaraq qeyd edir və tanıyırlar. Onlar bir-birilərin hüquq və səlahiyyətlərini verirlər (burada qarşılıqlı qaydada

razılaşıdırılma sasında) v bu s lahiyy t l rd n ir li g l n v zif v öhd likl ri mü yy nl şdırirl r. Dövl t l rin universal hüquqları v konkret sah l r üzr hüquqları beyn l xalq s n dl rd normalar ş klind t sbit olmur. Beyn l xalq hüquq normalarının kompleksliliyi beyn l xalq siyas tin kompleksliliyini meydana g tirir v beyn l xalq sistemin mexanizm qaydalarını v istiqam t l rini formalaşıdırır. Beyn l xalq siyas tin çoxt rkibliyi beyn l xalq hüquq normalarının da çoxt rkibliliyini ortaya çıxarır. Beyn l xalq hüquq beyn l xalq münasib t l rin v hd tini v t rkib ünsürl rini formalaşıdırır. Beyn l xalq hüquq beyn l xalq münasib t l ri xarici siyas td n bir q d r **“üstə qaldırır”** (sanki, xarici siyas tin n tic l ri olaraq) v beyn l xalq münasib t l ri h m konkret, h m d müc rr d bir sferaya çevirir. Bu anda dövl t l rin beyn l xalq münasib t l r v laq l r t şkil etm k hüququ yaranır. Beyn l xalq hüququ dövl t l r özl ri il “daşıyırlar”. Bu hüquqlar f aliyy t snasında (t bii hüquqdan, t bii m zmundan doğmaqla) formalaşır. Beyn l xalq hüquq normaları beyn l xalq münasib t l rin kompleksliliyi v dövl t l rin xarici siyas t l rinin istiqam t l ri arasında oxşar m zmunları meydana g tirir. Y ni bütün dövl t l r xarici siyas t l rini **eyni v oxşar prinsiplərlə** h yata keçirirl r. Burada da m qs d xarici siyas tin reallaşıdırılması zamanı k skin qarşıdurmalara yol verm m kd n ibar tdir. Buradan bel bir m ntiqi fikir ortaya çıxır ki, beyn l xalq münasib t l rd dövl t l rin xarici siyas t l rinin m qs di m hz sabit ş raitd beyn l xalq resurslardan istifad ni t min etm kd n ibar tdir. Oxşar prinsipl rin h yata keçirilm sind universal prinsipl r v onların ks olunduğu s n dl r mühüm h miyy t k sb edir. Bel q na t g lm k olar ki, beyn l xalq s n dl r dövl t l rin vahid qaydalar sasında f aliyy t göst rm l rinin saslarını t şkil edir v onları maraq v m nafe uğrunda vahid m zmunlu h r k t l r etm y sövq edir. Dövl t l r öz qoyduqları qaydaların m cburi icraçılarına çevrilirl r. Bu baxımdan da dövl t l r vahid siyas t prinsipl ri il özl rinin siyas t l rini

müyyən edir və icarsını təmin edirlər. Bu kimi amillər beynəlxalq münasibətlərin vahidliyini (təbii ki, məkanlar və resurslar, eləcə də sahələrin baxımından tərkib strukturlarına bölünməklə) formalaşdırır, eləcə də onun rəngarəngliyini yaradır.

Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətləri yaradan və tənzimləmə vasitə olaraq dəlilsizdir. dəlilsizlikdə beynəlxalq hüquq yaranır, dəlilsizlikdə beynəlxalq hüquq genişlənir və bütün sahələri üzrə tənzimləyici vasitəyə və istiqamət çevrilir. dəlilsizlik məzmunu ilə beynəlxalq hüquq münasibətlərin bütün tərəflərini xırdaqlara qədər ortaya qoyur. Yəni, bütün incəlikləri rəhbərlik edir.

Xarici siyasət dövlətlər arasındakı münasibətlərin “üst qat” qalxmasını təmin edir. Bu anda beynəlxalq münasibətlərdə elmin əsas obyektinə və predmetinə çevrilir. Xarici siyasət beynəlxalq münasibətləri şəxsləndirir və hər bir addım beynəlxalq münasibətlərin tərkib baxımından zərfinin şüasının əsaslarını yaradır. Xarici siyasətin gücü elə dövlətlər arasında münasibətlərdə və əlaqələrdə güc amilini ortaya çıxarır. Xarici siyasətin gücü beynəlxalq münasibətlərin potensialını ortaya qoyur.

**Beynəlxalq münasibətlər** özündə çoxlu sayda şərtləndiriciliyi yaradan bir bütöv istiqamətdir. Bu bütövün tərkibində dövlətlərin fəaliyyətləri ilə əlaqədar olaraq, inkişaf tələbləri və resurslardan çıxış edərək çoxlu sayda istiqamətlər mövcuddur. İstiqamətlərin mövcudluğu təbii ki, beynəlxalq münasibətlərin obyektliyinin və subyektlərinin çoxluğu amilini ortaya çıxarır. Beynəlxalq münasibətlərin özü də tədqiq olunmaq və elmi sahəsi kimi öyrənilməklə baxımından bir vahid predmetdir, obyektdir. Beynəlxalq münasibətlərin struktur, mexanizm və sistem xassələrinə malikdir. Beynəlxalq münasibətləri formalaşdıran xarici siyasət fəaliyyəti də istiqamətləri ayrılır və elmi predmetin mövzusu olur. Beynəlxalq münasibətlərin predmetinə onun obyektinə və obyektinin xassələri,

subyektləri və subyektlərinin xassələri prizmasından yanaşmaq olar. Bu baxımdan beynəlxalq münasibətlər iki mühüm istiqamətdə tədqiq oluna bilər: **birincisi, onun subyektlərinin fəaliyyətinin xassələri, ikincisi, subyektlərin maraqlarının əks olunduğu obyektlərin xassələri.** Beynəlxalq münasibətlərdə tədqiqat predmeti olaraq, diqqətə çəkilən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, burada həmin subyektlərin xassələri öyrənilir, yəni, nəfəraliyyətinin səsləri tədqiq olunur, həmin də subyektlərin təmin olunması üçün istifadə olunan resurslar, vasitələr, alətlər və s. tədqiqat predmetinə cəlb olunur. Tərkib elementləri bütöv arasındakı əlaqələrin xassələri müəyyən olunur. Beynəlxalq münasibətlərdə tədqiq edilərkən, səslər, beynəlxalq münasibətlərdə formalaşdıran xarici siyasətin səsləri də müəyyən olunur. Xarici siyasətin istiqamətlərini təbii ki, beynəlxalq münasibətlərin istiqamətini meydana gətirdiyindən, tədqiqat obyektini kimi bu istiqamətlər predmetə çevrilir. Beynəlxalq münasibətlərdə tədqiq edilərkən ilkin istiqamət kimi onun tərkibinə daxil olan istiqamətlərin birləşmiş **vahid anlayışını** tədqiq etmək vacib əməl çevrilir. Beynəlxalq münasibətlər universal istiqamətə və anlayışdır. Lakin bu universallığın içində çoxlu sayda tərkiblər vardır ki, bu tərkiblərin də ayrılarda tədqiq olunması mühüm həmiyyət tələb edir. Tərkibdə bütöv yarandığından tərkibin analizi əl bütövün xassələrini aşkarlayır.

Beynəlxalq münasibətlər anlayışı həmin də fəlsəfi bir anlayışdır. Burada da fəlsəfi prinsiplər müvafiq olaraq tezis, antitezis və sintez metodlarından geniş istifadə olunur. Beynəlxalq münasibətlər anlayışına ilk növbədə dövlətlərin xarici siyasətlərinin səslərini yaradan anlayışlar aid edilir. Beynəlxalq münasibətlərdə tədqiq olunmasında istiqamətlər olaraq aşağıdakı tərkib istiqamətlər tədqiqat obyektinə və predmetinə çevrilə bilər. **Beynəlxalq münasibətlərin tədqiqat predmetinə də iki baza aspektdən yanaşmaq olar: birincisi, subyektlərin və istifadə olunan vasitələrin xassələri;**

**ikincisi, münasibətləri yaradan proseslər və onların xassələri.** Hər iki istiqamət özünə xas hallar mövcuddur və bu istiqamət hər bir-birini şərtləndirmə məzmununa malikdir.

Bu baxımdan beynəlxalq münasibətlərin tədqiqat istiqamətlərinə aid edilə bilər:

**-dövlətlər arasında münasibətlərin və əlaqələrin ümumi və xüsusi əsasları, universal və konkret, məxsusi hallar;**

**-beynəlxalq münasibətlərin subyektləri (əsas və törəmə) və onların fəaliyyətlərinin ümumi və xüsusi əsasları;**

**-beynəlxalq arenada əlaqələrin qurulmasının normativ və imperativ əsasları-zəruriliyin meydana gəlməsinin əsasları;**

**-beynəlxalq münasibətlərin obyektləri və onların xassələri;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan vasitələr və onların əsasları;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan alətlər (burada normaların əks olunduğu sənədlər, beynəlxalq münasibətləri təşkil edən yığıncaqlar, qurumlar-diplomatik vasitələr) və onların xassələri;**

**-beynəlxalq münasibətləri nizama salan hüquq normaları və onların əsasları;**

**-beynəlxalq münasibətlərin tərkib üsülləri və fəaliyyətin tərkibini yaradan əsaslar;**

**-beynəlxalq münasibətlərin qruplaşmasının əsasları;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə gərginliklərin (burada münaqişə, böhran, ərəzi mübahisələri, müharibələr və s.) yaradılmasının və meydana gəlməsinin əsasları;**

**-beynəlxalq münasibətlərin inkişaf xüsusiyyətləri;**

**-beynəlxalq münasibətlərin ideal və real məzmununun əsasları-siyasətin vəziyyətlə əlaqələndirilməsi və mühit məsələsi;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə ərazi məsələsi və sərhədlərin müəyyən olunmasının əsasları-sərhəd rejimlərinin əsasları;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə sərhədlərin keçilməsi qaydaları, ölkələr arasında gediş-gəliş məsələləri;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə “beynəlxalq ərazilər” məsələsi;**

**-beynəlxalq münasibətləri və xarici siyasəti zəruri edən şərtlər, bu nöqteyi-nəzərdən zərurətin əsasları-əhtiyaclar, tələbatlar;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin tanınması məsələləri;**

**-beynəlxalq mübahisələr və onların həlli yolları;**

**-dövlətlərin xarici siyasətini formalaşdıran istiqamətlərin nəzəri əsasları;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin vəzifə və funksiyaları, hüquq və səlahiyyətləri, öhdəlikləri;**

**-beynəlxalq münasibətlərin dövlətdaxili münasibətlərlə əlaqələndirilməsi;**

**-beynəlxalq vəziyyətlərin əsasları, o cümlədən sülh məsələləri;**

**-beynəlxalq münasibətlərin və əlaqələrin qurulmasının məzmunu-ədalətli münasibətlər;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə demokratik qaydalar və prinsiplər-tarazlaşdırılmış münasibətlər;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə insan hüquqlarının təmin olunmasının əsasları;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər arasında əlaqələrin təşkil olunmasının əsasları;**

**-beynəlxalq münasibətlərdə silahsızlaşdırma məsələləri;**

**-beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması məsələləri;**

**-beynəlxalq münasibətlərin qruplaşdırılması və təşkilatların yaranmasının əsasları;**

-beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclərinin əsasları və sülhün təmin edilməsində dövlət gücünün əhəmiyyəti;

-beynəlxalq münasibətlərin regionlar üzrə formalaşdırılması: regional və global münasibətlər;

-beynəlxalq münasibətlərin gücləndirilməsinin əsasları-istifadə olunan çoxsahəli resurs amili;

-beynəlxalq münasibətlərdə hüquqi varisliyin əsasları;

-beynəlxalq münasibətlərdə əxlaq qaydaları və dövlətlərin davranmalarının əsasları;

-beynəlxalq münasibətlərdə xalqların psixologiyası;

-xarici siyasətin həyata keçirilməsində dövlət və hökumət rəhbərlərinin rolu və s.

Ümumiyyətlə, istiqamətlər çoxdur, hər bir istiqamət özündə ümumi və xüsusiyyəti, eləcə də başlanğıcı və nisbi sonluğu kəşf etdirir və belə hesab etmək olar ki, beynəlxalq münasibətlərin tədqiq olunmasını aşağıdakı mühüm **ümumiləşdirici** istiqamətlərlə həyata keçirmək olar:

-**dövlətin münasibət yaratmaq qabiliyyəti və səlahiyyəti baxımından;**

-**dövlətlərin təşkilatçılıq funksiyasını yerinə yetirmək və resursları istifadə etmək qabiliyyəti baxımından;**

-**dövlətlərin qaydalara və normalara əməl etmək, riayət etmək və icra etmək funksiyaları baxımından;**

-**dövlətlərin ümumilikdə sistemləşdiricilik funksiyaları baxımından.**

Bütün bu istiqamətlər təbii ki, sistemləşdirici əhəmiyyət kəsb etməklə, dövlətlərin tənzimləmə funksiyasına aiddir ki, bu da özlüyündə idarəetmənin tərkibidir. Bu baxımdan da belə hesab etmək olar ki, beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq siyasət elə dövlətlərin daxili siyasətlə əlaqəli olaraq, beynəlxalq sferada idarəetmə qabiliyyətidir, funksiya və səlahiyyətidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu sistemləşdirmə özündə mütləqliyi əks etdirməklə

**nisbi xarakterə malikdir. Belə ki, hər bir ümumidən xüsusi yaratmaq mümkündür. Eləcə də ümumi xüsusi, xüsusi də ümuminin içərisindədir. Ümumi və xüsusi (fərdi və konkret) məsələsi də idrak təfəkkürünə bağlıdır və yanaşma tərzindən asılıdır. Ümumi və xüsusi parçalanaraq tərkib hissələrə ayrılındır.**

Son zamanlarda, qloballaşma dövrünü xarakteriz edən postmodernizmdə, hadisələrin gedişatı onu göstərir ki, istənilən dövlət və xalq qloballaşma proseslərinin sürətli inkişaf etdiyi mövcud mərhələdə bir-birilərinə təcrübə olunmuş vəziyyətdə yaşaya bilməz. Beynəlxalq səviyyədə dövlətlər və xalqlar arasında əlaqələrin qurulması, münasiblərin formalaşdırılması məhz dövlətlərin və xalqların özələrinə xidmət edir. Xalqlar və insanlar birlik şərsində qloballaşan dünyanın tərkib elementlərinə çevrilməyi qarşılarına məqsəd kimi qoyurlar. Xalqlar, ümumilikdə insanlar bəşəri dəyərləri qoruyub saxlamaq və bu dəyərləri daha da inkişaf etdirmək məqsədilə birləşməklə, bu baxımdan regional və global miqyasda əlaqələr yaratmaq niyyətində və məcburiyyətindədirlər. Burada məcburiyyətdən, yaşamaq istəklərindən **xoşməramlı niyyətlər** (təhləbələrin mülayim yollarla, sülh yolu ilə ödənilməsinin şərtləri) formalaşır. Dünyanın bütün dövlətləri və xalqları birgə yaşamaq istəklərindən öz maraqlarını da təmin etməyə çalışırlar. Maraqların təminatı üçün subyektlərin **(əsas subyektlər qismində dövlətlər iştirak edirlər. Son zamanlarda Avropa İttifaqını da əsas subyekt kimi qəbul etmək olar)** gücləri amili mühüm həmiyyət təşkil edir. Subyektlər çalışırlar ki, öz güclərindən istifadə edərkən potensiallarını zərərçəkməsinlər və beynəlxalq sferalarda resursların mübadiləsi hesabına (ötürücülük həyata keçirməklə) çatışmazlıqları aradan qaldırsınlar. Maraqların təminatı məsələsi də məhz subyektlərin güclənməsi zərurətini ortaya çıxarır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dünyanın ümumi siyasi sistemi, münasiblərlər sferaları və konkret sahələr üzrə strukturlar ayrı-ayrı dövlətlərin

regional güclərini və global potensiallarını formalaşdırmaqdadır. Ayrı-ayrı regionlarda və müxtəlif sahələrdə dövlətlərin geniş iştirak etməkləri və geniş iştirakları təbii ki, ümumdünya sferasının ayrı-ayrı tərkib hissələri ayrılmasına gətirib çıxarmışdır. Dövlətlərin fərqli gücləri ayrı-ayrı regionlarda **fərqli gücü və potensialı** meydana gətirmişdir. Dövlətlərin fərqli gücləri el sistemin (dünya siyasət sistemi və onun tərkibi olan beynəlxalq münasibətlər sistemi) tərkib strukturları ilə bağlıdır. Regionlarda dövlətlərin formalaşması proseslərinin siyasi və tarixi xüsusiyyətləri və güclərin ümumdünya müstəvisi üzrə fərqli yayılmaları dünyanın siyasi rəngarəngliyini ortaya çıxarmışdır. Ümummünasibətlər sistemində və dünya siyasət sistemində fərqli güclər sistemin hər bir məkanında eyni çəkini yaratmamışdır. **Buna görə də dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə təsnifatı mövcuddur və dövlətlər güclərinə görə xarakterizə edilə bilərlər.** Dövlətlərin güclərini onların məhsul olduqları potensial (daxili resurslarının hərəkətində meydana gələn enerji və xarici resurslardan meydana gələn potensial) müəyyən edir. Dövlətlər öz güclərində istifadə edərək potensiallarını daima artırır. Dövlətin müdafi funksiyası onun resurslarının artmasına və siyasət sahələrinin enerji baxımından çoxalmasına səslənərək daima genişlənir. **Dövlətlərin müxtəlif gücləri və müxtəlif iştirak səviyyələri təbii olaraq dünyanın ayrı-ayrı bölgələr üzrə maraq uğunda sahələrə ayrılmasını təmin edir.** Dövlətlərin fərqli gücləri ayrı-ayrı regionların sistemləşməsində, strukturlaşmasında fərqli amilləri üzər çıxarır. Bu baxımdan da regionda, regiondan kənarda **şəbəkələşmiş maraqlar meydana gəlir.** Beynəlxalq münasibətlər və bu münasibətlərdə istifadə olunan resurslar **“siyasi heliosentrizm”** prinsipini ortaya çıxarır.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> N. Sibov E.M. Siyasət (nəzəriyyə, məqalələr, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 600 s., ss.273-367.

Dünya, iqtisadi və siyasi aspektlərdə, onun sakinlərinin və sakinlərinin təşkilatları olan dövlətlərin tərkibində **“paylara bölünmüş”** vəziyyətdədir. Dünyanı ayrı-ayrı məkanlara bölmə daha çox xalqların mənasız olduqları hakimiyyətdir, hansı ki, bu qrup da dövlətləri beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edir. Dünyanın vahid hakimiyyəti (burada ayrı-ayrı dövlətlərin məxsus olan hakimiyyətlərin birliyində söhbət gedir) maraqlar uğrunda dünyanı ayrı-ayrı sahələrə bölməkdədir, ayırmaqdadır. **Dünya resursları vahid hakimiyyətin (burada bütün dövlətlərin cəmi hakimiyyəti nəzərdə tutulur) əsas obyektindədir.** Hakimiyyətlər arasında gedən mübarizələr və müharibələr bir tərəfdən dövlətlərin güclərinin artmasına və azalmasına yönəlir, digər tərəfdən də güclərin təsnif olunmasını zəruri edir. Bu bölgü vəziyyəti həmişə rəngarəngliyi yaradır, həmişə də lazımi anlarda sərbəstliyi meydana gətirir. Gücün təsnif olunması **potensialın təsnifatını** ortaya çıxarır. Nəticədə dövlətlərin güclərinə görə **qruplaşmaq və təşkilatlanmaq** məcburiyyətində qalırlar. Böyük dövlətlərin güc birlikləri yaradırlar. Bu istiqamətdə digər güc malik olan dövlətləri öz tərkiblərinə cəmləyirlər. Böyük dövlətlərin öz güclərini yerləşdirmək üçün məkanlar və kənar məkanlar üzərində şəbəkə sistemi əsasında formalaşdırırlar (toplayırlar). **Şəbəkə gücünü (burada güc axını meydana gəlir)** iqtisadi, siyasi, hərbi ittifaqlar meydana gətirir. Gücün təsnif olunma beynəlxalq siyasət müstəvisinin **piramidal formasını** meydana gətirir.<sup>1</sup>

Dövlətlərin gücləndikcə daha çox müdafiə olunmaq və hədəflənmək (burada təhlələrə şəxsiyyətə) siyasəti həyata keçirirlər. Dövlətlərin gücləri regionlarda və regionların birləşməsi sahələrində geosiyasətin əsaslarını yaradır. Dövlətlərin güclənməsi artan potensialları bir tərəfdən onların gücləndikcə daha da güclənməsinə xidmət edir, digər tərəfdən də

---

<sup>1</sup> N. Sibov E.M. Siyasət (nəzəriyyə, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələrin toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 600 s., ss.160-248.

onların daxilində və xaricində müdafiəsinə əsaslanır. Müdafiə özü də inkişaf proseslərinin artan cədvəlinə bağlı olur. İnkişaf özü ilə müdafiə siyasətini də gücləndirir. Başqa sözlə ifadə etsək, qeyd edilən bilərəkdir ki, resurslar və onların üzərində təsir prosesləri artdıqca müdafiə də artır.

Xarici siyasət proseslərinin başlıca məqsədi də güclənməkdən və müdafiə olunmaqdan ibarətdir. Xarici siyasətin sistemliliyi və rasionallığı, çoxətiqamətliyi xalqların güclənməsinə və **yeni imperiyalar** (burada daha çox iqtisadi əsaslı) yaratmasına gətirib çıxarır. *(Qeyd: XXI əsrin başlanğıcı üçün formalaşdırılan imperiyalar yeni məzmunla malikdirlər. Burada artıq zorakılıqdan daha çox iqtisadi amillər yüksək effekt yaradır. Yeni imperiyaların da formalaşması keçmiş XIX-XX əsrin imperiyalarının yeni məzmunlu siyasətləri sayəsində həyata keçirilir. Burada iqtisadi yürüşlər (resursların axınının kütləviliyinin yaradılması), informasiya yürüşləri (məlumat şəbəkələrinin genişləndirilməsi) dövlətlərin yeni əsaslı maraqlar zonasını yaratmaqdadır. Postmodernizmin imperiya siyasətində silahların tətbiqinə bir o qədər ehtiyac duyulmur. Çünki bu, əks nəticə verir. İndiki imperiyalar həm də liberal məzmunla daha çox üstünlük verirlər. Tarixin "silah imperiyasını" indi "kağız" imperiyası əvəz edibdir. Kağız və düşüncələrin vahidliyi dövlətin geosiyasi maraqlarına xidmət edir).*

Tarixin müxtəlif mərhələlərində pay bölgüsünün təşkili gücün, zorakılığın tətbiqinə əsaslanmışdır. Lakin müasir zamanda və post müasir dövrdə bu kimi metodların tətbiqi zəifləməyə başlamışdır. Qloballaşma tendensiyləri, qloballaşmanın yaratdığı fəsadlar, gətirdiyi təhlükələr insanları münasib tələrdə **"yumşaq"** yanaşmalara sövq edir. Dövlətlər də gücləndikcə daha çox təhlükələr üzə çıxmamaları üçün münasib tələrdə liberal metodlara üstünlük verirlər. Bu, həm də qlobal miqyaslı güclərin formalaşmasından və onlarda olan daöhdücü resurslardan irəliləyir. İnsan hüquqlarının, qlobal

bəşəri problemlərin birgə həll edilməsi dövlətlərin qarşısında, beynəlxalq ictimaiyyətin önündə duran baza amilin və kriteriyasına çevrilmişdir. Artıq düşüncələr dəyişmişdir. Bu gün **beynəlxalq güc qlobal sülhün** qorunmasına da xidmət edir. Böyük dövlətlərin geniş miqyaslı iştirakları bir tərəfdən rəqabət obyektlərini meydana gətirə, digər tərəfdən sülhün qorunmasına və bərpasına səbəb olmaqdadır. Dünya bir növ böyük və kiçik dövlətlər sistemin ayrılıqdır və hər bir subyektin beynəlxalq aləmdə özünə xas yeri vardır. Bu yer də gücdən və potensialdan meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin liberallaşması və yumşaq metodlar dövlətlər arasında da **“mənim hüququm sənin hüququnu təmin etmək üçündür”** prinsipini formalaşdırmaqdadır. Böyükdən tutmuş kiçik gücə malik olan dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrində bu kimi anlayışlardan da geniş istifadə olunur. Bu prinsip böyük dövlətlərin öhdəlik və məsuliyyətini daha da genişləndirir.

Beynəlxalq münasibətlər, eləcə də dünya siyasəti sistemi **iyerarxik pilləyə** malikdir. Bu baxımdan dünya münasibətləri sistemində, ümumdünya siyasəti sistemində **başlıca nəzarət funksiyası** böyük dövlətlərin əlində cəmlənibdir. Böyük dövlətlər “mənim hüququm sənin hüququnu təmin etmək üçündür” prinsipində irəliləyərək, öz maraqlarını da təmin etməyə çalışırlar. Böyük dövlətlərdə cəmlənən resurs kütləsinin çoxluğu və ondan sistemli istifadə başlıca olaraq güclərin təsnifatını yaradıbdır. Güc, bu baxımdan, tərtiblər böyük funksiya və səlahiyyət verməkdədir. Böyük dövlətlərin onların potensiallarını artıran elementlərin və elementlərin hərəkətlərinin hesabına güclənirlər. Böyük dövlətlərin güclənməsində həm də siyasət istiqamətlərinin həcmi, yəni siyasət axınlarının kütləsi böyük rol oynayır.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> N. Sibov E.M. Gələcək dünya düzünü və geosiyasi mənzərə. Siyasəti proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı-2013, 544 s. h., ss.250-294.

B ş ri güc, b ş ri potensial ümumsülhün qorunmasına v bir q d r d maddi s rv tl rin tarazlı paylanmasına saslanmışdır. Güc o zaman böyük h miyy t k sb edir ki, t cavüzün qarşısını alır, zorakılığın qarşısını k sir v el c d maddi v m n vi t l batın tarazlı öd nilm sin yön lir. Güc bu anda pozitiv funksiyanı v proteksionizmi yerin yetirir. Güc (zorakılıq t tbiq edil n gücün m zmunu v xarakteridir v daha çox m nfi amil kimi d rk olunur), eyni m nb d n t tbiq edils d , müs b t istiqam t yön l rs - humanizm , m nfi istiqam t yön ldikd is zorakılığa v v hşiliy xidm t edir. Y ni, güc h m zorakılığı yaradır, h m d humanizm xidm t edir. Burada gücün ikili xass si ortaya çıxır. Humanizmin t min edilm si d m nfi ünsürün z r rsizl şdirilm sin yön lmiş zorakılıqdan meydana g lir. Beyn l xalq münasib tl rd stereotipl rd n t mizl nm nin özü d gücün t tbiqi say sind mövcud olur. **Beynəlxalq münasibətlərdə güc qüvvəni, qüvvə isə potensialı ortaya çıxarır. Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, böyük güc mərkəzinin sərhədlərində və siyasi-iqtisadi orbitində yerləşmək sayəsində digər orta və kiçik miqyaslı güc birliklərinin (yəni dövlətlərin) potensialları da artır. Böyük dövlətin sərhəddində yerləşmək də gücün artmasına xidmət edir. Böyük mərkəzdən gələn və orta və kiçik mərkəzlərə daxil olan enerji daxil olduğu məkanların resurslarının çoxalmasına və resurslar üzərində hərəkətlərin böyüməsinə səbəb olur.**<sup>1</sup>

Dünyanın t bii, maddi v m d ni s rv tl rin birg yiy l nm , b ş ri probleml rin ümumilikd h lli, vahid sivilizasiyanın inkişafını t min etm k müasir dünyanın iqtisadi, siyasi v m d ni c h td n inkişaf etmiş v etm kd olan xalqlarının qarşısında duran başlıca m qs ddir. Bu baxımdan ist nil n c miyy td başqa c miyy tl r integrasiya prosesl ri

---

<sup>1</sup> N sibov E.M. Siyas t (n z riyy l r, mövqel r, baxışlar, t hlill r, ideyalar, t klifl r, proqnozlar) elmi v elmi-publisistik m qal l r toplusu. II CİLD, Bakı, "Elm v t hsil", 2010, 600 s., ss.205-249.

baş verir. Məlumdur ki, dünya ayrı-ayrı etnoslardan və müxtəlif say tərkibinə malik olan xalqlardan və bu xalqların mənsub olduqları müxtəlif razı ölçüsünə malik olan dövlətlərdən ibarətdir. Hal-hazırda beynəlxalq hüququn əsas subyektləri olan dövlətlər bir-birləri ilə yeni səslə münasibətlər qurmaq, əlaqələr yaratmaq siyasətini həyata keçirirlər. **Əvvəlcə də qeyd olunduğu kimi, bu proseslər fonunda onların iştirak səviyyələrinə görə gücləri təsnif olunur.** Müasir zamanda dünya xalqlarını düşündürən əsas məsələ dünyanın artan gücünün hansı istiqamətlə yönəldilməsidir. Bütün istiqamətlərdə insan hüquqlarının təminatı və müdafiəsi əsas məqsədlər çevrilir. Ən pozitiv yol beynəlxalq sülhün, ümumdünya sülhünün qorunmasına xidmət etməkdən ibarətdir. Xalqlar arasındakı münasibətlər və iqtisadi-siyasi, mədəni əlaqələr onların təmsil olunduqları dövlətlər (dövlət hakimiyyəti) vasitəsilə qurulur. Yeni dövlətlərin ikitərəfli və çoxtərəfli səslərlə imzaladıqları sənədlər səslərində onların və tələndləşləri arasında münasibətlər formalaşır, əlaqələr yaradılır. Buradan belə bir məntiqi nəticə məlumdur ki, dünya və tələndləşlərinin birgə inteqrasiyasını təmin edən əsas qüvvə məhz həmin və tələndləşlərin yaratdıqları dövlətlərdir. Xalqlar arasındakı münasibətlərin səviyyəsi, yəni aşağı və yüksək, yaxşı və pis olması müasir zamanda onların dövlətlərində və hakimiyyətlərində əsəlidir. Tarix nədə, yeni dövlətlərin meydana gəlməsindən, hal-hazırkı vaxta qədər belə olmuşdur. Buradan konkret olaraq belə bir sual ortaya çıxar bilər:- dövlətlər xarici siyasətə lazımdır və dövlətin xarici siyasətini xalqlara, dövlətlərin və tələndləşlərinə nə kimi xidmət göstərir? Cavab ondan ibarətdir ki, xarici siyasət öz-özlüyündə xarakterin görülməsinə (və tələndləşlərə xidmət etmə) və mənfəəti (və tələndləşlərinin müharibələr, silahlı münaqişələr sürükləmə) xüsusiyyətləri malik olur. Dünyada belə dövlətlər vardır ki, onların xarici siyasətində mənfəət amilləri üstünlük təşkil edir. Bunlar o dövlətlərdir ki, yuxarıda sadalanan müsbət amillərin

bir çoxu h min dövl t l rin xarici siyas tind n z rd tutulmur. Bel dövl t l r işğalçılığa meyil edirl r. Başqa dövl t l rin razil rind terror aksiyaları h yata keçirirl r. Beyn l xalq münasib t l rd dövl t l rin gücl rin gör t snif olunmaları bir çox hallarda işğala meyilli olan dövl t l rin hamil rinin ortaya çıxmasının saslarını yaradır. ***(Qeyd: beynəlxalq davranışlar zamanı beynəlxalq münasibətlərin etikası meydana gəlir. Bu etika beynəlxalq münasibətlərdə əxlaq qaydalarını formalaşdırır. Əxlaq qaydaları da dövlətlərin ədalətli və ya da ədalətsiz davranışlarının əsaslarını təşkil edir).***

**Mənfi amilləri əsaslandıran hərəkətləri aşağıdakı şəkildə xarakterizə etmək olar:**

-Bir v ya bir neç dövl tin başqa dövl t (dövl t l r ) qarşı razi iddiaları meydana g lir v bu m qs dl iddialı dövl t öz maraqları namın münəqiş l rin m l g lm si üsuluna l atır- m s l n, Erm nistanın Az rbaycana qarşı razi iddiaları üz rind işğalçılıq siyas ti.

-Dövl t qonşu dövl td ki iqtisadi inkişafı q bul etmir v h min dövl tin gücl n c yind n ehtiyatlanaraq terror h yata keçirm y çalışır - m s l n, erm ni terror t şkilatlarının Az rbaycanda tör dilmiş terror hadis l rind iştirakını buna nümun göst rm k olar.

-Bir dövl t başqa bir dövl tin inkişafını q bul em y r k, tormozlayıcı v xaos yaradıcı üsul olaraq, ona qarşı tarixi düşm nçilik ideyalarını ortaya atır v beyn l xalq t zyiql artırmaq m qs dini güdür. M s l n, erm nil rin qondarma soyqırım ideyasını ortaya atmaq amilini buna nümun göst rm k olar.

-Bir dövl t başqa bir dövl tin iqtisadi gücünü q bul etm y r k h min dövl t l “soyuq” münasib t l ri olan dövl t l rl bir çox sah l rd ittifaq qurur v xarici siyas tini h min istiqam t yön ldir. Burada düşm nçilik bucaqları

formalaşır-m s l n, SSRI-ABŞ qarşıdurmasını buna nümun göst r m k olar. Bu gün d oxşar m zmunlu prosesl r davam etm kd dir.

-Bir dövl t başqa bir dövl tin ümumi inkişafını q bul etmir v h min dövl tl rd ki etnik qruplardan istifad ed r k münaqiş yaratmağa çalışır-m s l n, Az rbaycana qarşı yön ldil n xarici dövl tl rin gizli h r k tl ri buna nümun dir.

-Bir dövl t başqa bir dövl tin xarici siyas t istiqam tini q bul etmir v ona qarşı mü yy n t xribatlara l atır.

-Bir dövl t başqa bir dövl tl düşm n münasib tl rd olduqda ona qarşı iqtisadi sanksiyalardan istifad edir-m s l n, ABŞ-İran, ABŞ-Şimali Koreya münasib tl rind bunun şahidi olmaq olar v s.

Ümumiyy tl , m nfi amill r beyn lxlq münasib tl rd haqsız r qab tin m hsulu olaraq meydana g lir. M nfi amill r dövl tl r arasında etnik z mind (m s l n, Erm nistanın Az rbaycana t cavüzünün m rk zind bu amil dayanır), el c d dövl tl r daxilind etnik z mind -Gürcüstanda olan etnik münaqiş l r dövl t daxilind baş veribdir-münaqiş l r meydana g lir. H r iki hal dövl tin beyn lxlq münasib tl rin m nfi t sirl rini göst rir.

**Müsbət amillər** is daha çox dostluğa, mehribançılığa, mehriban qonşuluq ş raitind m kdaşlığa (m s l n, Az rbaycan-Türkiy laq l ri; Türkiy -Gürcüstan laq l ri; Az rbaycan-Gürcüstan laq l ri; Rusiya-Qazaxıstan v Rusiya-Belarus laq l ri; Avropa İttifaqı daxilind olan laq l r buna yani sübutdur), dal tli davranmağa v s. söyknir. Mehriban münasib tl r v dal tli m kdaşlıq ş raitind dövl tl r birg qaydada yararlanmağa v faydalanmağa çalışırlar. Beyn lxlq münasib tl rd birg iştirak v birg ş kild potensialın ld olunması dövl tl rin beyn lxlq laq l rd gücl nm sinin saslarını t şkil edir. Xarici siyas tin müsb t istiqam tl ri b ş ri d y rl rin z nginl şm sin v sülh xidm t edir. Beyn lxlq hüququn

hamılıqla q bul olunmuş v n z ri baxımdan dal ti özünd  
ks etdir n universal prinsipl ri v bu prinsipl r m l etm k  
xarici siyas tin müsb t amill rini meydana g tirir. Dövl tin ali  
m qs di (**ümumiyyətlə, dövlət elə vətəndaşların ali məqsədlərini təmin etmək üçün təşkil olunan bir qurumdur**) öz  
maraqlarını dinc ş raitd t min etm kd n ibar tdir. Bu zaman  
dövl tin beyn l xalq s viyy d nüfuzu da gücl nır.

Bu mövzuda h m beyn l xalq sülhün, h m d lazımı  
anlarda beyn l xalq g rginlikl rin- münəqiş l rin, mühari-  
b l rin v böhranların yaranmasına xidm t ed n v bel  
v ziyy tl ri ş rtl ndir n güc amili ş rh edilir. Dövl tl rin f rqlı  
gücl r malik olmalarının n m nfi xüsusiyy tl ri d m hz  
beyn l xalq g rginliyin, böhranların yaranmasını ş rtl ndirir.

***Xarici siyasətin səviyyəsi (gücü) dövlətin gücündən asılıdır.*** N z r almaq lazımdır ki, dövl t bir siyası qurum kimi  
tarixin mü yy n anında b lli bir m kanda yaşıyan xalqlar v  
tayfa birl şm l ri t r find n ortaya çıxan real gerç klıkl r  
fonunda yaradılır. El dövl tl r d olur ki, h min dövl tl rin  
yaradılmasında müxt lif xalqlar iştirak edirl r. (M s l n, ABŞ  
v Kanadanın yaranmasında, razinin hali il t min  
olunmasında ingilisl r v fransızlarla yanaşı, dig r Avropa  
xalqları da iştirak edibl r. Amerika v Avstraliya qit l rin  
halisi k nar qit l rd n g l nl rdir). Mü yy n razid t ş kkül  
tapmış dövl tl r t dric n dig r dövl tl rl laq l r yaratmağa  
başlayırlar. Bununla da h min dövl tl rin xarici siyas tl ri  
meydana g lir. **Xarici siyasət xaricdən olan (digər ölkələrdə  
olan) resursların ölkə ərazisinə gətirilməsi funksiyasını da  
yerinə yetirir. Eyni zamanda bu fəaliyyət daxildən də  
müxtəlif resursları xaricə aparır.** Resurs mübadil l ri baş  
verir. N tic d münasib tl r meydana g lir, laq l r qurulur.  
**Beynəlxalq münasibətlər – resursların məkanlardan-  
məkanlara, dövlətlərdən-dövlətlərə mübadiləsini əks  
etdirən hərəkət təzahürüdür və hərəkətin nəticəsidir,**

**məhsuludur. Eyni zamanda özündə hərəkətləri daşıyan bir vəziyyətdir.**

Dövlətin özü güclü olduqda (daxili güclü olduqda) xarici siyasəti də güclü olur. Dövlət xarici siyasətini məhz öz gücün arxalanaraq həyata keçirir. Xarici siyasətin gücü həmişə daxili resurslara edilən təkanlardan meydana gəlir.

***Dövlətin daxili gücünü əks etdirən amillərin aşağıdakılar olduğu qənaətinə gəlmək olar:***

- dövlətin razisinin böyüklüyü (Rusiya, Çin, Kanada, ABŞ, Hindistan, Avstraliya, Braziliya, Argentina, Meksika, İndoneziya, Qazaxıstan, İran, Türkiyə və s.);

- halinin çoxluğu (Çin, Hindistan, ABŞ, İndoneziya, Braziliya, Pakistan, Yaponiya, Rusiya, Almaniya, Türkiyə və s.);

- razinin maddi-material sərvətlərinin bolluğu (məsələn, Rusiya, ABŞ, Kanada, Almaniya, Yaponiya, Avstraliya, Fransa, Çin, Hindistan, Braziliya, İran, Qazaxıstan, Ukrayna, Türkiyə və s. kimi dövlətlərdə global rəqabətə digər maddi tələbat təhlükəsizliyin xidməti göstərən kənd təsərrüfatı, rəqabət və sənaye məhsulları istehsal olunur);

- razinin təbii sərvətlərinin mövcudluğu (məsələn, Rusiya, ABŞ, Almaniya, Kanada, Çin, İran, Hindistan, Braziliya, Fars körfəzi ölkələri, Venesuela, Nigeriya, Anqola, Lc zair, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və s. kimi ölkələrdə müasir dünyanın tələbatını ödəyəcək təbii sərvətlərdə mir filizi, qiymətli metallar, daş kömür, meşə təsərrüfatı, neft, qaz, pambıq və s. mövcuddur);

- halinin maddi tələbatının böyük qismini ödəyəcək müasir sənaye istehsalının inkişafı (dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bir çox dövlətlərdə yüksək keyfiyyətli malik və böyük həcmdə məhsullar istehsal olunur);

- qeyri-sənaye sahələrinin inkişafı (məsələn, turizm sahəsində bir çox ölkələr-ABŞ, Fransa, İspaniya, Türkiyə,

Yunanistan, Şimali Afrika ölkələri-Misir, Mərakeş, Tunis, Tailand, Südiyyə rəbsitani-dini ziyarət baxımından, İtaliya-dini ziyarət və İverişli iqlimi baxımından, İran-tarixi abidələrinin çoxluğu baxımından, Yaponiya, Avstraliya və s. böyük gəlirlərləndirilir);

-elmi –tədqiqat mərkəzlərinin və orta və ali məktəblərin çoxluğu (məsələn, ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Fransa, Böyük Britaniya, Rusiya kimi ölkələrin dünyanın əsas elm və tədqiqat mərkəzlərindən bəzi olurlar);

-transmilli korporasiyaların çoxluğu və böyük məkanları həyata keçirən fəaliyyətləri (məsələn, ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Almaniya kimi ölkələrin böyük transmilli korporasiyaları onların dünyanın makrosiyasındakı iştirak imkanlarını yaradır);

-dövlətin xüsusi hazırlıqlı, yüksək döyüş qabiliyyətinə malik, nizam-intizamlı və peşəkar orduya malik olması (məsələn, ABŞ, Rusiya, Türkiyə və s. kimi dövlətlərin ordusu çox güclüdür);

-dövlətin hərbi-sənaye kompleksinin gücü (məsələn, ABŞ, Rusiya, Çin, Fransa, Böyük Britaniya, Hindistan, Pakistan kimi dövlətlərin böyük hərbi-sənaye kompleksinə malikdirlər və atom dövlətləridirlər. Bununla yanaşı, Almaniyanın da çox güclü hərbi-sənaye kompleksi vardır);

-xüsusi təyinatlı silahlara, bu baxımdan strateji və taktiki silahlara və hərbi bazalara (quruda və dənizdə) sahib olan dövlətlər (məsələn, ABŞ və Rusiya dünyanın iki böyük raket-yaxın, orta və uzaq mənzilli raketlərə, və nüvə silahına sahib olan dövlətləridirlər);

-strateji silah kompleksinin tərkibi olan müdafiə komplekslərinin mövcudluğu (ABŞ və Rusiya daha çox R-M elementlərinə, o cümlədən müşahidə-nəzarət komplekslərinə –radiolokasiya qurğularına, sahibdirlər);

-strateji aviasiyaya, hərbi dəniz donanmalarına, sualtı gəmilərə, aviadaşıyıcı gəmilərə (modul tipli hərbi dəniz

bazalarına) sahib olmaq (m s l n, ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa v s. kimi dövl tl r bu baxımdan önd dir l r);

-dövl tin elmi-texniki inkişafının s viyy si (m s l n, Yaponiya halisinin çoxluğuna, razisinin kiçikliyin , t bii s rv tl rinin azlığına baxmayaraq, ABŞ-la yanaşı, kompyuter s navesinin inkişafında dünyanın n qabaqcıl dövl tl ri sırasındadır);

-kosmik s navenin mövcudluğu, el c d kosmosdan müşahid qurğularının, m s l n, süni peykl rin mövcudluğu (Rusiya, ABŞ, Çin, Avropanın qabaqcıl ölk l ri, Türkiy , Az rbaycan v s.);

-dövl tin coğrafi mövqeyi (m s l n, Az rbaycan, Türkiy , Rusiya, Gürcüstan, Yunanistan, İspaniya, Fransa, Ş rqi Avropa ölk l ri olduqca lverişli coğrafi mövqed , Ş rql Q rbin, Şimalla-C nubun qovuşduğu bir m kanda yerl şmişl r. ABŞ-ın coğrafi mövqeyi, okeanlarla hat olunması onu “d niz hakimiyi ti” dövl tin çevirmişdir. S udiyy r bistanı v Misir kimi ölk l r, M rakeş v İspaniya, Filippin, Malayziya, Sinqapur, Portuqaliya, C nubi Afrika Respublikası, Panama, Argentina v Braziliya, el c d Yaponiya v C nubi Koreya, d nizl ri v okeanları birl şdir n ticar t yolları üz rl rind yerl şibl r);

- lverişli coğrafi mövqenin t rkibi olaraq, dövl tin okeanlara çıxışı (Rusiya, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Hindistan, İndoneziya, Malayziya, Çin, Böyük Britaniya, Yaponiya, Braziliya, Argentina, Fransa, Almaniya, İtaliya, İspaniya, Filippin, Misir, M rakeş, S udiyy r bistanı, Meksika, C nubi Afrika Respublikası, kimi dövl tl rin okeanlarla v okenalara çıxışları olan d nizl rl hat olunması onların iqtisadi gücünü daha da artırır);

-dövl tin d nizl rl hat olunması (m s l n, ABŞ, Kanada, Çili, Argentina, C nubi Amerikanın şimal dövl tl ri, Rusiya, Almaniya, Yaponiya, Fransa, Böyük Britaniya, Türkiy , Misir, İran, C nubi Koreya, Meksika, Yunanistan,

Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya, Hindistan, Malayziya, Filippin, İndoneziya, Cənubi Afrika Respublikası, və s. kimi ölkələrin dənizlərlə əhatə olunması həmin dövlətlərin dünya okeanlarına çıxışını təmin edir, dövlətlərarası iqtisadi-ticarət əlaqələrini genişləndirir. Eyni zamanda bu ölkələrdə balıq sənayesinin inkişafını yaradır);

-dövlətin iqlim şəraiti və turizm sahələrinin inkişafı (məsələn, İspaniya, Türkiyə, Tailand, Meksika, Yunanistan, Mərkəzi Avropa ölkələri, İspaniya və s. kimi dövlətlərdə turizmdən çoxlu gəlirləndirilir. Bununla yanaşı, bu ölkələrdə sağlamlıq kompleksləri zonaları mövcud olur);

-dövlətin tarixi inkişaf prosesi (məsələn, Çin, Böyük Britaniya, Almaniya, Hindistan, Fransa, Rusiya, ABŞ, Türkiyə, İran, Azərbaycan və s. kimi dövlətlərdə tarixən güclü dövlətçilik ənənələrinə malik olublar. Britaniya, Osmanlı, Rusiya, Çin kimi imperiyalar tarixən güc nümayiş etdirən böyük razilər əldə saxlayıblar, digər dövlətlərdən təsir imkanlarına malik olublar);

- xeyriyyəçilik fəaliyyəti. İmkanlı dövlətlərdə xeyriyyəçilik fəaliyyətləri həyata keçirmək bir çox ölkələrdə ictimai nüfuz əldə edilir ki, bu addım da siyasi təsirlərin formalaşmasını zəruri edir. Bu fəaliyyət növü öz-özlüyündə asılılıq sistemini ortaya çıxarır. Mətbuatın yazdığına görə, Giving Pledge adlı xeyriyyə həmrəyliyi vardır. Bu həmrəyliyi Bill Qeyts və Uorren Baffet yaradıblar. “Facebook”-un sahibi və banisi Mark Zukerberq, CNN telekanalının banisi Ted Törner, Rusiyalı Vladimir Potanin, Britaniyanın Virgin Group korporasiyanın sahibi Riçard Brenson bu həmrəyliyə katda iştirak edirlər.<sup>1</sup>

Yuxarıda sadalanan **vasitələr (resurslar) və istiqamətlər (resursların cəmləşdiyi sahələr və transferinin, tranzitinə müəyyən olunduğu sahələr) dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə güclərinə görə təsnif olunmasını zəruri**

---

<sup>1</sup> Məşhur Milyarder sərvəti kəsiblərə verdi. “Kaspi” qəzeti, №034(2888).

**edir.** Dünyanın strateji c h td n h miyy t k sb ed n m hsulları v onların tranzit daşınmaları, strateji vasit l rin dislokasiyası, baza olaraq yerl şdirilm si sah l ri v istiqam t l ri d dövl t l rin beyn l xalq münasib t l rd gücl rinin t snif olunmasını yaradır. Bu strateji m hsullar dövl t l rin birl şm sinin, c ml şm sinin v qruplaşmasının saslarını t şkil edir. Buna gör d beyn l xalq münasib t l rd , **istehsal məhsullarının böyük həcmdə istehsalı və tranzit daşınması baxımından,**

- neft v qaz m hsullarına v ixracına sahib olan ölk l r;
- elektrik enerjisi istehsalına v ixracına sahib olan ölk l r;
- t v t m hsullarına v ixracına sahib olan ölk l r;
- quşçuluq t s rrüfatına, maldarlıq v heyvandarlıq sah sin sahib olan ölk l r;
- buğda istehsalına v daşınmasına sahib olan ölk l r;
- ş k r çuğunduru v ş k r tozu istehsalına v ixracına sahib olan ölk l r;
- düyü, kartof, lobyə, qreçka v dig r k nd t s rrüfatı m hsulları istehsalına sahib olan ölk l r;
- ağır s naye, maşınqayırma istehsalına sahib olan ölk l r;
- ağır s naye avadanlıqları (d zgahlar, qurğular, aparatlar v s.) v ağır s naye mobil mexaniki vasit l ri-vaqonlar, g mil r, t yyar l r, raketl r, yük avtomobill ri v s. istehsal ed n ölk l r;
- transmilli korporasiyaların-istehsal, s rmay , maliyy resurslarına malik olan korporasiyaların t msil olunduğu ölk l r;
- geniş miqyaslı v böyük h cmli n qliyyat daşınmalarına (qatarlarla, aviareysl rl , g mil rl yük daşınmaları) sahib olan ölk l r;
- qiym tli metallar (almaz, qızıl, gümüş, platin) bazarlarına sahib olan dövl t l r;
- d mir filizi istehsalına sahib olan dövl t l r;
- qara v lvan metallar istehsalına sahib olan dövl t l r;

- taxta və kağız istehsalına sahib olan dövlətli r;
- kömür istehsalına və ixracına sahib olan ölkəli r;
- elektrik enerjisi istehsalına və ixracına sahib olan ölkəli r;
- yüngül sənaye məhsulları istehsalına sahib olan ölkəli r;
- toxuculuq sənayesinin sahib olan ölkəli r;
- yun və pambıq istehsalına və ixracına sahib olan ölkəli r;
- kimya məhsulları istehsalına sahib olan ölkəli r;
- məişət avadanlıqları istehsalına sahib olan ölkəli r;
- sənayesi güclü şəhər avtomatlaşdırılmış olan və sənaye sahələrində cihazqayırması güclü olan ölkəli r;
- yükşəkəsiyyətlə xidmət sahələrində, istirahət, turizm və sənhiyyə-sağlamlıq komplekslərində sahib olduğu ölkəli r;
- informasiya texnologiyalarının geniş şəhər istehsal olduğu və ixracına sahib olan ölkəli r;
- miqrasiyanın, xüsusilə, mədəniyyət, elm miqrasiyasının cəmiyyətdə olduğu ölkəli r.

Bu kimi istiqamətləri çox göstərmək olar. Dövlətin bəzə olaraq güclərinin təsnifatında resursların qruplaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O dövlət daha da güclü olurlar ki, vəzifə sadalanan istiqamətin və resursların kompleks tərkibini (bu istiqamətli xas olan elementlərin kəsmiyyətini) özündən kəsetdirir. Bu baxımdan dövlətli **milli və daxili gəlirlərinə** görə təsnif olunurlar. Böyük dövlətli dünya məhsulları istehsalının böyük bir qismini öz əlində cəmləşdirir. Böyük dövlətin dövlət büdcəli və digər sosial-humanitar fondları da böyük məbləğlərə sahib olur. O dövlətli daha öndə olurlar ki, onların dövlət büdcəlinin və digər fondlarının mədaxili və məxarici yüksək olur və adambaşına düşən illik gəlirin həcmində müqayisədə üstün olur. Böyük dövlətli dünya qızıl ehtiyatlarının (banklarda saxlanılan qızıl ehtiyatları) böyük həcmində öz əlində cəmləşdirir. Dünyanın aparıcı dövlətləri, “Böyük Səkkizli”, “Böyük İyirmili” kimi formatlar meydana gəlir. Bununla yanaşı, böyük dövlətin qruplaşmaları da ortaya çıxır. Belə

ki, Avropa İttifaqı, NATO, BRİCS (Braziliya, Rusiya, Çin, Hindistan, Cənubi Afrika Respublikasından ibarət olan iqtisadi-siyasi birləşmə) kimi birləşmələr də ortaya çıxır.

**Xarici siyasətin gücünü əks etdirən (formalaşdıran) elementlər və vasitələr.** Xarici siyasətin gücünü əks etdirən elementlər içrisində ilk olaraq **güclü şəkildə təşkil olunan diplomatiyanı** qeyd etmək olar. Bununla bərabər, dövlət digər dövlətlərlə münasibətlərdə öz daxili resurslarından səmərəli qaydada istifadə etməlidir. Bir dövlətin digər dövlətin (dövlətlərin) daxili siyasətinə təsir imkanları vasitələri də dövlətin xarici siyasətini gücləndirən element kimi qəbul edilməlidir. Bir dövlət məxsus olan şirkətlərin digər dövlətin iqtisadiyyatında yaxından iştirakı əmin dövlət üzərində təsir imkanları qazandırır. Bir dövlətin digər dövlət üzərində olan iqtisadi təsiri və dövlətin daxili iqtisadiyyatı da dövlətin xarici siyasətini gücləndirir. Xarici siyasətin gücünün təsnifatı əldə dövlətlərin təsir gücünün miqyasından, ölçüsündən və kəmiyyətində ortaya çıxır. O dövlətlər xarici siyasəti güclü edirlər ki, həmin dövlətlərin daxili resursları digər ölkələrin daxili resurslarına və ümumilikdə iqtisadi sistemlərin təsir imkanlarına malik olsunlar. Xarici siyasət istiqamətindən yaranan potensiallığı xarici siyasətin resursları (xarici siyasət yönəldilmiş resurslar) formalaşdırır. Dövlətin ümumi potensialı böyük axın yaradır və beynəlxalq münasibətlərdə onun ümumi gücünü ortaya çıxarır. Dövlət xarici siyasətini ümumi potensialı ilə gücləndirir. Çünki bu potensialı xarici ixrac edir.

Xarici siyasət sahəsində fəaliyyətin həyata keçirilməsi və planların qurulması sayəsində, əldə normaların qəbul edilməsi zamanı **xarici siyasətin forma və məzmunundan irəli gələn ümumi və konkret mahiyyəti** üzə çıxır. Xarici siyasətin tərkib hissələri ayrılması prosesləri baş verir. Tərkib hissələri ayrılmalara sayəsində məsulyyət və öhdəlik daşıyan tərkiblər müəyyən olunur. Normaların qəbul edilməsi və sənədlər qoşulmalar özü xarici siyasətin tərkib proseslərinin formalaş-

masını z ruri edir. Normalar sas n xarici siyas tin maraqlara bölünm sini ş rtl ndirir. H r bir addım burada qaydalar ş klind ks olunur v qaydalar da riyazi ölçm l rin saslarını yaradır. Buradan da bel bir m ntiqi fikir ortaya çıxır ki, xarici siyas t özü h r k tl rin riyazi ölçül rin tabe olur. Maraqların ölçül rl mü yy n olunması addımların ölçül r tabe olmasının saslarını yaradır.

Dövl tl rin gücl rin gör t snif olunmaları da onların maraqları, m naf v m qs dl rinin d ölçül r tabe olmasının saslarını ortaya çıxarır. Beyn l xalq münasib tl r sferasında bütün dövl tl r vahid qaydalar sasında öz gücl rin gör iştirak edirl r v bu, onların real prinsipl rd n (real potensialın yaratdığı gerç klkl rd n) çıxış etm l rini ortaya çıxarır. Real prinsipl r d ideal-n z ri prinsipl rin saslarını formalaşdırır, ideal prinsipl r çox zaman real prinsipl ri özün t r f ç km y s y göst rir. Bu baxımdan da real prinsipl rin t tbiqind m hdudiyy tl r meydana g lir. Beyn l xalq münasib tl rin h r k t sah l rind dövl tl rarası münasib tl rd “s rh dl r” prinsipi ortaya çıxır. Bütün dövl tl rin mövcudluğu v s rb st f aliyy t prinsipi, el c d yaşamaq prinsipl ri beyn l xalq münasib tl rin idealizm saslarını ortaya çıxarır. Bu idealizm prinsipl ri d özünd **ideal ədaləti** ks etdirir. Bununla yanaşı, **real ədalət** prinsipl ri d mövcud olur. Bu da real gücün ortaya çıxmasının saslarını t şkil edir. **İdeal ədalət- humanizmə, real ədalət isə real gücə əsaslanır.** H r iki amilin mövcudluğu v qarşılıqlı ş kild bir-birini ş rtl ndirm si h m sabitliyi meydana g tirir, h m d inkişafı yaradır. Sabitlik v inkişaf qarşılıqlı kompromisl rd n d ortaya çıxır. İdeal dal t beyn l xalq münasib tl rd böyük dövl tl rin kiçik dövl tl r qarşı münasib tl rind daha çox özünü bürüz verir, real dal t is reallığa söyk ndiyind n, burada **hər bir dövlətin gücü** amilini meydana g tirir. Beyn l xalq münasib tl rin sabitl ş- m si real dal tin t tbiqind n daha çox asılı olur.

## I FƏSİL:

### Xarici siyasətin və beynəlxalq münasibələrin ümumi əsasları

#### Dövlət və siyasət

Xarici siyasət fəaliyyətinin əsaslarını təhlil etməmişdən öncə bu siyasəti həyata keçirən **dövlət** və onun fəaliyyətinin əsaslarını təşkil edən **siyasət (fəaliyyət və idarəetmədən ibarət olan məzmun)** anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəli və vahid təşkil edən məzmununa şərh vermək lazım gəlir. Siyasət və dövlət anlayışlarının həmişə qədim və klassik, həmişə də postmodernist (təkmilləşmiş və yüksək liberal məzmunlu siyasət həyata keçirən dövlət hakimiyyətləri) məzmunu ortaya çıxır. Klassik dövrdə və bu dövr qədrki mərhələdə siyasət və zorakılıq, siyasət və güc təbii mənası daha geniş həmiyyətə kəsb edirdi. İşğalın verilməsi, zorakılıqlar, edamlar buna misaldır. Burada əsas məsələ dövlətin saxlanılması, hakimiyyətin ləğv saxlanılması idi. Bütün zorakı vasitələrin istifadəsinə hakim təbəqə haqq qazandırır. Dövlətin və hakimiyyətin saxlanması üçün kifayət qədər resurslar (burada liberallığı yaratmaq üçün lazım olan resurslar) yox idi. Bu baxımdan da zorakılığın təbii təbəqə halı olaraq meydana gəlirdi. **(Qeyd: kəsb cəmiyyətlərdə hakimiyyət zorakılıqlarının çoxluğu da məhz bu amildən ortaya çıxır. Varlı dövlətlər liberal və sabit cəmiyyətlərə malik olurlar).** Postmodernist məzmun baza forma və məzmunun (xüsusilə XIX əsrin sonları-XX əsrin vətənlərinin formasını) böyük mənasını özündə saxlamaqla bərabər, yeni liberal məzmun dəlavə etmişdir. Belə ki, postmodernizmdə informasiya diplomatiyasının güclənməsi, informasiya resurslarının dünyada geniş yayılması, “insan” amilinin, insanların təbəqə hüquqlarının daxili və xarici siyasətdə baza obyekt və predmet çevrilməsi

dövlətlərdə “vətəndaş hakimiyyəti” (“cəmiyyət hakimiyyəti” – “sosiokratiya”) ideyalarının ortaya gəlmişini zəruri etməkdir.<sup>1</sup>

Dövlət burada daha çox liberal nəzarətçi və müşahidəçi, təşkiləddir və istiqamətləndirici funksiya daşıyır. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər arasında birbaşa əlaqələrin qurulmasını zəruri etmişdir. Bundan da irəliləyərək “**xalq diplomatiyaları**” daha da geniş həmiyyətə keçərək başlamışdır. Posmodernist dövlətlərin tənzimləmə funksiyasında daha çox istiqamətlərin yaradılması və bu istiqamətlərdə dövlətlərin sabit və sürətləndirici təsiri təmin etmək başlıca məqsəddir. Liberal inkişaf yolunu tutmuş dövlətlər birbaşa müdaxiləyə yox, **müşahidələrə** üstünlük verirlər. Başlıca məqsəd dövlətin gücü üçün əsas potensialı yaradan cəmiyyətin özünü gücləndirməkdir. Mövcud dövlətlər cəmiyyətin müdafiəsi ilə özlərinin müdafiə olunmaq strategiyasını yerinə yetirirlər. Özlərinin güclərini cəmiyyətlərin potensiallarında axtarırlar. Bu kimi xüsusiyyətləri indiki dövlətlərin fəaliyyətini məhz bu baxımdan klassik forma və məzmunundan fərqləndirir. Mövcud sivil inkişaf yolunu tutmuş dövlətlər öz proteksionizm siyasətini daha çox sürətləndirərək formalaşıdırırlar. Liberal iqtisadiyyat, yumşaq sosial münasibətlərdə məhz bunlara əsaslanır. Mövcud sivil dövlətlər öz aralarında qəbul olunmuş normalara yüksək düşüncəli yanaşmalar üsulundan baxırlar və dünya sakinlərinin qarışması, qovuşması və birləşməsi üsullarına əsaslanırlar. Dünyanın münasibətləri strukturu həmişə vahidləşmə (bütövləşmə) prinsipində meydana gəlir.

**Dövlət** -bütün münasibətləri rəsmi əsaslarla tənzimləyən, bütün təcrübələrin hüquqlarını qəbul edən, tanıyan və hüquqların

---

<sup>1</sup> E.M. Nəsirov. Gələcək dünya düzünü və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı-2013, 544 s. h., s. 24.

t mini üçün müvafiq siyas t h yata keçir n, siyas tini hüquq normaları il reallaşdıran v laq l ri t nzim ed n bir qurumdur.

**Dövlət**-t r fl ri maraqlar v m nafe uğrunda bir arada birl şdir n, maraqları qruplaşdıran v uyğunlaşdıran, koordinasiya ed n bir vasit dir.

**Dövlət**-münasib tl ri t şkil ed n, bunun üçün müvafiq ş raitl ri yaradan laq l ri t şkilatlandıran v strukturlar yaradan bir vahid mexanizmdir v kompleksdir.

**Dövlət**-resursları mü yy n formalara salan v onları insanların istifad si üçün yararlı ed n bir mexanzimdir v qurumdur, sistem vahididir.

**Dövlət**-insanların ayrı-ayrı t b q l ri arasında münasib t- l rin yaranması üçün ş rait yaradan v insanların h r bir yaş dövründ maraqlarını t min ed n bir t sisatdır.

**Dövlət**-insanların ictimai-siyasi f aliyy tini t min ed n v ictimai-siyasi münasib tl ri t nziml y n bir t sisatdır.

**Dövlət**-c miyy td xlaqi d y rl ri t bliğ ed n v c miyy tin müdafi si üçün bütün resursları s f rb r ed n bir qurumdur.

**Dövlət**-öz t rkib strukturlarının üzvl rini (elementl rini, komponentl rini) qoruyan, ictimai-siyasi v m n vi- xlaqi d y rl ri qoruyan bir t sisatdır.

**Dövlət**-öz t rkib komponentl rinin maraq v t l batlarını öd y n v zaman v ş raitl laq l ndir n bir qurumdur.

**Dövlət**-v t ndaşlarını öz daxilind v beyn l xalq al md müdafi ed n bir qurumdur. Bu baxımdan h r bir v t ndaş h r k t ed rk n özü il birlikd dövl tin müdafi sini d hiss edir. H min v t ndaş beyn l xalq al md özünü öz dövl tinin dig r dövl tl rl yaratdığı v q bul etdiyi hüquq normaları il müdafi olunmuş hesab edir. İki v ya da çoxlu dövl tl r arasında q bul edilmiş hüquq normaları il bir dövl tin v t ndaşı dig r dövl t t r find n öz razisind müdafi olunur.

Ümumiyyətlə, **dövlət** adlanan siyasi (ali siyasi) bir qurum haqqında, anlayış haqqında çox geniş fikirlər yürütmək, təriflər vermək olar.

**Siyasət nədir.** İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, **siyasət** -dövlətin tənzimləmə (idarəetmə, idarəetmənin tərkibi olaraq normayaratma, icraetmə, hüquqları qoruma və pozulmuş hüquqları bərpa etmə, bu baza funksiyanın tərkibi olaraq və mexanizm kimi həmiyyətlik şəbəkə, icraetmə, müşahidə və nəzarət etmə, o cümlədən yoxlama, müayinə, hesabat tələb etmə və s.) funksiyasının özüdür. Siyasət fərdi (bir şəxs tərəfindən, məsələn, dövlət və hökumət tərəfindən) və kollektiv (şəxslər qrupu, yəni hakimiyyətin qolları olan mərkəzlər-yerli və mərkəzi idarələr, təşkilatlar) formada olmaqla, iki formalı subyekt (burada formalar dedikdə, şəxsin fərdi fəaliyyəti və mərkəzləndirilmiş fəaliyyətinə zərər tutulmalıdır) tərəfindən müəyyən edilir və icra olunur. Siyasətin müəyyən olunması dedikdə, onun sahələr üzrə, eləcə də obyektlər və subyektlər üzrə istiqamətləndirilməsinin ilkin məsələləri, ilkin layihələri başa düşülür. Siyasət mərkəzlərdə yaranır və bütün cəmiyyətləri hədəf edir. Fərdlər (burada şəxslər) öz maraqlarını və potensiallarını daha çox mərkəzlərdə cəmləşdirirlər. Siyasət mərkəzlərinin şəxslərin iradələrinə uyğun olaraq siyasət normaları (burada hüquq normaları) hazırlanır və icraya istiqamətləndirilir. Siyasi fəaliyyətin mərkəzləndirilməsi bütün sahələrə hədəf edilən hüquq normaları (universal və xüsusi) dayanır. Siyasət mərkəzləri siyasətə etibarilə ötürücülük və paylayıcılıq funksiyanı yerinə yetirirlər.<sup>1</sup> Mərkəzlər arasında pilləli (*səlahiyyət bölgüsünə görə yerli qurumların mərkəzi hakimiyyət qurumlarına təbə olması*) və eynix təli (*burada təqribən eyni səlahiyyətləri özündə cəmləşdirən strukturlar nəzərdə tutulur. Məsələn, yerli icra və hüquq-mühafizə*

---

<sup>1</sup> N. Sibov E.M. "Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri", Bakı- "Elm və Təhsil"-2010. 116 s., ss.11-13.

**qurumları, yerli məhkəmələr və s. buna aid olunur)** münasib tərkib formalaşır və əlaqələr yaranır. Siyasət həmçinin siyasi proseslərin hazırlanması və istiqamətə yönəldilməsi kimi hərəkətlərin istiqamətli rəhbərliyinə aid olur. **Siyasət insanlar üçündür, insan hüquqlarını təmin etmək üçündür və normalarla ifadə olunur.** Hüquq normaları siyasətin hazırlanması və icrası üçün əsas vasitədir. Siyasət normalarının icrasında öz məzmununu tapır. Normaların icrası üsulları isə siyasətin həyata keçirilməsi üsullarıdır. Siyasət dövlətə aid olan hərəkətdir, onun baza məhiyyətini hakimiyyət qurumlarının fəaliyyətində əks olunur.

Siyasi məkanada **dövlət** – özünün müəyyən sərhədləri daxilində yaşayan halinin (xalqın, xalqlar toplumunun) maraqlarını özündə birləşdirən, öz daxilində və beynəlxalq əlaqələrdə və təndəşlərinin maraqlarını təmin edən, münasib tərkibi qruplaşdıran və ixtisaslaşdıran, münasib tərkibi və əlaqələrin istiqamətli rəhbərliyi yaradan, bu baxımdan münasib tərkibi və əlaqələrinə sahələr üzrə tənzimlənən, fərqli və universal əsaslarla münasib tərkib yaradan, sahələr arasında əlaqələrin təşkil edən, münasib tərkibi siyasi məkanada **verən bir siyasət təşkilatıdır, müəyyən strukturlara malik olan siyasət mexanizmi və sistemidir.** Dövlət sərhədləri daxilində mövcud olan, eləcə də sərhədlərindən kənarda ona məxsus olan obyektlər üzrində qanunverəliq (səlahiyyətli hüquqla müəyyən olunan fəaliyyət) fəaliyyətə malik olan bir qurumdur. Dövlət adlanan vahid formula (fəaliyyətə olan formula və siyasi model, müəyyən əlaqəli strukturu və mexanizmi olan siyasi quruluş) müəyyən tərkibli rəhbərliyə malik olan vahid bir strukturdur. Dövlət vahid struktur olaraq, eləcə də strukturlar birliyini özündə əks etdirən şəxslərin proseslərini müəyyən edir və tənzimləyir. Siyasət istiqamətli rəhbərliyi və cəryanları həmin strukturlardan yaradılır və əlaqəli şəkildə siyasət axınları müəyyən olunur. Dövlət üzrində siyasət həyata keçirilən və siyasətə tənzimlənən elementlər birliyində ibarətdir.

Dövlət münasibətləri və laqəli strukturlarda yaranan və strukturların işləməsinə istiqamət verən, strukturları yaradan elementləri qruplaşdıran və tənzim edən bir siyasi mexanizmdir. Dövlətin strukturları (nazirlikləri, komitələri, səhmdar cəmiyyətləri, şirkətləri, xidmət mərkəzləri və digər idarələri) başlıca olaraq onun sərhədləri daxilində və xaricində fəaliyyətinin şaxələnməsini təmin edirlər. Dövlətin strukturları mütləq qaydada piramidal formada iyerarxik səslərlə fəaliyyət göstərir. Dövlətin strukturları ayrı-ayrı maraqlı sahələri (maraqlı birləşmələri) üzrə formalaşır və ayrı-ayrı sahələrdə insanların ehtiyac və tələbatlarının ödənilməsinə təmin edir. Bununla bərabər, strukturlar arasında laqəlin yaranması insan tələbatlarının ödənilməsinin laqəli səslərini yaradır. Strukturlar arasında olan laqəli və sxematik fəaliyyət cəmiyyətlərdə insanlar arasında laqəlin yaranmasını təmin edir və vahid cəmiyyətlərin formalaşmasını meydana gətirir. Strukturlar arasında laqəli fəaliyyət dövlətin vahid gücünün formalaşmasının səslərini təşkil edir. Dövlət bu baxımdan ayrı-ayrı sahələrdə enerji toplayan və vahid mərkəzlərdə toplaşan **(unifikasiya olunan)**, enerji yaradan və enerji paylayan strukturların mexanizmini təmin edən baza səslı bir siyasi təşkilatdır. Dövlət məhz insanların çoxlu sahələr üzrə maraqlı sahələrini təmin edən, maraqları birləşdirən və tərkib hissələrini müəyyən edərək tənzim edən bir ümumi və bütövtəşkilatdır. Bu ümumi və vahid təşkilat öz tərkibində sadə və sadələrdən birləşən ayrı-ayrı təşkilatlardan ibarətdir. Vəvəlcə qeyd olunduğu kimi, dövlət strukturları həmişə iyerarxik qaydada, həmişə qarşılıqlı nəzarətçi səslərlə fəaliyyət göstərir. Dövlət strukturları (həmişə daxili siyasət, həmişə xarici siyasət istiqamətləri) bir-birilə həmişə qarşılıqlı nəzarət, həmişə qarşılıqlı asılılıq (burada hesabat vermək, nəzarət etmək, müşahidə etmək və s.) şəraitində fəaliyyət göstərir. Dövlətli rəzləndirən ki komponentləri ilə müəyyən sahələr üzrə strukturlar yaradırlar və bu strukturlar xarici və daxili siyasət sahəsində

hərəkətləri şərtləndirir və hərəkətlər arasında asılılıq yaradır. Bu nöqtəyi-nəzərdə dövlət öz fəaliyyətini qruplaşdıran, onu istiqamətləndirən və daxili siyasətlə xarici siyasət arasında asılılıq yaradan və vahid siyasi xəttə şəkil edən bir mərkəzdir.

Dövlətin fəaliyyəti ilə siyasi hadisələrin ardıcıl şəklidə törədilməsi sayəsində strukturlar daxilində və strukturlar arasında zəncirvari əlaqələndirilmə edilir. Dövlətin daxili və xarici siyasətini təmin edən və bu iki istiqamət arasında əlaqəni yaradan qurumların fəaliyyəti dövlətin daxili və xarici siyasət istiqamətləri arasında **uzlaşmanı, uyğunlaşmanı, səbəb və nəticə məsələlərini, tarazlığı, tamamlamayı** təmin edir. Dövlətin xarici siyasəti həmişə onun daxili siyasətinin davamı kimi qəbul edilməlidir. Xarici siyasət baza etibarilə dövlətin özünə, özünə xidmət edir və vətəndaşlarının maraqlarının təmin edilməsinə yönəlir. Dövlət iki istiqamətdə fəaliyyət göstərənklə, iki istiqamətdə olan komponentləri birləşdirməklə və vahid **siyasi reals** yaratmaqla daha da güclənir. İstiqamətlərin birləşməsi zamanı daxili siyasət cəryanının tərkib elementləri xarici siyasət cəryanının tərkib elementləri ilə zənginləşdirilir. Xaricdən daxil olan siyasət cəryanları təbii ki, daxil olmaqla siyasətin böyüməsinə təsir göstərir. Xarici siyasət fəaliyyəti özü ilə daxil olmayan elementləri də gətirir. Yəni dövlət xarici siyasəti ilə daxilini təmin edir, nüvəsini gücləndirir. Məsələn, iqtisadi-ticarət əlaqələri bu zərurətdən şəkil edilir. Dövlətin ayrı-ayrı strukturları tərtibdən həyata keçirilən beynəlxalq iqtisadi əlaqələr dövlətin beynəlxalq siyasətinin baza gücünü və avanqard elementini meydana gətirir. Beynəlxalq əlaqələr sayəsində daxil olmaqla siyasət cəryanları böyüyür. Böyümə prosesləri ilə dövlətin siyasət istiqamətləri möhkəmlənir, daxili tələbat üçün böyük baza yaranır, **nəticədə dövlət böyüyür və daxili imkanlarını-şaquli və sistem çərçivəsində üfqi olaraq genişləndirir**. İki dövlət arasında hərbəsi-siyasi və təhlükəsizlik sahəsində olan əlaqələrdə həmişə dövlətlərin xarici siyasətlərini qorumaq, resursları qorumaq, prosesləri rahat və

sərbəst şəkildə təmin etmək, ümumiyyətlə isə daxili və xarici siyasəti birləşmiş formada mühafizə etmək dərin ibarətdir. Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti dövləti nüvə mərkəzi kimi forma olaraq qorumaq məqsədini də güdür. Buradan da bir daha belə bir məntiqi fikir rast gəlmək olur ki, dövlətin xarici siyasəti onun daxilən mövcudluğuna və xaricdən (yəni beynəlxalq münasibətlərin subyekt kimi) mövcud olmasına xidmət edir.

Dövlətin daxili və xarici siyasətini təmin edən strukturlar öz imkanlarına görə, siyasəti icra etmək üçün görülən işlərin həcmindən asılı olaraq və vəzifə sahələrinə görə bölünür (burada sənəflər ayrılır). **Təsnifat** dövlət siyasətinin iyerarxiyasını ortaya çıxarır və **piramidal əsaslar** meydana gəlir.<sup>1</sup> Təsnifat sayından və vəzifə bölgüləri arasında sənəflər ayrılır baxımından və vəzifə funksiyalarının tərkibi müəyyənləşdirilir. Böyük məsuliyyətə malik olan və vəzifələri tutmuş aşağı məsuliyyət qəbul edən və vəzifələri yerinə yetirmiş olur. **Dövlət özünün şəxsi strukturlar fəaliyyətində öz məkanı üzrə özünü təsdiq etmiş olur.** Məkan üzrə idarə olmadan, eləcə də xarici məkanlar (beynəlxalq münasibətlər sahələri) üzrə idarəçilik olmadan, dövlətin varlığından söhbət gedə bilməz. Dövlət, məhz siyasət həyata keçirərkən özünün məzmununu üzərə çıxarır. Hərəkətsiz və fəaliyyətsiz dövlət hakimiyyətinin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Dövlət həm idarədən, həm də öz məkanında və məkanından kənarda idarə olunandır. İdarə etmək və idarə olunmaq dövlətin daxilindən gələn cərəyanlarda, təsirlərdə öz əksini tapır. Dövlətin məkanı idarəetmənin məkanıdır. Dövlət-müəyyən məkan üzərində ünsürlərin, elementlərin, vasitələrin qarşılıqlı təsir vəziyyətini əks etdirən bir kompleksdir və kompozisiyadır. Burada kompozisiya

---

<sup>1</sup> Nəsimov E.M. "Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri", Bakı- "Elm və Təhsil"-2010. 116 s., ss.11-13.

**hərəkətdə olan şəxslərin (insanların) mənəvi-ruhi xüsusiyyətlərindən ortaya çıxır. Dövlət cəmiyyətə təsir göstərən, həm də cəmiyyətdən təsirlənən, cəmiyyətə enerji verən, cəmiyyətdən enerji alan, bu baxımdan üzlərinin sosial-siyasi münasibətlərini tənzim edən bir strukturdur.**

Məlumdur ki, dövlət müəyyən komponentlərə bölünür: rəzi, hali; hakimiyyət aparatı-idarəetmə aparatı (bürokratik aparat) və s. Bu komponentlər dövlətin yaranma mənsəbindən hal-hazırq dövlət mövcudluğunu və məhiyyətini saxlamaqdadır. Sadalanan komponentlərin vəhdəti dövlətin siyasi bir qurum kimi **formasını** təşkil edir. Tarixən dövlət öz formalarını saxlamışdır, lakin məzmununu genişləndirmişdir. İnkişafa və yeni tələblərə müvafiq olaraq dövlət aparatının fəaliyyətinin məzmunu böyümüşdür. Cəmiyyətdə ünsürlərin sayı artdıqca dövlət aparatının da fəaliyyəti genişlənməmişdir.

Hakimiyyət tarixən bütün sahələrdə maraq nümayiş etdirib. Onun maraqları həm birbaşa müdaxilə ilə (birbaşa idarəetmə), həm də dolayı müdaxilə ilə (kənardan müşahidə ilə) təmin edilib. Dövlətin tənzimləmə funksiyasında həm **birbaşa müdaxilə**, həm də **kənardan müşahidə** ilə xarakterizə olunan iki mühüm baza istiqaməti vardır. Dövlət bu iki baza istiqaməti ilə bütün məsələlərin **birbaşa və dolayı yollarla** tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirir. Dövlət idarəetmə ilə öz funksiyasını, bu baxımdan da vəzifə və öhdəliyini, məsuliyyətini müəyyən edir. Ali hakimiyyət qanunvericilik səvişlərini hazırlamaqla və icra etməklə öz mövcudluğunu təsdiqləyir. Dövlət daha çox özünün hakimiyyətinin mövcudluğunun və hakimiyyətinin fəaliyyətinin simasında büruzə olunur. **Dövlət, bu baxımdan əks effekt yaradan (təzahür edən) idarəetmə təşkilatıdır.** İdarəetmə sahəsində iki-idarəedən və idarə olunan, tərif olunur. Bu təriflərin hər ikisi vahid normalara tabe olur. Hər iki tərif çalışır ki, ortaq mövqelərin meydana gəlməsi üçün vahid qaydalar yaradılsın. Bu anda dövlətin **hüquqi təbiəti** (münasib tələrin hüquq normaları ilə tənzimlənməsi) ortaya

çıxır. Dövl təcilik və hüquqi dövlət anlayışları da məhz hüquq normaları ilə tənzimlənən proseslərini özündə əks etdirən anlayışlardır. Dövlət hüquq normalarını insanların bioloji və sosial varlıqlar kimi müəyyən məkanlarda olan tələbatlarından irəliləyərək müəyyən meyarlarla qəbul edir. Hüquq normaları tələbatların riyazi əsaslarla ölçülməsindən ortaya çıxır. Dövlət özünün hakimiyyətini idarəçiliyini aparatı vasitəsilə yerinə yetirir, aparat burada tənzimləyici (elementlərin hərəkətini mərkəzləşdirən toplayıcı və mərkəzləşdirən paylayıcı) subyekt rolunu oynayır. Dövlət hakimiyyəti özünü qorumaq və eləcə də razısını, və tələblərini müxtəlif təsirləndirən və təzyiq elementlərindən (daxildən meydana gələn və xaricdən gələn) qorumaq üçün müəyyən birləşmələrin güc strukturları, hüquq mühafizə orqanları və hərbi-silahlı qurumlar təşkil edir. Bu güc qurumları siyasətin həyata keçməsinə təmin edən tərsiflər-subyektlər hesab olunurlar. Dövlət ümumilikdə təsirlər zamanı müəyyən olunan siyasəti bir quruma çevrilir. Dövlətin vəzifələrindən biri dövlətin tənzimləyən funksiyasını yerinə yetirməsi zamanı insanların maraqları arasında koordinasiyanı müəyyən etmək, bağlılığı üz çıxarmaq və maraqların istiqamətləndirilməsi üçün **koordinasiyanı** təmin etməkdən ibarətdir. Dövlət cəmiyyətlə öz əlaqələrini **çağırışlar, sifarişlər-cavablar və yerinə yetirmələr** prinsipləri əsasında qurur. Dövlətin norma yaratmaq funksiyasının tərkibində həmişə araşdırmaq və tələbləri yerinə yetirmək kimi mühüm istiqamətlər mövcud olur. Təbii ki, dövlət insan hüquqlarının ardıcıl şəkildə müdafiəsinə həmişə dövlət insan hüquqlarını müdafiə etməklə təmin edir. **Burada icra, icraya nəzarət və müdafiə funksiyaları vəhdət şəklində həyata keçirilir.**

**Siyasət** məfhumu, xüsusilə yuxarı maraq sferalarında, ümumiyyətlə, dövlətə bağlı olan, dövlət fəaliyyətini ifadə edən bir anlayışdır. Dövlət siyasəti sakinlərinin maraq daşıyıcısı cəryanlarından, bu cəryanları meydana gətirən hərəkətlərdən, aktlar cəmindən, zərərli hadisələr toplusundan ibarətdir.

Dövlət siyasəti müəyyən icra məqamlarında həm liberal, həm də konservativ-radikal məzmunlu olur. Dövlət siyasəti **“atmosfer təbəqəsi”** kimi onun bütün razısını örtür. Burada hər kəs dövlət “atmosferi” ilə qidalanır və daxili və xarici təsirlərdən qorunur. Eyni zamanda hər kəs “dövlət atmosferi”nin öz payını verir. Dövlət siyasəti, bu baxımdan yuxarı idarəçilikdən tutmuş həttə məişət sahələrinə də sirayət edir. Məişətdən-sosial sahələrə, oradan da global həmiyyətə keçib edən sahələrə doğru dövlət siyasəti şaxələnir. Dövlət siyasətinin global həmiyyəti, onun forma və məzmunu, həmiyyət təbii ki, onun bütün məkanları üzrə yayılan tərkib hissələrindən formalaşır. Tərkib hissələr cəmiyyəti ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə axınları və cərəyanları meydana gətirir. Dövlət siyasətinin şaxələnməsi onun **nüvəsini-mərkəzini** (yəni dövlətin bəlli məkanlarda bəlli şərhəldən çərçivəyəndə bir vahid kimi mövcudluğunu) və **periferiyasını** (digər dövlətlərlə olan siyasətinə, beynəlxalq neytral razılıqla olan siyasətinə) formalaşdırır. Dövlət siyasəti mərkəz və şərhəldən məkanlara yayılan (traf) olmaqla sistem təşkil edir. Dövlət siyasəti həm mərkəzdə sistemləşir, həm də traflarda sistem xarakteri keçir. Buradan belə qənaətgəlməklə olur ki, siyasət özü sistemi təmin edən akdir, qaydadır (qaydanı yaratmaq akdir və icra akdir), hər kətdir. Dövlətin daxili siyasəti nüvə mərkəzinə təmin edən qaydaların yaradılması, icrası və hər kətləridir, xarici siyasəti isə trafidır, öz daxilində nəkəna çıxmasıdır. Bu iki sistemin tərkibi olan komponentlər bir-birinə xidmət edir və nəticədə dövlət bir nüvə kimi güclənir. Gücləndikcətrafına da enerji verir. Böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının formalaşmasının əsaslarını, o cümlədən istiqamətlərini buna nümunə göstərməklə olar. Böyük dövlətlər öz trafları razılıqlarının daxili enerjiləri hesabına özlərinə doğru çəkirlər. Bu enerjiyəndə dövlətin **beynəlxalq münasibətləri (geosiyasi aspektlərdə)** formalaşır və güclənir. **Siyasət** – fəaliyyət sisteminin işləməsi mexanizminin ümumiləşdirilmiş nəzəri adıdır, hər kətlərin

ifadəsidir. Siyasətin reallaşması (yeni hərəkətlərin edilməsi) sayındakı mexanizm iş düşür, dövlət öz fəaliyyətini göstərmiş olur. **Dövlət siyasəti, hərəkətlər fonunda - onu təmsil edən hakimiyyət nümayəndələrinin və digər vətəndaşlarının qarşılıqlı hərəkətləri ilə daşıyan bir anlayışdır.**

Dövlətin fəaliyyət siyasətdirsə, siyasətin məzmunundan da dövlətin fəaliyyətinin məzmunu keçərlikdir. Dövlət hakimiyyəti öz siyasətini həyata keçirərək yeni axınları (siyasi aktlar cəmində ibarət olan axınlar) meydana gətirir. Böyük axınlar böyük cəryanı formalaşdırır. Siyasət elementləri və elementləri qrupuna (burada maddi və material aləmdəki söhbətdir) təsir edən aktlardır və aktlar toplusudur. Maddi aləmdəki təsirlər o deməkdir ki, insanlar həmişə bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqələri təsirləndirərək qururlar, həmişə qarşılıqlı qaydada material aləmdəki təsirlər və onları öz ehtiyaclarına uyğun formalara salırlar. Siyasətin həyata keçirilməsi aktları ehtiyac və tələbatların ödənilməsi zərurətində meydana gəlir. Ehtiyac və tələbatların zəruri ardıcılığı isə yeni siyasətin reallaşmasını ortaya çıxarır. Siyasətin yeni və ardıcıl tərkibi şəraitin ortaya çıxardığı zərurətdə formalaşır. Yeni şərait tərkibində yeni məzmunu və gerçəkliyi, eləcə də bunlardan ibarət gələcək formanı müəyyən edir. Beləliklə siyasəti hadisələr arasında trayektorik bağlılıq meydana gəlir. **Trayektorik bağlılıqda da hadisələr bir-birini şərtləndirir: başlanğıc səbəbə, səbəb başlanğıca, məqsəd və maraq səbəbə, səbəb marağa, son yeni başlanğıca, nəticə yeni başlanğıca və s. gətirib çıxarır.** Bu baxımdan da siyasət maraqların əks olunduğu resursları daxilədən müəyyən istiqamətlər üzrə daima hərəkət vəziyyətində saxlayan, resursları dövrətdirən, resurslar üzərində təsirlər yaradan və bu təsirlərdən də dövrəyə üçün yeni elementləri ortaya çıxaran bir fəaliyyət kimi də başa düşülməlidir. Siyasət nəticələrin inkarı sayəsində formalaşır və inkişaf edir. Siyasət cəmiyyətin üzvlərinin siyasi maraqlarının sistemləş-

**dirilməsidir.** Siyasət hədəfləri müəyyən edir, maraqların nisbi sonluqla bitməsi rəhbərliyinə müəyyənlişdirir və s. Siyasət qidalandırıcı funksiya daşıyır. Siyasətin qidalandırıcı həmiyyəti onun komponentləri təmin etməsində nəzərlənir.

Hər bir dövlət siyasətə həyata keçirərkən qarşılıqlı münasibətlər sferasında öz varlığını (burada həmişə gücünün siyasi, çəkisi, hərəkətlərinin həmiyyəti) təsdiq etmiş olur. Dövlət həmişə siyasətə sayəsində, siyasi-hüquqi və sosial hərəkətləri ilə öz həmiyyətində və beynəlxalq əlaqələrdə tanınır. Dövlət hakimiyyəti və digər təbəqələr (burada elitəni, kəndli-elitəni, digər siyasi qurumları, ümumilikdə maraq nümayiş etdirən təbəqələri) hərəkətlərsayəsində siyasət icra etmiş olurlar. **Dövlət təbii ki, beynəlxalq münasibətlərdə mücərrəd qaydada hərəkət edir. Yəni, əslində dövlətlərin özləri real olaraq bir bütöv kimi hərəkət etmirlər. Hakimiyyətləri onlar adından çıxış edirlər, hərəkət edən hakimiyyətləri olur. Burada dövlətlərin siyasi qurumları kimi mücərrəd hərəkətləri anlayışı ortaya çıxır.** Bu da ondan nəzərlənir ki, dövlət və təbəqələrinin, sakinlərinin siyasi qurumlarından, siyasi təşkilatlanmalarından kənarda mövcud deyil. Qruplaşmış və ixtisaslaşmış münasibətlər sferaları cəmiyyətin siyasət təşkilatı məzmununu meydana gətirir.

Siyasət bir fəaliyyət olmaqla, məqsədlər siyahısının ümumi və xüsusi, fərdi və konkret hərəkətlərdən ibarətdir. Siyasət hərəkətlərinin (burada icra, məhlul, riayət kimi hərəkətlər siyasi təbəqələri özündə cəmləşdirən həyata keçirmə prosesində siyasi təbəqələrin nəzarətdə tutulması) zəhəri və daxili məzmun gerçəkliyinin, hərəkətlərin real məqsədlərinin və obyektivliyin subyektiv inikasından ibarətdir. Siyasət hərəkətlərlə müşahidə olunduğundan və hərəkətlərin (hərəkətsizliklərin) daxili məzmununu ifadə etdiyinə, nisbi və mütləq xarakter malikdir.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Həmişənin əlavə üçün baxmaq olar.- Nəsimov E.M. "Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri", Bakı-"Elm və Təhsil"-2010. 116 s.

Siyasət istifadəsi lahiyyətləri və tərifləri verilən hüquqlar da mütləq olmaqla bərabər, həmişə nisbi səsləri özündə cəmləşdirir. Bu baxımdan da bir bütövün və tərkibin hüquq və vəzifələri, eləcə də lahiyyətlər və öhdəlikləri nisbi xarakterik şəbəkədir. Təriflərin immunitet və imtiyazları da nisbi xarakter malikdir və bu baxımdan da nəyə nisbətən öz mütləqliyini dəyişir. Bu da hər şeydən öncə şərh edilənlərdən iləlaqlıdır. Bu dəyişmələr bir tərəfdən inkişaf və qabağa doğru hərəkət iləlaqlıdır, digər tərəfdən də müdafiə və qorumağa səslənir. Məsələn, Diplomatik iləlaqlar haqqında 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyasının 25-ci maddəsində yazılır: **Yerləşmə dövləti nümayəndəliyin funksiyalarının yerinə yerləşməsi üçün hər cür imkan yaratmalıdır. 26-cı maddədə isə göstərilir ki, əgər bu, dövlətin təhlükəsizliyi baxımından gedilməsi qadağan edilən və ya tənzimlənən zonalar haqqında qanun və qaydalara zidd deyildirsə, yerləşmə dövləti nümayəndəliyin bütün əməkdaşlarının öz ərazisində azad hərəkətini təmin etməlidir.** 34-cü maddədə də qeyd olunur ki, **diplomatik agent müəyyən istisnalar olmaqla bütün dövlət, rayon və bələdiyyə vergilərindən, yığımlarından, şəxsi və əmlak rüsumlarından azad edilir. İstisnalar bunlar hesab olunur: adətən malların və ya xidmətlərin qiymətinə daxil edilən dolaylı vergilər; yerləşmə dövlətinin ərazisində yerləşən şəxsi daşınmaz əmlakla həmin şəxslərin akkreditiv dövlətin adından nümayəndəliyin məqsədləri üçün malik deyildirsə, həmin daşınmaz əmlakla görə yığımlar və vergilər; konkret xidmət növlərinə görə tutulan rüsumlar və s.** Buradan görünür ki, nümayəndəliyin immunitetləri və imtiyazları başqa hallarda (digər məsələlərdə) öz mütləqliyini itirir və nəzəri və nisbi anlayışa çevrilir. Burada immunitet və imtiyazların da şərh ediləri əməli üzərindən çıxır. Məhdudlaşdırıcılıq ortaya çıxana qədər mütləqlilik öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Siyasətə mülkiyyəti, eləcə də nisbiliyi və keçiciliyi yaxşılaşdırma və inkişafa,

el c d özünü bütün hallarda qorumağa söyk nır. Bu da onunla izah olınmalıdır ki, siyas t pozitiv anlamda dal ti özünd ks etdir n bütün mütl qlıkl rd n v nisbilikl rd n ibar tdir. Siyas tin inkişafı v siyasi f aliyy tin özünü-müdafi y yön ldilm si o halda müsb t olur ki, orada mütl qlıkl r v nisbilikl r tarazlığı yaranır. Bu anda inkişaf v sabitliyin qarşılıqlı v hd ti meydana g lir v sül v ziyy tl ri ortaya çıxır.

H r bir subyektin öz s rh ddi var v h rk tl r ed rk n mütl q qaydada bu s rh dl r daxilind h r k tl r n z r alınır. Bu baxımdan Diplomatik laq l r haqqında Vyana Konven-siyasının 41-ci madd sin sas n, **imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edən bütün şəxslər bu imtiyaz və immunitetlərə ziyan vurulmadan yerləşmə dövlətinin qanun və qərar-larına hörmət etməyə borcludurlar. Onlar, həmçinin bu dövlətin daxili işlərinə qarışmamalıdırlar.** K nara çıxmalar is öz-özlüyünd mü yy n qarşıdurmaları, el c d uzlaşmaları, birl şm l ri v ya da trayektorik davamlığı (ittifaqların v birlikl rin yaranmasını buna misal ç km k olar) meydana g tirir.

### **Xarici siyasət anlayışının mahiyyəti və məzmunu. Dövlətin xarici siyasətini zəruri edən amillər**

M lumdur ki, ümumi siyas t anlayışında xarici siyas t m fhumu dövl t s rh dl rind n k narda olan m kanı hat ed n f aliyy tdir. Xarici siyas t subyektl rin (burada canlı vasit l rin) öz m kanından xaric çıxmasını t min ed n müc rr d v konkret f aliyy tdir. Xarici siyas ti olmayan dövl t mövcud zamanda yaşaya bilm z. Dövl tin varlığı onun daxili v xarici siyas tinin v hd tind dir. **Xarici siyasət dövlətin beynəlxalq aləmdə mücərrəd hərəkətinin xəyali sferasını və üfiqi (münasibətlər sistemi üzrə coğrafi məkanın üzərisi ilə) ətraflara istiqamətli hərəkətini**

meydana gətirir. Xarici siyasət beynəlxalq münasibətlərin həmişəlik şəquli hərəkətlərindən formalaşır. Xarici siyasət dövləti (özməzmunu və forması ilə birlikdə) öz məkanından xaric çıxarır və dövlət fəaliyyətinin “**kök**” və “**budaqlar**” formasını və məzmununu ortaya çıxarır. Xarici siyasət şəxslər ayrıldığından, “**kök**” və “**budaq**” prinsipinin özü də xarici siyasətə aid oluna bilər. Xarici siyasətin fundamental hissiyətinin “**kökü**”, təfərrisat “**budaqları**” kimi həmişəlik tərkibidir. Və ləqə qeyd olunduğu kimi, dövlət öz siyasətini, məkanını həyata keçirmək baxımından, başlıca olaraq iki mühüm istiqamətdə qurur: **sərhədlərinin daxilində və öz sərhədlərindən kənarda. Hər iki istiqamət həm məqsədlərin bütövlüyündən meydana gəlir, həm də ayrı-ayrı tərkib hissələrə ayrılmasından. Yəni, insanların yerli və beynəlxalq maraqları həm vəhdəti əmələ gətirir, həm də tərkibi hissələrə ayırır. Dövlət əhalinin (fərdi qaydada hər bir insanın) bəşəri maraqlarını təmin edən əsas qüvvəyə, mərkəzi subyektə çevrilir.** Dövlət siyasətinin başlıca məqsədi vətəndaşlarının xoşbəxtliyini təmin etməkdir. İbarətəndirsə, onda, beləliklə, təmin edənlər ki, onun daxilində və kənarda həyata keçirilən siyasətin başlıca məqsədi dövlətin vətəndaşlarının (həlinin, xalqın) maddi və mənəvi maraqlarını (daxildə və digər dövlətlərdə daxilində) təmin etməkdir. Dövlət ali siyasi qurumdur və özünün tərkibində orta və kiçik məzmunlu siyasəti birləşdirir. Dövlət özünün kiçik tərkiblərdən formalaşan ali məqədlərini yerinə yetirir. Dövlət öz vətəndaşlarının xoşbəxtliyini onların daxili məkanlar və xarici məkanlar üzrə maraqlarını təmin etməkdə axtarır. Bu baxımdan xarici siyasət xoşbəxtliyin məkanını da genişləndirir. Dövlət öz komponentlərini müəyyən məkanlarda yaratmaqla, müəyyən məkanlarda cəmləşdirməklə, özünü bütövlük kimi təsdiq etdirmiş olur. Dövlətin gücünün artması məhz bu maraqların da gücünün (maraqların böyüməsini, çoxalmasını) meydana gətirir. Maraqların potensialının artması məzmun etibarilə dövlətin gücünün

artmasına **bərabər** olur. Yəni, maraq özündə gücü kəsəndir, nə bir müddət vasitəyə çevrilir. *(Qeyd: dövlət inkişaf etdikcə, cəmiyyət böyüdükcə vətəndaşların da maraqları böyüyür. Vətəndaşların maraqları artan resurslar hesabına artır. Artan resurslar vətəndaşların maraqlarını da artırır. Vətəndaşların maraqlarının artması həmin maraqların müdafiəsi zərurətini ortaya çıxarır. Dövlət vətəndaşlarının həm artan, həm də müdafiəyə ehtiyacı olan maraqlarını tələbat meyrlərini özündə əks etdirən, tələbat normalarını təsbit edən hüquq normaları vasitəsilə yerinə yetirir).* Burada inkişaf özü yeni istiqamətli meydana gətirir. Xarici siyasətin genişlənməsi vətəndaşların da tələbatlarını genişləndirir. Genişlənməmiş xarici siyasət hesabına yeni-yeni nəsil vasitələrinin imkanlara daxil olması dövlətin vətəndaşlarında yeni tələbatları və istiqamətli yaradır. Vətəndaşlar dövlətdən daha çox şeylər tələb etməyə başlayırlar. Dövlətin vətəndaşları, xidmət və fəaliyyət məzmunu baxımından, şərti olaraq iki tərəf ayrılır: **təmin edən tərəf və təmin olunan tərəf**. Bu bölgünün özü də şərti xarakter kəsb edir. Hər iki tərəfin fəaliyyətinin nəticəsi təminatdır, daxil və özünə xidmətdir. Tərəflər ayrılma resursların ləğv olunması və istifadəsi qaydalarını özündə cəmləşdirən idarəetmə zərurətindən, təkmilləşdirmə zərurətindən ortaya çıxır. İki istiqamətdə ləğv etməklə idarəetməni istiqamətdən siyasətə reallaşdırılır. Təmin edən tərəfdə təminat olunmaq məqsədini güdür. Təmin edən tərəfdə təmin olunan tərəfin enerjisi olmadan öz fəaliyyətini təşkil etmə iqtidarında deyil. **Hər şəxs təmin olunan obyekt**dir. Bu baxımdan da təmin edən tərəfin özü də təmin olunanıdır. Hər iki tərəf birbirinə xidmət edir və xidmət olunan tərəf digər tərəf üçün mənbə rolunu oynayır.

Dövlətin xarici siyasətinin kənarlarından tənqida yayılan və istiqamətli birləşdirən, istiqamətli arasında uyğunluq yaradan hərəkətdir. Dövlətin xarici siyasəti ilə öz məkanından kənarda obyektlər və predmetlər üzrə təsir imkanları qazanır və

bundan da ləv şeyl r ld edir. Dövl tin beyn ləxəlq münasib t l ri is regionda v regiondan k narda yerl ş n m kanlar üzr **(bu məkanlarda dövlətlər mövcuddur. Dünya, əsasən, dövlətlərin yerləşmələri və “sıralanmaları” baxımından siyasi cəhətdən tərkibə ayrılıbdır)** formalaşır.

**Xarici siyasət fəaliyyətdirsə, beynəlxalq münasibətlər üst qatdır, fəaliyyətdən əldə olunandır, mühit və sferadır, hərəkət müstəvisidir.**<sup>1</sup> Beyn ləxəlq münasib t l r sah sin daxil olmaq dövl ti xarici siyas tini mü yy n anlarda (lazım olanda), mü yy n ş raitl rd gücl ndirm y vadar edir v ş rait t l b ed nd xarici siyas tin mü yy n istiqam t l rini dayandırmağa (l ngitm y ), h r k tin sür t tempini aşağı salmağa sövq edir. Bu nöqteyi- n z rd n d dövl t öz h r k tl rini idar ed n bir orqanizmdir. Bu orqanizm d dövl ti daxili v xarici qıcıqlarla idar edir. Dövl t siyas ti daxild n v k nardan g l n impulslardan, dalğalardan asılı olan bir m fhumdur, prosesli m nz r dir.

Dövl t maraq (burada v t ndaşlarının f rdi qaydada mövcud olan v qrup ş klind olan maraqları n z rd tutulmalıdır) sasında öz siyas tini t şkil edir. Dövl tin özünün d marağı v t ndaşının maraq t rkibini geniş ndirm kd n ibar tdir. V t ndaşın maraqlarının böyüm si dövl tin özünün maraqlarının böyüm sin g tirib çıxarır. Bu anda daha çox resurs h r k t v zyy tind olur v inkişaf meydana g lir. Maraq ş raitd n ir li g lir v ehtiyaclara v t l bata bağlı olur. Bu m s l l rd k miyy t artdıqca dövl t siyas ti d d yişikliy m ruz qalır. Burada siyas tin h yata keçirilm sind intensivlik artır v yaxud da effektivlik aşağı düşür. Dövl t v t ndaşlarının t bii hüquqlarını (anadang lm hüquqlarını) t min edir, el c d zaman-zaman qazanılmış olan ləv hüquqlarını t bii hüquqlara çevirir. **(Qeyd: əslində hüquq təbiidir və**

---

<sup>1</sup> N sibov E.M. Siyas t (n z riy l r, mövqel r, baxışlar, t hlill r, ideyalar, t klifl r, proqnozlar) elmi v elmi-publisistik m qal l r toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm v t hsil”, 2010, 600 s., s h. 404.

*insanlarla birlikdə doğulur və tərkibini genişləndirir. İnsanların yaşları, mövqeləri və fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq öz tərkibini genişləndirir. Bu genişlənmədən də pozitiv hüquq şəxsi əmələ gəlir. İnsanların təbii hüquqlarının tərkib zənginliyini doğrulduqları şərait və zaman da ortaya çıxarır. Məsələn, inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə, zəngin resurslar məkanında dünyaya gəlmiş insanların bu resurslardan istifadə etmək haqqı vardır. İnsanların təbii hüquqları burada zamanla müəyyən olunur. Hər bir insanın təbii hüququ öz zamanına bağlıdır. Həmçinin belə bir prinsipdən də çıxış etmək olar ki, kasıb cəmiyyətlərdə, resursların kifayət qədər çatışmadığı məkanlarda dünyaya gələn şəxslərin də digər məkanlarda (zəngin məkanlarda) olan resurslardan istifadə etmək hüquqları vardır. Dünyada resurslar və istiqamətlər varsa, hamısı bütün insanlar üçündür-prinsipi insan hüquqlarının təmin olunması amilinin gələcək zamanla bağlı olmasını şərtləndirir. Yəni, cəmiyyətlər digər cəmiyyətlərdə olan resurslardan). Dövlət və vətəndaşlarının maraqlarını ödəməklə məqsədləndirən istiqamətverici, həm müşahidəedici və nəzarətəedici (müşahidə nəzarətində tərkibindədir) funksiya yerini tutur və özünün bütün imkanlarını səfərbər edir. Dövlət öz imkanlarını səfərbər edərək sistemli qaydada mexanizmi formalaşdırır və hər bir resursu idarə etmək trayektoriyalarına cəlb edir. Dövlət xarici siyasəti ona görə həyata keçirir ki, bir tərəfdən beynəlxalq siyasətin aktoruna çevrilsin, digər tərəfdən özünü beynəlxalq səviyyədə olan təhlükələrə qarşı qorusun. Həmin təhlükələrin ölkənin daxilində keçməsinin qarşısını alsın. Təhlükələrin qarşısını almaq üçün digər dövlətlərlə həm ikitərəfli və çoxtərəfli səmərəli razılaşdırma icra edirlər, həm də təşkilatlar yaradırlar ki, xarici siyasət sahəsində hüquqlarını cəmləşdirərək qruplaşdıraraq, effektiv ixtisaslaşdıraraq bilsinlər.*

Xarici siyasət geniş anlayışdır və daxili siyasətin davamı olaraq dövlətin sərhədlərindən kənarda olan hər kəslə rəqlərini ifadə edir. Xarici siyasət dövləti bir struktur vahidi olaraq öz

m kanında v beyn l xalq sferada taraz formada v müst vid bir növ “asılı v ziyy td saxlayır”. Dövl tin xarici siyas ti onun bir qurum kimi f aliyy tind n, mövcudluğundan ir li g lir. Dövl tin xarici siyas ti onun hüquqlarını ifad ed n v zif l rini icra etm sind n meydana g lir. g r biz dövl t vahid bir ictimai-siyasi qurum kimi baxırıqsa, onda, hesab ed bil rik ki, xarici siyas t bu bütövün, vahidin dig r vahidl rl , bütöv olanlarla münasib tl rini v laq l rini t nzim etm k üçündür. Xarici v daxili siyas t dövl tin f aliyy tini iki mühüm istiqam td t nzim ed n v bir-birind n asılı v ziyy td saxlayan iki sferada c ml şmişdir. Bu iki sferada resurslar h r k t g tirilir v qarşılıqlı transfer ş raitind enerji mübadil l ri baş verir. **Beynəlxalq münasibətlər müəyyən hüquqlara, vəzifə və öhdəliklərə, eləcə də səlahiyyətlərə malik olan qurumların (dövlətlərin və təşkilatların) qarşılıqlı əlaqələr sferasıdır.** Xarici siyas t bütövl r arasında h m zahiri, h m d daxili laq l ri yaratmaq üçün h yata keçirilir. Y ni, dövl tl rin daxili strukturları arasında olan laq l rin zahiri forması (s rh dl rd n keçm sini ks etdir n zahiri forma) onların xarici siyas tl rini meydana g tirir. **Xarici siyasət vahidlərin daxillərinin (burada dövlətlərin daxillərindən söhbət gedir) komponentləri arasında olan xarici əlaqələri tənzim edən aktlar toplusudur.** Xarici siyas t say sind dövl tl rin beyn l xalq münasib tl rd v dünya siyas tind iştirakları reallaşır v bunun da say sind dövl tl rin gücl rin gör t snif olunmaları ortaya çıxır. H r bir dövl t öz gücünü ilk növb d öz nüv sind (daxili güc

f Td ( )Tj /R22 12 Tf 26.52 0 Td G)Tj /R8 12 Tf 12 Tf (4)78 10 Td 13)12 Tf 64 0 ((y)8(1229  
R2 1 0)10(e5.28 0 Td Tf 41.2x)-10(t)-2(a)4(r)(4/R8 12 Tf TJ /R22 12 Tf 18.72 0 Td ( f

resursları) xaric çıxır və digər dövlətin daxili üçün müəyyən resurslar komponentin çevrilir. Xaric gedən resursların daxili komponent çevrilməsi əlverişli nüvənin potensialının artmasına gətirib çıxarır. Xaric (beynəlxalq aləmdə) yayılan resurslar ölkələr üçün mənbələr təmin edici vasitələr kimi həmiyyət təklif edilə bilər.

Xarici siyasət ümumi anlayışdır və tərkibində çoxlu sayda hərəkət sahələrini və istiqamətlərini birləşdirir. Dövlətin xarici siyasəti həmişə universal həmiyyət təklif edir, universal formaya malik olur, həmişə konkret sahələr üzərində müəyyən edilir. Bu konkret sahələr özündə **strategiya** və **taktikanı** əks etdirir. Xarici siyasətin universal strategiyası da yaranır və onun formalaşmasının nəzəri əsasları xarici siyasətin doktrinalarında və konsepsiyalarında, müqavilələrdə öz əksini tapır. Dövlətin xarici siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də dövlətin beynəlxalq münasibətlər sisteminin üzvünə çevirmək və bəşəri dəyərlərdən istifadə etməkdən ibarətdir. Xarici siyasət dünya resurslarının təqribi bərabərlik əsasında bölünməsinə xidmət edir. Dövlətin xarici siyasəti həmişə nəzəri əsaslarla müəyyən olunur (*nəzəri əsaslar, əvvəldə qeyd olunduğu kimi, müqavilə və sazişlərdə, doktrina və konsepsiyalarda, xərtiyə və konvensiyalarda, proqramlarda, strategiyalarda və digər sənədlərdə əksini tapır*), həmişə müəyyən taktiki və strateji addımlarla müəyyən edilir.

Xarici siyasət sayəsində dövlət beynəlxalq **aləmdə tanınır** və digər dövlətlərlə əlaqələr qurur. Tanınma sayəsində və qurulan əlaqələrin fonunda dövlət beynəlxalq sferada öz mövqeyini gücləndirməyə çalışır və artıq təsiredici tərkibi kimi həmiyyət təklif edir. Beynəlxalq aləmdə tanınma dövlətin xarici siyasət sahəsində geniş fəaliyyət üçün hüquqlar və səlahiyyətlər verir. Bu baxımdan xarici siyasət olmayan dövlətin **nüvəsindən (hasil edən enerji mərkəzindən)** belə söhbət gedə bilməz. Dövlət bu gün dünya siyasətinin əsas komponentidir, onun tərkibidir. Dünya siyasətinin strukturunda, mexanizm

subyektind dövl t l r dayanırlar v dövl t l rin f aliyy ti onların sistem v mexanizml rini t şkil edir. Dünya bütöv olduğundan dövl t d mütl q ş kild h min bütövün t rkibin aiddir. **Xarici siyasət – dövlətin əhalisini, xalqını beynəlxalq aləmdə tanıdan və dövlət tərəfindən reallaşdırılan hərəkətlər toplusudur.** Xarici siyas t say sind dövl t l r beyn l xalq münasib t l r sferasında özl rin mövqe ld edirl r, statuslar qazanırlar. Xarici siyas t v bu siyas tin gücü dövl t beyn l xalq arenada t sir imkanları qazandırır v dövl t yeni-yeni resursların m l g lm si üçün m nb l r rolunda çıxış edir. Xarici siyas t dövl ti “daxild n t mizl y n” aktlar toplusudur. Bu baxımdan xarici siyas ti il beyn l xalq münasib t l r sferasına daxil olark n dövl t özünü daxild n islah etm y m cbur olur. Bel ki, dövl t dig r dövl tin, beyn l xalq ictimaiyy tin n zar ti meydana g lir. Xarici siyas t dövl t l rin daxili siyas t l rin çox böyük t sir göst rir. Bel ki, dövl t beyn l xalq qaydalara m l etm yi özün lazım bilir. Beyn l xalq qaydalara m l etm kl beyn l xalq ictimaiyy tin aktiv üzvün çevrilir. Xarici siyas t say sind dövl tin etik davranışları formalaşır. Bu qaydalar da dövl ti öz daxili h r k t l rini t nzim etm y vadar edir. Dövl tin xarici siyas ti onun üz rind bir n zar tedici t r fi (t b q ni) yaradır v bu t r f dövl t xlaq qaydaları üçün k nardan n zar tedici funksiya yerin yetirir. Dövl tin beyn l xalq öhd likl ri onun daxili siyas tini mü yy n anlarda m hdudlaşdırır. M s l n, işğ nc l rin v zorakılıqların qadağan olunması il bağlı dövl t l rin üz rl rin götürdükl ri öhd likl r onları daxili qanunvericilik sah sind m hdudlaşdırıcı addımlar atmağa m cbur edir. El c d kütl vi qırğın silahlarını v onun hiss l rini istehsal etm y olan qadağanedicil r dövl ti daxild n islah olunmağa vadar edir. Ölüm hökmünün l ğv olunması il bağlı olan öhd likl r d dövl ti daxili siyas t f aliyy tind m hdudlaşdırır. Uşaq hüquqları il bağlı beyn l xalq normalar v onların q bul olunması da dövl ti

daxild ehtiyatla hərəkət etməyə vadar edir. Dövlət öz xarici siyasəti sayındakı, beynəlxalq münasibətlərə qoşulması ilə bir növ **“tərbiyə”** olunur. Beynəlxalq münasibətlərin sferası bir tərəfdən dövlətin zənginləşdirir, digər tərəfdən də onu “himayə edir”. Dövlət çoxətəfli aspektlərdə təfəvvüclü hətəllənmiş olur. Beynəlxalq münasibətlərin qoşulma dövlətin daxili siyasətinə nəzər təfəvvüclürinin meydana gələn sinin səsələrini yaradır. Dövlət beynəlxalq ictimaiyyətin münasibətlərinə görə özünü daxildən tənzimləməyə, islah etməyə məcburiyyətində qalır. **O dövlətlər daha da güclənə bilirlər ki, onların daxili siyasətləri ilə xarici siyasətləri arasında tarazlıq meydana gəlmiş olur. Hər iki istiqamətdə eyni məzmunlar ortaya çıxmış olur.** Dövlət daxildən gücləndikcə öz resurslarının hərəkətim kanlarını böyütməyə genişləndirməyə məcburiyyətində qalır. **Beynəlxalq sabitlik və ümumdünya sülhü** dövlətlərin daxili siyasətləri arasında həmişə uzlaşmanı və uyğunlaşmanı, həmişə də əlaqəni təmin edən xarici siyasətin tərəfləri arasında tarazlaşdırılmasından asılıdır. Dövlətlərin resurslarını tarazlı qaydada istifadə edərək burada “hər bir dövlətin imkanlarına müvafiq” prinsiplərlə istifadə nəzərdə tutulur - o zaman öz aralarında sabit hərəkət axınlarını-sabit siyasətçilərinə yaratmış olurlar. Resursların tarazlı inkişafı isə dövlətlər arasında davamlı sülh gətirib çıxara bilər.

slind, vəvle d qeyd olunduğu kimi, xarici siyasət vahiddən (bütöv olan dövlətdən) kənara çıxan daxili siyasətin davamıdır. Xarici siyasət bir tərəfdən dövlətlər arasında sıx yaxınlığı yaradırsa, digər tərəfdən də onları bir-birindən “uzaqda” saxlayır və ehtiyatlı davranma məsələlərini ortaya çıxır.

Xarici siyasət bir formadır və xarici məkanı hədəf ediyi üçün həmişə özünə məxsus olan bir məzmandır. Dövlətin xarici siyasəti onun daxili resurslarının tənzimlənməsi formasında, qaydalarla sərhədləndirən kənara çıxmasıdır. Bu çıxma sayındakı vasitələrdə digər məkanlarda başqa vasitələrlə birləşir və qovuşma meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlər ayrı-ayrı

dövlətlərin qarşılaşaraq qovuşan (üst-üst düşən) xarici siyasət fəaliyyətlərindən formalaşır. Bu qarşılaşmadan həm qovuşmalar yaranır, qovuşmalar sayından siyasətçilər yarıları uzanır, münasibətlər birləşdirir, həm də toqquşmalar üzə çıxır. Burada kəşmələr meydana gəlir və münaqişə, mübahisə, hətta müharibə ilə nəticələn bilclik gərginlikləri ortaya çıxır. Dövlətlərarası yaranan bütün gərginliklər onların maraqları arasında olan fərqliliklərdən meydana gəlir. Fərqli güc fərqliləri hərəkətləri yaradır, fərqli hərəkətlərdə qarşılaşdıqda bir çox hallarda qovuşmalar yaranır (maraqlar qruplaşır, ittifaqlar meydana gəlir), kəşmə hallarda isə üst-üst düşmələr (burada paralelliklər) baş vermir və gərginliklər və böhranlar ortaya çıxır. Beynəlxalq gərginliklər-böhranlar kəşmə hallarda bir və ya bir neçə regionu hədəf edir. Bu da hər şeydən öncə əlaqələrin sistemli xarakterindən irəliləyən sistemin özünə olan daxili və kənar bağlılıqdan ortaya çıxır. Beynəlxalq sistem bu baxımdan öz kövrəkliyi ilə xarakterizə olunur. Dünya dövlətləri bu kövrəkliyin qarşısını almaq və davamlılığını yaratmaq üçün qarşılıqlı dialoqlar yolu ilə güzəştlər getməklə variantlarına əl atırlar ki, beynəlxalq əlaqədə sülhü və sabitliyi qorusunlar.

***Dövlətin xarici siyasətini həyata keçirməyə vadar edən ümumi amilləri, istiqamətləri və kriteriyaları aşağıdakı şəkildə qeyd etmək olar:***

İlk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin xarici siyasətini nəzərdən keçirən baza amillərinin **iki mühüm əsası** vardır: birincisi, özünün mövcudluğunu təmin etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək güclənmək; ikincisi, beynəlxalq münasibətlərin, dünya siyasəti sisteminin üzvünə çevrilmək. Dövlət hər iki baza istiqaməti üzrə parçalanmış, bölünmüş (burada hissələr ayrılmış) siyasət icra edir. Burada vəzifələr kimi hərəkətlər və hərəkət istiqamətləri əsas götürülür. Vəzifələr hüquqları

meydana gəlir. Məqsədlər isə qarşıya qoyulur, təmin olunmanın müəyyən hədəfləri, səviyyəsi məqsədlər çatmağı təsəvvür edir. Vəzifələr dövlətin xarici siyasətinin bütün istiqamətlərini təşkil etmək vəhdliyi və məsuliyyəti əldə edir.

Xarici siyasətin həyata keçirilməsini zəruri edən amillər:

**Maddi tələbat amili.** Məlumdur ki, müasir zamanda insanların tələbatını ödəyən dünyanın *maddi və təbii sərvətləri* bütün məkanlar üzərində bərabər paylanılmamışdır. Dövlətlər həmin tələbatları tarazlı qaydada ödəməklə məqsədlər bir-biriləri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələndirmək qurmaq məcburiyyətindədirlər. Bu addımın atılması resurslardan nisbətən bərabərlik şəraitində təmin olunmağa şərtlənir. Bütün dünya siyasətinin mərkəzində insan amili dayandığından insanların tələbatlarının tarazlıq qaydada təmin olunması dünya siyasətinin başlıca məqsədinə çevrilir.

**Vətəndaşlarının xarici ölkələrə miqrasiyasının təmin olunması**–dövlətlər çalışırlar ki, öz vətəndaşlarının xarici ölkələrə məkləmə, elm və təhsil, mədəniyyət miqrasiyası yüksək səviyyədə təmin olunsun. Bu, **dövlətlərarası inteqrasiya** siyasətinin tərkib hissəsidir. Bu yollarla dövlətlər öz vətəndaşları üçün lazım olan resursları həmdə digər ölkələrin hesabına təmin edirlər. Miqrasiya eyni zamanda insanların **dünya vətəndaşlığı** ideyalarının formalaşmasını zəruri edir. İnsanların dünya üzərində vahid maraqlarını formalaşdırır. Miqrasiya və xarici ölkələrdə məskunlaşma və xarici ölkələrin iqtisadiyyat-təsərrüfat sahələrində çalışmaq dövlətlərarası münasibətlərin də bütövləməsinə və vəhdliyi təşkil etməsinə xidmət edir. Bu istiqamət həmdə vətəndaşların maddi tələbatlarının təmin olunması istiqamətinin tərkibidir. İnsanların dünya turuna çıxmaq, dünyanın gələcək hüquqlarının təmin olunması da xarici siyasətin şərtləndirən başlıca istiqamətlərdən biridir. İndiki zamanda insanların iştirak etməkdə iştirak (bütün vətəndaşlar üçün açıq olmayan, yalnız bəzi kateqoriyadan olan şəxslər üçün giriş və iştirak imkanlarının mümkün olduğu sahələr istisna olmaqla) bütün sahələr üzərində hüquqları

vardır və insanların bu hüquqlardan istifadələri üçün dövlətlər şərait yaratmaqda borcludurlar.

***Vətəndaşların təhlükəsizliyinin qorunması, müharibələrin qarşısının alınması***–dövlət başqa bir dövlətlə rəftarında öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyini qorumaq və təmin etmək məqsədilə (məsələn, müharibələrin qarşısının alınması) xarici siyasətə yata keçirir. İstər öz qonşuları olan dövlətlər, istərsə də kənar dövlətlərlə sülh və dostluq xarakterli münasibətlər yaratmaq məcburiyyətində olur. Bu yolla xaricdən gələn təhlükələrin qarşısını almağa çalışır. Dövlətin tərtibli davranışı (burada dahi ifadə olunduğu beynəlxalq hüquq normalarına uyğun davranmaq şərtlə götürülür) onu xarici təhlükələrdən qoruyur. Xaricdən gələn təhlükələrin qarşısını almaq üçün müvafiq strukturlar arasında koordinasiya olunmuş siyasətə yata keçirmək məqsədilə əlaqələr yaradılır, müəyyən qaydaları özündən keçirir və normalar qəbul edilir. Təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində siyasətin həyata keçirilməsi vacib əməl çevrilir.

***Ərazi bütövlüyünün qorunması*** – məlumdur ki, dövlət müəyyən sərhədlərlə çərçivəyə salınmış əraziyə malik olur. Hərmin ərazilərin qorunması, başqa dövlətlərin işğalına imkan verməmək və ərazidə yaşayan vətəndaşların yaşayış yerlərini itirməkdən məcburi köçkünün çevrilməməsi məqsədilə xarici siyasət aparır. Bu istiqamətdə ümumi beynəlxalq konvensiyalara qoşulur və ikitərəfli və çoxtərəfli formatda əlaqələndirilir. Qaçqın və məcburi köçkün problemləri, eləcə də ərazilərin işğal altında qalması təbii ki, ziyan çəkmiş dövlət üçün çox gərgin daxili rejimi yaradır. Tarazlı məskunlaşma pozulur və sənayenin tarazlı siyasətlərlə təşkili dağılır, cəmiyyətin tarazlı quruluşu (burada məkanlar üzrə yaşayış məskənlərinin paylanması nəzərdə tutulmalıdır) öz formasını itirir. Ölkə daxilində demoqrafik proseslərin tarazlanması proseslərində problemlər yaşanır və ölkənin daxili yekənlir. İşğal altında

qalmış sənaye sahələri və razilən ölkənin resurs çatışmazlığını yaradır.

***Vətəndaşlarının digər dövlətlərdə mövcud olan terrorist qruplardan qorunması*** - Bu, ümumi müdafiənin tərkib strategiyası və taktikasıdır. Başqa dövlətlərdə mövcud olan terrorçu qruplaşmanın fəaliyyətinin geniş yayılaraq digər dövlətlə keçməsinin qarşısının alınması məqsədilə xarici siyasət həyata keçirilir. Bu da təhlükəsizlik amili ilə bağlıdır.

***Silah qaçaqmalçılığı, narkotik vasitələrin və digər qadağan olunmuş maddələrin (əşyaların) mübadiləsi, adam oğurluğu və başqa ölkələrə satılması, cinayətkar dəstələrin bir dövlətdən başqa dövlətin ərazisinə keçməsi, iqtisadi sahələri əhatə edən cinayətkarlığın qarşısının alınması*** (qeyri-qanuni pulların xarici banklarda yatırılması və dövriyyəsi) və bu kimi digər mənfəət amillərinin qarşısını almaq məqsədilə xarici siyasət həyata keçirilir.

***Qlobal müharibələrə gətirib çıxaracaq və yer kürəsində həyatın məhvində regional və qlobal miqyasda səbəb ola biləcək kütləvi qırğın silahlarının geniş yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə, eləcə də qlobal radiasiya problemləri ilə rastlaşmamaq üçün*** xarici siyasət həyata keçirilir. Bu məqsədlə də beynəlxalq hüquq normaları qəbul edilir və icrasına məl olunur.

***Ekoloji problemlərin həllinə birgə yanaşma, qlobal ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, ərzaq çatışmazlığının aradan qaldırılması, epidemik və digər kütləvi xəstəliklərlə kollektiv olaraq mübarizə aparılması məqsədilə (çünki bu problemləri həll etmək bir dövlətin tək işi deyil)*** xarici siyasət həyata keçirilir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq, geyim və dərman preparatlarının və digər ilkin zəruri maddələrin və əşyaların kəskin çatışmazlığı baş verərsə, dünya sosiologiyasında kəskin problemlər yaranabilir və dünyada sabitliyin təmin olunmasında çox ciddi məsələlər üz çıxar. Həminə onu da qeyd etmək yerini düşünür ki, bir dövlətin ekoloji probleminin

həlli (hidrosferin və atmosferin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması) təkcə onun gücündə deyil. Bu problem böyük bir regional təsir etdiyi üçün digər mülklərdə (dövlətlərdə) də insanların həyatı üçün təhlükə xarakteri kəsb edir. Eləcə də global rəzaq çatışmazlığını və epidemik xəstəlikləri də bu kimi global problemin içrisində axtarmaq lazımdır. Bu baxımdan da bu kimi problemlərin həllində dövlətlərin birliyinin gücü və vahid mövqeyi zəruri əməl çevrilir. Xarici siyasətlərin birləşdirilməsi zəruri olaraq ortaya çıxır.

***Bəşəriyyətin ümumi inkişafı nəminə elmi-texniki nailiyyətlərin birləşməsinin və iqtisadi və sosial sahələrdə tətbiqi*** məqsədlə də xarici siyasət həyata keçirilir. Elmi nailiyyətlər və yeni biliklər bütün dünya xalqları arasında paylaşılır. Bu addım dünyanın vahid şəklində inteqrasiya olunmuş formada inkişafını ortaya çıxarır.

***Savadsızlığın aradan qaldırılması, elm və təhsilin inkişafı***, bu sahədəki yeniliklərin mübadiləsi məqsədlə xarici siyasət həyata keçirilir. Dünyanın savadsızlıq problemi (xüsusilə qadınların) dünyanın vahidləşməsinə və rasionallaşmasına imkan vermir. Bu baxımdan da dünya dövlətləri çalışırlar ki, savadsızlığın aradan qaldırılmasını tarazlı şəkildə təmin etsinlər.

***Dünya mədəniyyətinin və tarixinin öyrənilməsi və təbliği*** məqsədlə xarici siyasət həyata keçirilir. Dünya tarixinin və mədəniyyətinin birləşməsi şəklində öyrənilməsi və biliklərin ümumiləşdirilməsi ümumi metodologiyaları üzərində çıxarır ki, bu da nəticədə dünyanın elmi cəhətdən bütövləşməsinə və vahid mövqelərdən çıxış etməsinə gətirib çıxarır.

***İnsan hüquqlarının qorunması və demokratiyanın inkişafı*** nəmin dövlətləri arasında münasibətlər qurulur, laqəllər yaradılır. İnsan hüquqları bütün dövlətləri düşündürür. Dövlət məhz insan hüquqlarının təmini və qorunması məqsədlə təşkil olunur. Bütün dünyada insan hüquqlarının nisbi bərabərlik şəraitində təmin olunması əsas şərt çevrilir.

Bunun üçün insan hüquqlarının mahiyyəti öyrənilir, tədris olunur, cəmiyyətlər maarifləndirilir. Hər bir kəsin öz hüququnu bilməsi əməli həmiyyət kəsb edir. Dövlətlər beynəlxalq tədbirlərdə insan hüquqları məsələsini müzakirə edirlər və öz siyasətlərinin mərkəzində insan hüquqlarını görürlər. İnsanlıq bəşəri siyasətin qaymasını təşkil edir.

***Bəşəri problemlərin həllinə birgə yanaşmaq, gücləri birləşdirmək*** nəmin xarici siyasət reallaşdırılır.

***Dünya xalqlarını bir-birinə yaxınlaşdırmaq və bəşəri dəyərlərə birgə sahib olmaq və bəşəri dəyərləri birgə şəkildə qorumaq*** istəklərindən və zərurətdən dövlətlər arasında xarici siyasətə yata keçirilir.

Xarici siyasətin həyata keçirilməsində zəruri addımlardan biri də qanunvericilik və islahatlar sahəsində, strukturlaşmada ***dünya təcrübəsinin öyrənilməsini və təcrübə mübadilələrinin həyata keçirilməsini*** təmin etməkdən ibarətdir. Bu siyasət, yəni təcrübə mübadilələrini birləşdirməkdə dünya siyasətinin vahid məzmununu formalaşdırmaq məqsədini güdür. Xarici siyasətin məqsədi beynəlxalq sistemin tərkibi kimi digər sistem strukturlarından inkişaf baxımından çox geri qalmamaqdan ibarətdir. Bu baxımdan da ***vahid dünya insanı*** ideologiyası baza olaraq xarici siyasətin qaymasını çevrilir. ***Xarici siyasət-insan hüquqlarının təmin olunması baxımından iki mühüm istiqamətdə həyata keçirilir: birincisi, beynəlxalq hüquq normalarının öyrənilməsi, beynəlxalq sənədlərin daxili sənədlərlə uyğunlaşdırılması; ikincisi isə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və onun daxili hüquqla əlaqələndirilməsi və nümunəvi modellər şəkilində tətbiq olunması. Xarici siyasəti icra edən strukturların başlıca funksiyası bu istiqamətləri birləşdirmək və onlar arasında sıx əlaqəni yaratmaqdan ibarətdir.***

Ümumiyyətlə, xarici siyasətin zəruriliyini şərtləndirən çoxlu sayda istiqamət vardır və bu istiqamətlərin çoxalması və daima genişlənməsi prosesləri həyata keçirilir. Dünya

dövlət rəhbərliyi inkişaf etdikcə, daxili resurslar artdıqca xarici siyasət də genişlənir. Bu genişlənmə proseslərinin şərtləndirici tərkibi də genişlənir. Hər bir istiqamət müəyyən zərurətdən formalaşır. Bu baxımdan da **baza münasibətlərə** və **laqlar** xidmət edən **üst istiqamətlər** meydana gəlir. Məsələn, beynəlxalq yığıncaqların, o cümlədən elmi konfransların, simpoziumların, beynəlxalq siviyyəli yığıncaqların-konqreslərin, forumların, sammitlərin keçirilməsi məhz baza beynəlxalq münasibətlərin inkişafına və möhkəmlənməsinə xidmət edir. Dövlətlər arasında rabitə, nəqliyyat, mədəniyyət, informasiya mübadilələri sahəsində çoxlu sayda münasibətlər və **laqlar** istiqamətləri formalaşır. Bu istiqamətlərdən bəzi ki, **beynəlxalq münasibətlərin kompleksliyini** ortaya çıxarır. Üst qatı hələ də tədbirlər bazası münasibətlərin qorunmasına və inkişafına xidmət edir.

Xarici siyasətin təkmilləşdirilməsi prosesləri həmişə ona görə həyata keçirilir ki, **laqlar** və münasibətlərdən istifadə ediləsin. Xarici siyasət həyata keçirən qurumlar kimi dövlətlər və təşkilatlar çıxış edirlər. Bunlar xarici siyasətin **birbaşa və vasitəli əsaslarını** meydana gətirir. Xarici siyasət dövlətə aid olduğundan baza etibaril dövlətin iştirakı və köməkliyi ilə həyata keçirilir. Dövlətlərin yaratdıqları şəraitlərsayəsində müasir dövrdə xalqlar və dünya sakinləri arasında birbaşa **laqlar** qurulur, münasibətlər formalaşır. Beynəlxalq rəylə formalaşmasında artıq insanların özliyinə fərdi qaydada iştirak edirlər. Dövlətlər xarici siyasət həyata keçirməklə və təndəşlərinin **dünya sakini** kimi maraqlarını da qoruyurlar. **“Dünya hər bir sakinidir. Sakin və onun fəaliyyəti də dünya üçündür”.** Yəni, **komponent bütövə, bütöv də tərkibə xidmət edir.** Bu yanaşmadan irəliləyərək hesab etmək olar ki, sakinlərin ümumdünya maraqlarının qorunmasında və maraqların təmin olunmasında dövlətlər maraq göstərirlər və bu, onların birbaşa maraq və mənafehlərinə xidmət edir. Dövlətlər öz rəhbərliyində və təndəşlərini, həlisini görürlər.

Xarici siyasətin bu mahiyyətindən onun **qlobal əhəmiyyət** kəsb etməsi zərurətində ortaya çıxır. Dövlət, bu baxımdan, ona görə beynəlxalq münasibətlərə qoşulur ki, dünyanın inkişafında və bəşəriyyətin qorunmasında iştirak etsin və öz töhfələrini versin. Dünyanın hər bir məkanı hər bir vətəndaşın istifadəsinə verilmişdir, prinsipi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan da dövlətin xarici siyasətində **“humanizm”** prinsipləri formalaşır və bu, başlıca məqsəddə çevrilir. Onu dənzərə almaq lazımdır ki, humanizm siyasəti olmadan dövlət və həmişə bir qurum olaraq böyük dövlətlərlə tərəfəfindən tez “udular”. Böyük dövlətlərin qeyri-humanist siyasəti isə qlobal fəlakətlərlə gətirib çıxara bilər. Qarşıdurmalar artır, dünya sabitliyi pozulur. Dövlətlərin beynəlxalq səviyyədə özlərini idarə etməyi bacarmayanda, dahi prinsiplərini pozanda, etik davranış nümayiş etdirməyəndə müəyyən təzyiqlər məruz qalır və **beynəlxalq humanitar intervensiya** (müdaxilə) amili ortaya çıxır. Humanitar intervensiya da başlıca olaraq bir və ya bir neçə qrupun, toplumun hüquqlarının pozulmasına qarşı yönəldilmiş aktda çevrilir. Beynəlxalq münasibətlərdə məhz beynəlxalq ictimaiyyət tərəfəfindən dövlətlərin daxili siyasətlərinə müdaxilə etmək imkanlarını qazandırır.

**Dünya bütövlüyü** ideyasından çıxış edərkən, hesab etməklərdən ki, insanların maraqları ümumi dövlət sərhədlərini tanımır, bəşəri əhəmiyyət kəsb edir və məhkəmədən-məhkəməyə keçir. Xarici siyasət məhkəmədən-məhkəməyə keçərək insanların da maraqlarını məhkəmələrdən-məhkəmələrə daşıyır və hər bir məhkəmədə təmin etmək funksiyasını və vəzifəsini öz üzərinə götürür. **Deməli, xarici siyasət məhkəmələrdən-məhkəmələrə keçən və bununla da məhkəmələr arasında konkret və xəyali xətlər yaradan aktlardan ibarətdir.**

Dövlətin xarici siyasəti həm milli mənfəətlər, həm də qlobal məzmunla malik olur. Bu iki istiqamət dövlətin regional və qlobal istiqamətli siyasətini ortaya çıxarır. Dövlət qlobal sferada öz milli maraqlarını qoruyur. Qlobal maraqlar

milli maraqların müdafi sin v inkişafına saslanır. Dövl tin xarici siyas ti ideallığın qorunması m qş dini güdür, el c d real maraqların öd nilm sin söyknir.

### **Xarici siyasətdə dövlətin məqsədi**

*Bir daha vurğulamaq məqsəduyğundur ki, siyasət münasibətləri və əlaqələri tənzim edən fəaliyyətdir və münasibətlərlə, eləcə də əlaqələrlə meydana gələn aktdır. Siyasət tərəflər arasında əlaqələrdə və münasibətlərdə təzahür edir və tərəflərin maraq və mənafeləri uğrunda hərəkətləri istiqamətləndirir. Siyasət anlayışı ümumilikdə təsəvvürlərdə mücərrəd olsa da, əslində konkret hərəkətlərdə təzahür edəndir. Münasibət, əlaqə-fəaliyyət və siyasət anlayışları qarşılıqlı olaraq bir-birini şərtləndirir. Bu anlayışlar və vəziyyətlər bir-birinin içərisindən meydana gəlir və biri digərini şərtləndirir. Münasibət, əlaqə və bunlardan irəli gələn, eləcə də münasibətləri və əlaqələri təşkil edən fəaliyyət- siyasət- müəyyən məqsədlər uğrunda təşkil olunur. Dövlətin daxili siyasəti və xarici siyasəti onun daxili və xarici əlaqələrini meydana gətirir, komponentlərini bir-birinə bağlayır. Xarici siyasət fəaliyyəti iki və çoxlu sayda dövlət arasında beynəlxalq münasibətləri və əlaqələri meydana gətirir. Dövlətin daxili və xarici məqsədləri arasında təsnifatlanma vardır və bu təsnif oluma təbii ki, müəyyən sahələr üzrə qruplaşmanı üzərə çıxarır.*

Məqsəd h r bir ş xsd , ş xsl r qrupunda (sosial-siyasi v m d ni birlikl rd , h rbi birlikl rd , t şkilatlarda v s.) mövcuddur v bu **immanentdir** (daxild n g l ndir) v xarici t sirl rd n d formalaşandır, bioloji v m n vi xüsusiyy t v keyfiyy tdir. **Məqsəd** daxili v xarici istiqam tli olmaqla, baza etibaril daxil xidm t etm kl **kompleks əhəmiyyət** k sb edir. **Məqsəd** t rkib baxımından maraqlarla, ehtiyaclarla v bunlardan ir li g l n t l batlarla üst-üst düşür. **Məqsəd**

insanlarda, t şkilatlarda mü yy n g l c k h d fl ri mü yy n ed n başlıca h d fdir. M qs dl rin yerin yetirilm si (m qs dl r çatmaq) h r k tl rl mü yy n olunur. H r k tl r m qs dl r çatmaq yollarını v istiqam tl rini mü yy n edir. H r k t ist kl rd n, arzulardan v m qs dl rd n başlayır. M qs d h r k t v f aliyy t istiqam tl rinin sas stimolverici xüsusiyy tidir. H r k tl rin düzgün istiqam tl r yön ldilm si m hz qarşıya qoyulan m qs dl rl bağlıdır. M lumdur ki, dövl t d öz daxilind müxt lif sah l ri hat ed n siyas t istiqam tl rini ks etdir n bir qurum v siyasi t sisat olaraq ş xsl rd n v f rdl rd n t şkil olunubdur. Dövl tin m qs di d m hz ş xsl rin (f rdl rin) m qs dl r toplusundan ibar tdir. Dövl t ş xsl rin m qs dl rinin stimullaşdırılmasını, sistem l şdirilm sini t min edir. Dövl tin m qs di bu baxımdan, y ni onun üzvl rinin m qs dl rini t min etm k baxımından, universal h miyy t k sb edir, vahid formaya malik olur. Dövl t f rdi m qs dl ri, sad v mür kk b m qs dl ri özünd ks etdirir, c ml şdirir v bundan da **ümumi** (universal) m qs dl r meydana g lir. Dövl t h m f rdi saslarla, h m d c m ş kilind m qs dl rin qruplaşmasını v sisteml şm sini (r smi-hüquqi formalara salınmasını) yerin yetirir. Dövl r daxili siyas td v xarici siyas td ayrı-ayrı sah l ri t nzim etm k üçün müvafiq normalar q bul edir v normaların icrasını t min edir. Buradan da dövl tin **nizamasalma funksiyası** meydana g lir. Sakinl rn ( halinin, v t ndaşların) m qs dl ri birl şir v vahid dövl t m qs dl rini yaradır. *(Qeyd: siyasi və ictimai məqsədlər dövlətlər üçün hüquqları meydana gətirir. Dövlət ona məxsus olan hüquqlardan istifadə edərək səlahiyyətlərini və vəzifələrini müəyyən edir. İnsanların məqsədlərinin qorunması təbii ki, dövlətin vəzifəsinə çevrilir. Dövlət bu məqsədlərin yerinə yetirilməsində məsuliyyət daşıyıcı tərəfə çevrilir. Bu məsuliyyət daşıyıcılıq dövlətlərdə müəyyən proteksionizm siyasətini reallaşdırmağa imkan verir. İnsanların maraqlarının ödənilməsi təminatının həyata*

*keçirilməsinin zəruri kriteriyaları dövlətlərə hüquqlar qazandırır. Dövlətlər proteksionizm siyasətini həyata keçirərkən, şərait tələb etdikdə, zəruri müdafiə məqsədilə zor tətbiq etmək, qüvvə nümayiş etdirmək məcburiyyətində qalırlar. Bu, onların təbii hüquqlarıdır. Hər bir dövlətin hüququndan irəli gələrək, özünümüdafiə vəzifəsi və səlahiyyəti vardır. Özünümüdafiə vəzifəsi də xalqın-vətəndaşların hüquqlarından irəli gəlir. Dövlətin vəzifəsi əhalisinin hüquqlarını təmin etməkdirsə, onda bu vəzifəni yerinə yetirmək iqtidarını –qabiliyyətini itirməməlidir. Dövlət bu vəzifəsinə və funksiyasına xələl gətirən ünsürləri zərərsizləşdirmək hüququna malikdir. Buradan da belə bir məntiqi fikir bildirmək olar ki, xalqın iradəsi naminə, xalqın mövcudluğu və daima inkişaf şəraitində yaşamsı naminə dövlətin mövcudluğu və güclü fəaliyyəti labüddür).* K nardan yanaşdıqda (müşahid q na ti il ) bel bir n tic y g l bil rik ki, dövl t t rkib hiss l ri özünd toplamaqla vahid bir qurum kimi **vahid v ümumi** bir marağa sahib olur. Ümumi marağın t rkibi d olduqca z ngindir v ayrı-ayrı elementl rd n t şkil olunubdur. T bii ki, bu vahid m qs din t rkibind çoxlu sayda sad v mür kk b m qs dl r vardır. M qs dl rin d t snifatı (d r c l nm si) prosesl rinin mövcudluğu onun ünsürl rinin imkanlarına v potensialına bağlı olur. Dövl tin m qs di onun f aliyy tinin v mövcudluğunun saslarını t şkil edir. M qs dl ri t min etm k h r k tl ri dövl tin f aliyy tini meydana g tirir v dövl t xarici v daxili siyas t sferalarında kompleks h miyy t k sb ed n sistem yaradır. Dövl t daxili v k nar h r k tl rin sas subyektl rin çevrilir. M hz m qs dl r say sind dövl tin maraqları inkişaf edir v h r k tl rin sferası böyüyür. İnkişaf özü d m qs dl rin genişl nm sin xidm t edir.

Dövl t xarici siyas tini öz m qs din gör t şkil edir. Dövl tin m qs dl rinin çoxt r fliliyi t bii ki, onun h r k t l rinin d çoxt r fliliyini meydana g tirir. Eyni zamanda xarici siyas tin h yata keçirilm si prosesl rinin mü yy n m rh l -

l rind özünün yeni ortaya çıxan m qş dl rini güdür. M qş dl rin d r c l nm si v onu daşıyan subyektl rin d r c l nm si (burada sinifl şm si, t snifatı) t bii olaraq inkişaf ed n m qş dl r anlayışını meydana g tirir. M qş d daima ş raitd n, ortaya çıxan gerç klkl rd n v yeni elementl rd n v elementl r t sir etm k ist kl rind n v z rur td n meydana g lir. Dövl tin xarici siyas t f aliyy ti say sind mü yy n etdiyi baza m qş di- öz maraqlarını t min etm kd n ibar tdir. Maraqların t min edilm si siyas ti d müxt lif sah l r üzr h yata keçirilir v maraqlar müxt lif sah l r üzr t min edilir. Dövl tin m qş dl ri zaman etibaril yaxın, orta v uzaq müdd tli ola bilir. Bu da dövl tin m qş d- l rinin t min edilm si yolunda taktika v strategiyalarını formalaşdırır. Dövl tin baza m qş di onun baza strategiyasında öz ksini tapır, strateji m qş dl r d öz növb sind taktiki h r k tl ri özünd c ml şdirir. Dövl t öz m qş dl rinin n z ri istiqam tl rini strateji (m s l n, konstitusiya) v taktiki s n dl rd (konstitusiyadan sonra g l n qanunvericilik aktları) qanun mü yy n edir. Dövl tin m qş dind n ir li g l r k baza t minatı onun daxili v xarici potensialına, resurslarına v resurslarının z nginl şm sin saslanır. ***(Qeyd: dövlət müvafiq aktlar həyata keçirməklə digər subyektlərlə birlikdə münasibətlər sferasına daxil olur. İstər regional, istərsə də qlobal miqyasda beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin hərəkətlərindən formalaşır. Münasibət (əlaqə) hərəkətin üst qatı, məhsulu hesab olunmalıdır. Eyni zamanda hərəkətlər də münasibətlərin bazasında həyata keçirilir. Buradan da artıq əlaqə meydana gəlir. Münasibət, mövqe məzmunu kəsb etdikdə, ilkin hərəkətə təkan vermiş olur. Hərəkətlərsiz münasibət (burada daha çox əlaqə, yəni kontakt) mümkün deyil. Hətta mövqe məzmunlu münasibət də hərəkətin bir növüdür).***

Dövl tl r **beynəlxalq münasibətlərdə tanınmanı** da başlıca m qş d kimi görürl r. Xarici siyas tin m qş di r smi

tanınmaqdan da ibarətdir. Dövlətin tanınması onun beynəlxalq aləmdə assosiasiyasına gətirib çıxara bilər. Dövlət tanındıqdan sonra beynəlxalq sistemin strukturlarına daxil olur və bütün imkanları ilə bu strukturlarda təmsil olunur və iştirak edir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlət vahid bir anlayış, eləcə də vahid bir tərkib kimi çıxış edir, eləcə də öz tərkib strukturları ilə qoşulur. İştirak sayı sındı dövlət **beynəlxalq münasibətlərin enerjisindən** (burada beynəlxalq münasibətlərsahəsinin gücündən) faydalanmaq imkanı vardır. Həmçinin yeni enerji mənbəyini və vasitəsinə çevrilir. Eyni zamanda beynəlxalq normalara müvafiq olaraq **müdafiə olunmaq** imkanları qazanır. *(Qeyd: müdafiə olunmaq hər bir sistem üçün xarakterikdir. Sistemlərin funksiyası mexanizmləri işə salmaqdan və müəyyən təyinatlı işləri görməkdən ibarətdir. Sistemin hərəkətləri varsa,-təbii ki, burada ictimai-siyasi sistemlər nəzərdə tutulur,-onun müdafiəsi də mövcuddur. Müdafiə özü hərəkətləri qorumaq məqsədlərindən irəli gəlir).* Dövlətin beynəlxalq münasibətlərə daxil olmaq məqsədinin əsasında da məhz müdafiə olunmaq, güclənmək, potensialını artırmaq, daxili resurslarının həcmi (kəmiyyətini) genişləndirmək, bununla da artan tələbatı zaman və şərait etibarilə ödəməkdən ibarətdir. Dövlət tələbatların zaman və şərait nisbətinə uyğun olaraq ödənilməsinin həyata keçirdikcə inkişafda öz-özünə (burada immanent şəkil, lakin gerçəklikdə - təzahürdəksini tapmaqla) meydana gəlir. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sahəsinə daxil olarkən, özlərinə digər dövlətlərin məqsədlərini və maraqlarını cavab etmiş olurlar. Bu anda **beynəlxalq məqsədlər və maraqlar** formalaşır. Beynəlxalq məqsədlər və maraqlar dövlətin daxili siyasətinə də təsir göstərir və daxili və xarici siyasət arasında üzvi bağlılıq meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlər yenidən daxil olmuş dövlətlər tanındıqdan sonra digər dövlətlər tanınmış yeni dövlətdə öz maraqlarını formalaşdırırlar, eləcə də həmin dövlətin məqsədləri və maraqlarını şəbəkəyə, beynəlxalq

sistem daxil etmiş olurlar. Bu zaman dövlətin maraqlarının uzlaşması, uzanması, genişlənməsi prosesləri baş verir və dövlətin fərdi və kollektiv qaydada beynəlxalq sistemin məqsədləri sferalarını yaratmış olurlar.

**Dövlət canlı bir orqanizmdir.** Onun üzvləri, elementləri olan və təndəşləri (halisi, sakini, xalqı) bu orqanizmi ona görə təşkil edirlər ki, ümumi və fərdi qaydada maraqlarını təmin edə bilsinlər və bunun üçün birləşmiş gücdən ibarət enerji mənbələri yaratsınlar. Dövlətin təşkil olunmasının özü də bir məqsəddə çevrilir. Dövləti təşkil etməklə sakini, insanlar özünü müdafiə etmək üçün üst bir qurum yaradırlar. Dövlətin və təndəşlərini və onun razısında olan digər ölkə və təndəşlərini müdafiə etmək üçün məsuliyyətli tərkiblərə çevrilirlər. Məhz beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin bir-birinin və təndəşlərini qoruyan məsuliyyətli tərkibi çevirir. Dövlətlər arasındakı münasibətlərdə **“qonağa hörmət, qonağı qorumaq, qonağın maraqlarını müdafiə etmək”** kimi düşüncələr arasında davranış və xalq qaydaları özünü tapır. Təbii ki, maraqlar da ehtiyaclardan və tələbatdan formalaşır. Qeyd olunduğu kimi, hər bir dövlət xarici siyasəti həyata keçirərkən müəyyən məqsədlərdən gəldir. Bu məqsədlər iqtisadi sahələrdən tutmuş, insanların həyat fəaliyyətini təşkil edir bütün sahələrə hat edir. İnsan fəaliyyətinin təsnifatı və dərc olunması dövlətin məqsədlərini də dərc edir. Ümumiyyətlə, dövlətlər öz hərəkətlərini hər tərəfli sahədə məqsədlərin təmin edilməsi istiqamətində müəyyən edirlər. Məqsədlər çatmaq üçün müəyyən **proqram və layihələr, fəaliyyət planları** təşkil edirlər. Məqsədlər çatmaq istiqamətində müxtəlif fəaliyyət trayektoriyaları (gələcək hərəkətlər üçün fəaliyyət planları) müəyyən edirlər. **Trayektoriyalar** dövlətin xarici siyasətinin istiqamətini müəyyən edir və şəxsləndirməni yaradır. Xarici siyasətin istiqamətini xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin məqsədi istiqamətini meydana gətirir. Xarici siyasətin şəxsi forması dövlətin xarici siyasət sahələrinin **fiziki**

**strukturlarını** təşkil edir. Dövlətin özünü qorumaq və inkişaf etdirmək, daxili ehtiyaclarını ödəmək məqsədi xarici siyasətin sahələrini formalaşdırır. Xarici siyasətin hərkət sahələrində məqsədlərin sahələrini və onun təmin etməkdə istiqamətlərini tələp və şəxsi qaydada meydana gətirir. Dövlət xarici siyasət istiqamətləri üzrə məqsəd formalaşdırmaqla öz siyasət (fəaliyyət) sahələrini də müəyyənləşdirir. Dövlətin məqsədi **çoxşaxəli** məzmun və forma kəsb edir. Dövlətlər öz məqsədlərinə görə hədəf müəyyənləşdirirlər və bu hədəf çatmaq üçün yollar və istiqamətlər formalaşdırırlar. **Dövlətin məqsədi onun siyasətinin məqsədini ortaya çıxarır. Buradan da belə bir məntiqi fikir meydana gəlir ki, dövlət öz hakimiyyəti vasitəsilə (hakimiyyət ali siyasi qurum kimi dövləti təmsil edən tərəfdir. Lakin geniş anlamda götürdükdə dövlət-hakimiyyət və vətəndaş tərəflərindən ibarət olmaqla, iki mühüm baza sahəsinə ayrılır) hərəkət etmirsə, deməli siyasəti də yoxdur. Siyasəti yoxdursa, məqsəd də yoxdur və bu da yoxdursa, dövlətin özü də yoxdur.** Dövlət öz məqsədlərinə nail olmaq üçün **mərhələli** siyasət formalaşdırır. Bu mərhələli siyasət **imkanlara, zaman və şəraitə** bağlı olur. Mərhələli siyasət ardıcılığı dövlətin **baza məqsədlərinə** çatmasını ortaya çıxarır. Dövlət baza məqsədlərinə (burada gələcək yönəlmiş və gələcək strategiyanın tərkibi olan məqsədlər nəzərdə tutulur) mərhələli məqsədlərin yerini yetirilməsi sayındakı çatır. Dövlətin siyasət məqsədi həmişə vətəndaşlarının daxili tələbatlarını ödəməkdən, həmişə öz mövcudluğunu qorumaqdan ibarətdir. Dövlət genişləndikcə (burada daxilən inkişaf edərək böyüdükcə və beynəlxalq arenada geosiyasi fəaliyyəti baxımından gücləndikcə) öz gücünü artırır və beynəlxalq münasibətlərdə siyasi çəkisini də böyüdür. Buradan da dövlətin siyasi təsir metodlarının gücü artır. Dövlətin resurslarının sayı çoxaldıqca, potensialları genişləndikcə təsir imkanları da artır və məqsədləri də buna

müvafiq olaraq böyüyür. Dövlətin ali məqsədlərinin böyüməsi onun müdafiə siyasətinin dəhşətini böyüdür.

Dövlət xarici siyasətdə müəyyən məqsədlər çatmaq üçün müxtəlif strateji və taktiki üsullardan, gediş variantlarından istifadə edir. Dövlət öz məqsədlərinə çatmaq istiqamətində, istəklərini yerinə yetirmək baxımından, digər dövlətlərlə ikitərəfli və çoxtərəfli sənədlər qoşulur. Bu sənədlərdə dövlətlərin məqsədləri və onların sahələri, obyektləri, predmetləri, eləcə də məqsədlərin mərhələləşikdə yerinə yetirilməsinin **zaman amili** özünü tapır. Sənədlərdə dövlət siyasətinin mərhələli və sahəli siyasətini yaratmış olur.

Dövlətin xarici siyasətdə məqsədi dərindən snif olunur. Bu baxımdan da qlobal (böyük) məqsədlər, orta və kiçik məqsədlər müəyyən olunur. Bu məqsədlərin hər biri digəri ilə bağlı olur və şəxsi maraqlar meydana gəlir. Şəxsi maraqlar da maraqlar sistemində gücləndirənlərinin siyasətini yaradır. Dövlətin təbii ki, ayrı-ayrı sahələr üzərində fərqli və konkret məqsədləri öz məzmunu baxımından kiçik olur. Dövlətin universal məqsədi isə həmişə mükəmməl (üfiqi qaydada), həmişə sahələr (şaquli qaydada) baxımından qlobal həmiyyətə təşkil edilir. Dövlət özünün xarici siyasət məqsədi ilə daxili siyasət məqsədləri arasında uzlaşmanı təşkil edir. Daxili və xarici siyasət məqsədləri birləşir və dövlətin **vahid məqsədini** meydana gətirir. Dövlətin siyasət məqsədi halisinin bütün aidiyyəti sahələrdə maraqlarını təmin etməkdən ibarət olur. Dövlətin öz məqsədi uğrunda hərəkət edən dövlətin gücünün artmasına gətirib çıxarır. Dövlətlərin məqsədlərinə çatmaq üçün münasib tələblər qoşulurlar və burada maraqlar həmişə üst-üstə düşür, üst-üstə düşməkdən də qovuşma və toqquşma meydana gəlir. Dövlətlər arasında müharibə, böhran və münaqişə və ziyətləri ortaya çıxır. Məqsədlərin mərhələləşikdə çatmaq isə sülhün qorunub saxlanmasına yönəlir.

Dövlət xarici siyasət sahəsində öz məqsədlərinə çatmaq üçün müəyyən **struktur birləşmələri** təşkil edir. Bu struktur da öz

növbə sind siyasət fəaliyyətinin komplekslik xarakterini meydana gətirir. Dövlətin ayrı-ayrı sahələr üzrə mqsdlərini aidiiyatı struktur vahidlikləri yerinə yetirir. Bundan da dövlətin **vahid və birləşdirici bir qurum** kimi forma və məzmunu ortaya çıxır. Dövlətin sistem həmişəlik səbədən siyasətinə mqsdləri uğunda qurulur. Dövlətin xarici siyasətinə mqsdləri onun bütün fəaliyyətində öz əksini tapır. Bu baxımdan da xarici siyasət sahələr üzrə mqsdlər dərəcəli şaxələnir. Dövlətin ***müharibə törətmək məqsədi (bu, kasıbçılıqdan da irəli gələ bilər), sülh yaratmaq məqsədi, münaqişələr yaratmaq məqsədi və niyyəti, geosiyasi maraqlarını (dövlət böyük olanda daxili geosiyasətini və xarici geosiyasətini) formalaşdırmaq məqsədi, miqrasiya məqsədi, mədəniyyətini inkişaf etdirmək məqsədi, xalqının mənsub olduğu dilini yaymaq məqsədi, iqtisadiyyatını genişləndirmək məqsədi, hərbi siyasətini böyütmək*** kimi mqsdləri istiqamətləri meydana gəlir. Dövlətin xarici siyasət sahəsində baza mqsdlərinə nail olmaq üçün **təşkilati** funksiyaları həyata keçirirlər: danışıqları təşkil etmək, diplomatiyadan istifadə etmək, dialoqları təşkil etmək, konfranslar, sammitlər, konqresslər, forumlar və digər iclaslar və yığıncaqlar təşkil etmək, rəsmi səfərləri təşkil etmək, sənədlər qoşulmaq, təşkilatlarda iştirak etmək, təşkilatlar yaratmaq və s. bu kimi təşkilati istiqamətlər təşkilati mqsdləri və funksiyaları ortaya çıxarır. ***(Qeyd: bir məqsədin yerinə yetirilməsi də digər məqsədlərin tətbiqi zərurətini ortaya çıxarır. Məqsədlər başqa məqsədlərdən –ardıcıl məqsədlərdən meydana gəlir).*** Bu təşkilati mqsdlərdə öz növbəsinə ümumi mqsdlərin icra olunması üçün şəraitin meydana gəlməsinə xidmət edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, hər bir mqsdlərin kəmərləri üzərindən çıxarılır və hər kəmərdə meydana gəlir. Mqsdlər çatmaq istiqamətində bir çox strateji və taktiki məsələlər müəyyənləşdirilir. Taktiki və strateji məsələlər baza etibarilə şəraitlə və zamanla bağlı olur və adətən gələcək

doğru yön lir. Dövl tin strateji sah l ri d t snif olunur v dövl t öz strategiyasında m qs dl rinin k miyy tini mü yy n edir. K miyy tl rin mü yy n edilm si dövl tin gücün v onun iştirak imkanlarına bağlı olur. Strateji sah l ri iç risind iqtisadiyyat birinci yerd dayanır. Bunun ardınca güclü h rbi birl şm l ri v dig r silahlı qüvv l ri yaratmaq da dövl tin strategiyasına v taktikasına aid olur. Dövl t daima mövcudluğunu t min etm k, inkişaf etm k v müdafi olunmaq strategiyalarını mü yy n edir. Bu strategiyaları baza strategiyalar kimi d t snif etm k m qs d uyğundur.

Beyn l xalq münasib tl r **regionda v regiondan kənarda** sah l r üzr mü yy n edilir. Dövl tl r h m ümum saslarla (vahid dövl t m zmunu f aliyy ti t rkibind ), h m d xüsusi qaydada beyn l xalq münasib tl r qoşulurlar. M s l n, dövl tl r b z n onları qane etm y n s n dl r qoşulmaqdan imtina edirl r. Bu, dövl tin xüsusi qaydada beyn l xalq münasib t f aliyy tinin sasıdır. El c d başqa iki dövl t arasında olan strateji mütt fiqlik s n din üçüncü dövl t qoşulmaya bilir. Bu da **xüsusi qaydadır**. Beyn l xalq münasib tl r qoşulmaq m qs di xarici siyas tin m qs dl ri il eynilik t şkil edir. Xarici siyas t f aliyy ti münasib tl ri, münasib tl r is f aliyy tin n tic l rini t zahür etdirir. Xalqı v siyasi qurum kimi hakimiyy ti tanıtmmaq dövl tin h m xarici siyas tinin, h m d beyn l xalq münasib tl rinin başlıca m qs dl rin çevrilir. Dövl tin xarici siyas tind m qs d v maraqlar üzvi v hd t t şkil edir v h r iki m zmun böyüm y v h r k t sah l rini v obyekt l rini artırmağa xidm t edir.

**Xarici siyasətdə maraq anlayışı.**  
**Maraqların təmin olunmasında (siyasi təsiretmədə)**  
**məsafə və məkan amili**

Maraq fərdlərin özündən bürüz verməklə (ifadə olunmaqla) onların mövcudluğuna və inkişafına xidmət edir. Dövlətin və cəmiyyətin bütün üzvləri fərqli və universal qaydada maraq nümayiş etdirirlər. Universal maraqlarda enerji artıq olur ki (enerji bolluğu yaranır), fərddən bu mənbədən öz maraqları üçün yararlanırlar. Universal maraqlar fərqli maraqlar üçündür. Yəni, bolluq və zənginlik fərdin maraqlarının ödənilməsinə xidmət edir. Maraqlarsız siyasət (fəaliyyət) təşkil edilə bilməz. Siyasətin stimullaşdırılmasında istiqamətverici amil kimi maraq dayanır. Maraq öz arxasınca məqsədləri və hərəkətləri müəyyən edir. Xarici siyasət dövlətin səmərəliliyinin maraqlarından meydana gəlir. Ehtiyac və tələbatdan irəliləyən maraq dövlətin məqsədlərini müəyyən edir. Dövlət maraqları dövlətin öz xarici siyasətinin məqsəd istiqamətini müəyyən etməyə vadar edir. Dövlət maraqlarının daxilə daxil olan şəxsi prinsipi onun xarici siyasətində öz təsirlərini göstərir. Dövlət çalışır ki, daxili strukturları xarici siyasət strukturları ilə birləşsin və vahid təşkil etsin, birləşik siyasət həyata keçirsin. Dövlət daxilə və xarici sferada öz maraqlarını şəxsi təmin edilmiş səslərlə müəyyən edir.

Dövlətin marağı və onun təmin edilməsinin bu və ya digər şəxsiyyət forması bir tərəfdən inkişafdır, digər tərəfdən də mövcudluğunu qorumaqdır. Dövlət maraqları dövlət sərhədlərinin qorunmasına yönəlir və eləcə də digər məkanlarda maraqların böyüməsinə səslənir. Dövlət maraqları daima şəxsi məni xüsusiyyətli məlik olur. Dövlət maraqları həmişə məhdudlaşdırıcı məzmunu özündə ehtiva edir. Digər dövlətlərin maraqlarının da mövcudluğu müvafiq dövlət üçün maraq mənası sərhədlərini və sferasını meydana gətirmiş olur. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə maraq sferalarına daxil

olurlar və maraqların qarşılıqlı mövcudluğu dövlətlərin maraqları arasında məhdudlaşdırıcılığı da meydana gətirir. Beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarını yaratmaları onların ümumi formalı maraqlarının təmin edilməsinin əsaslarını təşkil edir. Beynəlxalq normalardan dövlətlərin ümumi davranış qaydaları (məlumat prinsipləri) formalaşdırırlar. Təbii olaraq universal beynəlxalq hüquq normaları yaradılır, eləcə də fərqi konkret sahələr üzrə normalar qəbul olunur. Universal normalar özündə ədalətli əks etdirir. Bu universal ədalət məzmunu ayrı-ayrı sahələr üzrə hüquq normalarının yaradılmasını təşkil edir.

Maraqların təmin edilməsində **məkan və məsafə** amili böyük rol oynayır. Bu məsafə həm zamanda və həm də coğrafiyada öz əksini tapır. Böyük dövlətlər çalışırlar ki, öz xarici siyasət maraqlarını məkan şəbəkələri əsasında müəyyən etsinlər. Bu məqsədlə ittifaqları təşkil edirlər. Məkanlar arasında əlaqələrin mövcudluğu və transformalı münasibətlər maraqların məkanlar üzrə təmin olunmasının əsaslarını yaradırlar. Məkanların şəbəkəli **şəbəkəli siyasətin** həyata keçirilməsi üçün dayaq mərkəzləri rolunu oynayır. Məsələn, ABŞ-ın Avratlantik məkanında (Qara və Aralıq dənizi regionlarında) strateji maraqlarının təmin olunmasında NATO ölkələri, xüsusilə, bu dəniz regionlarında İtaliya, Yunanıstan, Türkiyə və Rumıniya həlledici mövqeyə malik olurlar. Məkanlar arasında bağlılıq dövlətlərin xarici siyasət maraqlarının uzanmasına və böyüməsinə xidmət edir. Məsələn, keçmiş SSRİ məkanı arasında olan məkan bağlılığı Rusiyanın geniş maraqlarına xidmət edir. Eləcə də Avropa İttifaqı, Avstraliya və Sakit Okeaniya ABŞ-ın region maraqlarının böyüməsinə səbəb olur. Çin Cənubi-Şərqi Asiyada maraqlarını genişləndirir. ABŞ Sakit və Atlantik okeanları regionları üzrə maraqlarını böyüdür. Məkan dövlətlərin geosiyasətinin böyüməsinə xidmət edir. Məkanın böyüməsi ittifaqları, birlikləri meydana gətirir, eləcə də ittifaqlar da güc

m r k z l r i n i y a r a d ı r . G ü c m k a n ı g e n i ş l n d i r . M k a n ı n b ö y ü m s i d ö z n ö v b s i n d **dünya hakimiyyəti** m s l s i n i o r t a y a ç ı x a r ı r . D ü n y a s i y a s t i n i n t m i n o l u n m a s ı n d a , h y a t a k e ç i r i l m s i n d **məkan subyektləri və obyektləri** b ö y ü k b i r d a y a q , i s t i n a d g a h r o l u n u o y n a y ı r . B ö y ü k d ö v l t l r ü ç ü n o r t a v k i ç i k g ü c m a l i k o l a n d ö v l t l r , e l c d o r t a v k i ç i k g ü c m a l i k o l a n d ö v l t l r ü ç ü n b ö y ü k d ö v l t l r m a r a q l a r ı n t m i n o l u n m a s ı b a x ı m ı n d a n d a y a q e l e m e n t i r o l u n u o y n a y ı r l a r . B ö y ü k d ö v l t l r k i ç i k v o r t a g ü c m a l i k o l a n d ö v l t l r b ö y ü k e n e r j i m n b y i v a s i t s i k i m i b a x ı r l a r v d ö v l t l r i n q r u p l a ş m a s ı n d a b u k i m i y a n a ş m a l a r h m i y y t k s b e d i r . M s l n , k e ç m i ş S S R İ r e s p u b l i k a l a r ı n ı n ç o x l u s a y d a v t n d a ş l a r ı R u s i y a d a q a z a n c l a r l d e t m k ü ç ü n i ş l y i r l r v y a ş a y ı r l a r . R u s i y a k e ç m i ş S S R İ m k a n ı ü ç ü n b i r e n e r j i m n b y i k i m i h m i y y t d a ş ı y ı r .

M k a n l a r d a d ö v l t l r ö z h r b i b a z a l a r ı n ı y e r l ş d i r i r l r . E l c d i q t i s a d i m a r a q l a r ı m e y d a n a g l i r . M s l n , R u s i y a , Ç i n , B r a z i l i y a , H i n d i s t a n , C n u b i A f r i k a b i r l ş r k , ö z l r i n i n m a r a q s f e r a l a r ı n ı b ö y ü d ü r l r . **(Qeyd: bu birləşmə də Avraatlantik birləşməsinin mövcudluğundan və ərəzi baxımından genişlənməsindən ortaya çıxır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi təsiretmədə əks təsirlər meydana gələ bilər. Bu anda müəyyən qədər güc və potensiala sahib olan ölkələr yığırlar və müdafiə olunmaq və güclənmək strategiyasını qəbul edirlər).** B u r a d a b i r d ö v l t d i g r b ö y ü k d ö v l t h e s a b ı n a ö z m a r a q s f e r a s ı n ı g e n i ş l n d i r m y c a n a t ı r . N A T O d a h a ç o x o n u n t r k i b i n d o l a n ü z v l r h e s a b ı n a b ö y ü m k s t r a t e g i y a s ı n ı y e r i n y e t i r i r . N A T O - n u n Ş r q d o ğ r u g e n i ş l n m s i b u t ş k i l a t ı h m ü f i q i i s t i q a m t d ( y n i m k a n ı , d ö v l t l r i h a t e t m k b a x ı m ı n d a n ) , h m d ş a q u l i o l a r a q ( y n i d a x ı l d n f a l i y y t o b y e k t l r i n i n g e n i ş l n m s i b a x ı m ı n d a n ) b ö y ü d ü r . M k a n ı n b ö y ü m s i s i s t e m i n f a l i y y t i s t i q a m t l r i n i n s a y ı n ı d a ç o x a l d ı r . E y n i z a m a n d a y e n i i n k i ş a f p r o s e s l r i v b u n a m ü v a f i q o l a r a q m e y d a n a g l n z r u r t y e n i i s t i q a m t l r i n o b y e k t k i m i c l b o l u n m a s ı n ı n s a s l a r ı n ı t ş k i l e d i r . A B Ş - ı n

dünya hakimiyyətinin təmin edilməsinə imkan verən məkandakı subyektlər böyük rol oynayırlar. Belə ki, ABŞ-ın okean dövləti olması ona digər məkənlərdə (məsələn, Avrasiyada) dayaq elementlərinin olmasının vacibliyini amilini ortaya çıxarır. Məkənlər quruda və suda ola bilər. Qurudakı məkənlər böyük həmiyyət təklif edir və özündə insan potensialını da əldə etməklə böyük potensialı cəmləşdirir. **Materik siyasəti (baza olaraq kontinental siyasət də demək olar)** su siyasətinə (dəniz siyasətinə) daha vacib həmiyyət təklif edir. Sudakı məkənlər işləməsinə həmişə (suüstü və sualtı) və mülki gəmilərlə təşkil edilir. Bu baxımdan da dövlətlər dənizdə güclənmək üçün güclü hərbi donanma yaratmaq marağında olurlar. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dəniz məkənləri başlıca olaraq quru məkənlərinə nəzarət və qurudakı güclənmələrin güclərinin dənizlərlə üzləşməsinin qarşısını almaq məqsədilə təşkil edilir. Başlıca hədəf quruya yönəlir. Dəniz obyektləri iş **quruya hücum və qurunun müdafiəsi** üçün nəzərdə tutulur. Bu baxımdan dünya siyasəti (beynəlxalq münasibətlərin geosiyasəti) global məkənmədə quru və dəniz arasında hakimiyyət uğrunda **(burada daha çox nüfuz dairələrinə sahib olmaq nəzərdə tutulmalıdır)** baş verən müdafiə və hücum xarakterli siyasətdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, məkənlərin tərkibində məkənlərin böyüdən elementləri, məsələn, eyniköklü xalqların və oxşar mədəniyyətə malik olan xalqların dünyaları da mühüm həmiyyət təklif edir. Bir çox hallarda eyniköklü xalqların (türklər, slavyanlar) və çoxlu sayda dövlətlər sahib olan xalqın (millətin) (teritoriyaların) müəyyən coğrafi məkənlərdə birləşmiş trayektoriyaları yaradan geosiyasi və geomorfologiya qurşaqları meydana gəlir. Burada mədəniyyət komponentində bu qurşaqlarda yerləşən dövlətlər arasında sıx əlaqələrin yaranmasının əsaslarını təşkil edir. Geosiyasət dünya düzənini meydana gətirir. Bununla yanaşı, dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmasını da şərtləndirir. Dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmaları məqsəddən maraqların güclərinə görə təsnif olunmaları amilini ortaya çıxarır.

## Xarici siyasətin vəzifəsi

Xarici siyasət tiptən şkil etməyin, müəyyənləşdirmənin özü bir vəzifədir, dövlətin qarşısına qoyduğu ümumi və konkret məzmunla bağlı bir vəzifədir. Xarici siyasət tiptən şkil etməkdə dövlətin öz vəzifəsidir. Buradan isə xarici siyasətin öz vəzifəsi meydana gəlir. Təbii ki, bu da dövlətin özünün vəzifəsi demək olur. Xarici siyasətin vəzifəsi dövlətin bir subyekt kimi mövcud olan hüququndan ortaya çıxır. **(Qeyd: dövlət, həm də xaricdə müəyyən vəzifələri yerinə yetirmək hüquqlarına malik olur. Dövlətə də hüquqları onun xalqı verir. Xalq dövlətə hüquq və səlahiyyət verməklə, öz hüquqlarının təmin olunmasında tənzipetici tərəf kimi dövlətə müəyyən işlərin görülməsi üçün səlahiyyət verir. Buradan da dövlətin vəzifələri müəyyən olunaraq ortaya çıxır).** Xarici siyasət bir hərəkətimə nəzər si olduğundan və müəyyən məqsədlər çatmağı qarşısına hədəf kimi qoyduğundan, burada vəzifələr müəyyən olunur. Vəzifələr dərəcələrin tərkibində asılı olaraq müəyyən hədəflər müəyyən olunur. Xarici siyasətin vəzifəsini dövlətin xarici siyasət ilməsi şüul olan qurumları (bu istiqamətdə icra orqanları olaraq nazirliklər, idarələr və diplomatik nümayəndəliklər) yerinə yetirir. **Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamədə Nazirliyin vəzifələri bu kimi şəkildə müəyyən olunur:**

-Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin konsepsiyası və əsas istiqamətləri üzrə təkliflərin hazırlanması və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;

-xarici siyasət sahəsində dövlət orqanlarının razılaşdırılmış qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin olunması barədə təkliflərin hazırlanması və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilməsi;

-beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına diplomatik üsul və vasitələrlə kömək göstərilməsi;

*-Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, təhlükəsizliyinin, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığının, onun siyasi, iqtisadi və digər maraqlarının diplomatik üsul və vasitələrlə təmin edilməsi;*

*-Azərbaycan Respublikasının, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin xaricdə hüquq və maraqlarının müdafiə edilməsi;*

*-Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla diplomatik və konsul əlaqələrinin təmin edilməsi;*

*-Azərbaycan Respublikası dövlət protokolunun təmin edilməsi;*

*-Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərində vahid siyasi xəttinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə digər icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;*

*-Azərbaycan Respublikasının və onun ayrı-ayrı dövlət orqanlarının beynəlxalq siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, humanitar münasibətlərinin əlaqələndirilməsi və diplomatik təminatı.* <sup>1</sup>

***Diplomatik xidmət orqanlarının vəzifələri qanunla bu qaydada müəyyən olunur:***

*-Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin konsepsiyası və əsas istiqamətləri üzrə təkliflərin hazırlanması və Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edilməsi;*

*-Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;*

*-Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərində vahid siyasət xəttinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə digər müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;*

*-Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, təhlükəsizliyinin, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığının, onun siyasi, iqtisadi və digər sosial maraqlarının diplomatik üsul və vasitələrlə təmin olunması;*

---

<sup>1</sup> AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİ HAQQINDA SƏMƏNƏMƏLİ QANUN. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.

-Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına diplomatik üsul və vasitələrlə kömək göstərilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin xaricdə hüquq və maraqlarının müdafiə olunması;

-Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla diplomatik və konsul əlaqələrinin həyata keçirilməsi;

-Azərbaycan Respublikası dövlət protokolunun təmin edilməsi.

-Diplomatik xidmət orqanları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğun olaraq digər vəzifələri də həyata keçirə bilər.<sup>1</sup>

**Azərbaycan Respublikasının Konsulluğu haqqında Əsasnaməsinə əsasən, Konsulluğun əsas vəzifələri bunlardır:**

-Azərbaycan Respublikası ilə qəbul edən dövlət arasında dostluq münasibətlərinin inkişafına, iqtisadi, elmi-texniki, mədəniyyət, ticarət, idman, turizm və digər sahələrdə əlaqələrin genişlənməsinə yardım göstərmək;

-qəbul edən dövlətdə Azərbaycan Respublikasının, onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin hüquq və maraqlarını öz səlahiyyətləri daxilində müdafiə etmək;

-qəbul edən dövlətdə Azərbaycan Respublikasının diplomatik və konsul əlaqələrini qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirmək;

-qəbul edən dövlətə rəsmi nümayəndə heyətlərinin səfərlərinin hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə öz səlahiyyətləri daxilində kömək etmək.<sup>2</sup>

Xarici siyasət məfhumunun özü bir istiqamətdir və məqsədlər çatmaq vəzifəsi üçün təşkil olunan fəaliyyət sahəsidir. Xarici siyasətin başlıca vəzifəsi (burada dövlətin xarici siyasət fəaliyyətinin başlıca vəzifəsi) onun məqsədlər çatmaq yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Xarici siyasətin vəzifəsi dörd şəxslərə bölünür və onun gediş istiqamətini tərkib

---

<sup>1</sup> Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu  
[http://www.rusum.az/laws/law\\_953106246\\_7974.pdf](http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf)

<sup>2</sup> Azərbaycan Respublikasının Konsulluğu haqqında Əsasnamə  
[http://www.mfa.gov.az/index.php?option=com\\_content&task=view&id=28&Itemid=40](http://www.mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=40)

etdirir. Xarici siyasətin birinci vəzifəsi məqsədlər çatmaq üçün **təşkilati funksiyası** yerini yetirməkdən ibarətdir. Təşkilati funksiyaya siyasətin təşkil olunması yollarını, üsul və vasitələrin (burada mərkəzlərin (subyektlərin), alətlərin (hüquq normalarının)) təşkilini və təbiiqini aid etmək olar. Xarici siyasət müxtəlif üsullarla təşkil edilir, struktur vahidlikləri yaradılır və struktur vahidlikləri də aidliyi funksiyası yerini yetirir. Xarici siyasətin vəzifəsinə dövlətin inkişaf etməsi üçün müəyyən yolların tapılması funksiyası da aid olur. Xarici siyasət dövlətlərin (iki və ya da çox dövlətin) daxili siyasət strukturları arasında əlaqələndirici (bir-birilərinin daxili strukturları arasında) yaratmaq vəzifəsini yerini yetirir. Öhdəliklər və məsuliyyət məsələləri də xarici siyasətin vəzifəsinə aid olur. Xarici siyasətin vəzifəsi burada iştirak etmə, siyasəti müəyyən etmə və siyasəti icra etmə şəxslərin vəzifəsi ilə eynilik təşkil edir. Dövlət məhz özünün xarici siyasət vəzifəsini yerini yetirən hakimiyyət elementlərindən istifadə edir. Xarici siyasətdə iştirak etmə şəxslər qarşılıqlı məqsədlər qoyurlar və bunun üçün vəzifələrinə yerini yetirirlər. **Dövlətin vəzifəsi** özünün xarici siyasətini müəmmələşkləndirməkdən ibarətdir. Bunun da məğzində, mahiyyətində və təndəşlərinin maraqlarının təmin olunması əməli dayanır. Dövlət öz vəzifəsini layiqli şəkildə icra etmək üçün öz məmurlarından və digər vəzifəli şəxslərdən müvafiq hərəkətlərin edilməsini tələb edir. Dövlətin xarici siyasətinin vəzifəsinin nəzəri əsasları normativ-hüquqi aktlarda (məsələn, konstitusiyada, bu əsas qanundan irəliləyərək, xarici siyasət fəaliyyətini əks etdirən əsasnamələrdə öz əksini tapır. Hər bir dövlət öz xarici siyasət vəzifəsini yerini yetirmək səlahiyyətinə məxsus olur və bu, beynəlxalq hüquq qaydalarında da təsbit olunur. **Xarici siyasətin vəzifəsi: dövlətin hüquqlarını beynəlxalq aləmdə qorumaq və hüquqların mövcudluğunu sübut etdirmək üçün dövlətin fəaliyyət səlahiyyətlərini təmin etmək; dövlətin və vətəndaşlarının xarici ölkələrdə pozulmuş hüquqlarının**

*bərpasını müəyyən etmək; dövlətin inkişaf siyasətinin əsaslarını müəyyən etmək; dövlətin fəaliyyətini təşkil etmək və qorumaq; xarici siyasət istiqamətlərini müəyyən etmək və müəyyən olunan xarici siyasət istiqamətlərini qorumaq; xarici siyasətin həyata keçirilməsini təmin edən obyektləri və subyektləri müəyyənləşdirmək; xarici siyasətin istiqamətləri arasında bağlılığı, koordinasiyanı müəyyən etmək, pilləli və mərhələli siyasəti təşkil etmək; ölkə vətəndaşlarının beynəlxalq səviyyəli hüquqlarını təmin etmək üçün bu məqsədlə fəaliyyət istiqamətlərini təşkil etmək; dövlətin daxili siyasəti ilə onun xarici siyasəti arasında koordinasiyanı yaratmaq; xarici siyasətin strukturlarını yaratmaq və mexanizm qaydalarını müəyyən etmək; digər dövlətlərlə olan əlaqələr və münasibətlər normalarını və qaydalarını müəyyən etməkdən və s. ibarətdir. Xarici siyasət öz vəzifəsini dövlətin daxili imkanlarına və beynəlxalq şəraitə uyğun olaraq, imkanlar və potensial baxımından daima genişləndirə bilər. Xarici siyasətin vəzifəsi ona verilən səlahiyyətlər çərçivəsində (dövlətlərə verilən xarici siyasət fəaliyyətləri sayəsində) daima genişlənmə funksiyasına malikdir.*

### **Daxili siyasətin xarici siyasətlə (beynəlxalq münasibətlə) uyğunlaşdırılması və uzlaşdırılması**

Başlanğıcda bel bir nəzəri-fəlsəfi fikir bildirməklə olar: “Beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş norma və prinsipləri beynəlxalq ictimaiyyət üçün –dövlətlərin birliyi üçün “konstitusiya”dır-vahid universal “sənəddir”, vahid modelldir və qaydalardır. İdeallıqda və reallıqda, eləcə də bu iki anlayışın vəhdində təzahür edən dərəcəli normaları və dərəcəli standartları bu konstitusiyanın baza məhiyyətidir. Beynəlxalq münasibətlərin “konstitusiyası”ndan ayrı-ayrı sahələrə həlledən beynəlxalq normalar yaranır, hüquq normaları şəbəkəsi ortaya çıxır, eləcə də dövlətlərin daxili qanunvericilik siyasəti

genişlənir. Onu da nəzərləmək lazımdır ki, müasir anlamda hüquq normasının qəbulu dedikdə, ilk növbədə insanların, ümumilikdə bəşəriyyətin hüquqlarının təminatı istəkləri nəzərlənməlidir. Hüquq norması dalaşdırıcı xidmət etməlidir. Bu, universal prinsipdir. Lakin olanda bilərə ki, qəbul edilən müəyyən bir hüquq norması digər tərəflərin maraqlarını nəzərləməsin. Bu, fərddə xüsusi həmiyyət tələb edən normadır. Lakin bu norma hüququn dalaşdırıcı məzmunundan irəliləyərək, digər tərəflərin hüquqlarını məhdudlaşdırmamalıdır və pozmamalıdır. Bu baxımdan beynəlxalq konvensiyalarda da belə bir prinsip kəsinə tapır ki, konvensiyalar başqa beynəlxalq sənədlərlə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Belə ki, Qadınlara qarşı zorakılığın və mənəvi zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyasının Digər beynəlxalq sənədlərlə əlaqələndirən Xəbərlər yazılır ki, bu Konvensiya bu Konvensiyanın Tərəflərinin iştirakçısı olduqları və ya gələcəkdə olacaqları və bu Konvensiya ilə tənzimlənən məsələlərlə bağlı müddələri kəsetdirmə digər beynəlxalq sənədlərdən irəliləyən öhdəliklər xələl gətirmir. Sonra yazılır ki, bu Konvensiyanın Tərəflərinin müddəalarını tamamlamaq və ya gücləndirmək, yaxud Konvensiyada təsbit olunmuş prinsiplərin təbiiqini asanlaşdırmaq məqsədi ilə bu Konvensiyada öz kəsinə tapmış məsələlərlə bağlı bir-birilə ikitərəfli və ya çoxtərəfli sazişlər bağlaya bilərlər.<sup>1</sup> Buradan da belə bir məntiqi prinsip ortaya çıxır ki, beynəlxalq sənədlərdə də təminat, dalaşdırıcı möhkəmlənməsi və qorunması baxımından, bir-birilə ziddiyyət təşkil edibilməz. Beynəlxalq sənədlərin daxili qanunvericilikdə öz kəsinə tapması say-sində kompleks qaydada də tə özündə kəsetdirmə normalar məcmuəsi ortaya çıxır və bundan da möhkəmlənmə sabit cəmiyyət tələb, sabit münasibət tələb sferaları meydana gəlmiş olur. Hüquq içrisində **ədalət** mütləq varlığına dair fikir

---

<sup>1</sup> Qadınlara qarşı zorakılığın və mənəvi zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası

baxımından belə bir oxşatma etmək olar: nə qədər (çoxlu çeşiddə) yemək hazırlayırsansa hazırla, bu yemək mütləq tam (dadlı) olmalıdır və hamı tərəfindən yeməli olmalıdır, ləzzətli və xoşagəlməli olmalıdır. Yemək reseptləri və burada olan tamlar (dadlar) məhz ayrı-ayrı sahələrdə qəbul olunan və ayrı-ayrı sahələrdə münasib tələblərə uyğun şəkildə tənzim edilən hüquq normalarını xatırlatmalıdır”.

İndiki zamanda hər bir dövlət öz daxili siyasətini xarici siyasəti ilə uyğunlaşdırmaq və beynəlxalq standartları qəbul etmək siyasətini həyata keçirir. Və iki başlıqlarda qeyd olunduğu kimi, dövlət öz daxili resurslarını artırmaq və inkişaf etmək üçün xarici siyasət reallaşdırır. Dövlət xarici siyasətini birbaşa tənzim edir və təşkilatları (***yaratdıqları beynəlxalq təşkilatlarla***) ilə reallaşdırır. Xarici siyasətin iki mühüm istiqaməti formalaşır. Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əsas məqsədi baza etibaril dövlətlərin xarici siyasətləri arasında əlaqəni və uyğunlaşdırmanı (***burada məzmun etibarilə uyğunlaşdırmadan söhbət gedir. Forma fərqli ola bilər. Məsələn, dövlətlər öz daxili siyasətlərini müxtəlif formalarda təşkil edə bilərlər. Lakin məzmun ondan ibarət olmalıdır ki, siyasətin əsasında xidmət amili dayanmalıdır***) təmin etməkdən ibarətdir. Təşkilatlar da beynəlxalq siyasətin və münasib tələblərin idarə olunması funksiyasını yerinə yetirirlər. (***Qeyd: idarəetmə özündə müxtəlif hərəkət istiqamətlərini birləşdirir: hazırlama və icra etmə, yoxlama, müşahidə, nəzarət və bunlardan irəli gələrək hesabatlar vermək və hesabatlar qəbul etmək kimi akt istiqamətləri idarəetmə funksiyasının tərkibini formalaşdırır. İdarəetmə isə tərəflər arasında bu və ya digər obyektlərə asılılıq vəziyyətlərindən meydana gəlir***). Təşkilatlar vahid beynəlxalq sənədləyirlər (məsələn, ***konvensiyalar***) hazırlayırlar və dövlətlər (tərəflər) qoşulmaq üçün təqdim edirlər. Təşkilatlar bununla dövlətlərin daxili siyasətləri (öhdəlikləri qəbul etməklə icrasını təmin etməklə), eləcə də xarici siyasətləri arasında (icra haqqında öhdəliyi qəbul etməklə) bir uyğunluq yaratmağa çalışırlar.

Başlıca məqsəddən hansı dövlətdə və cəmiyyətdə yaşamasından asılı olmayaraq insana xidmət əməli ortaya çıxarmaqdan ibarətdir. Beynəlxalq təşkilatlar çalışırlar ki, dövlətlərin daxili qanunvericiliklərində dəlalt normaları öz əksini tapsın. Məsələn, “Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası”nın 4-cü maddəsində yazılır ki, tərtibat hərəkətinə, xüsusilə də qadınların həmişə ictimai, həmişə də şəxsi həyatda zorakılıqdan azad yaşama hüququnu təşviq və müdafiə etmək üçün zəruri qanunvericilik tədbirləri və digər tədbirlər görülməlidir: milli konstitusiyalarında və digər müvafiq qanunlarında qadınlarla kişilərin bərabər olması prinsipini təsbit etmək və bu prinsipin təcrübədə tətbiqini təmin etmək və s.<sup>1</sup> Bu dəlalt mövcudluğun, varlığın yaşamasına, qorunmasına və inkişaf etməsinə xidmət edən baza ideoloji əməl rolunu oynayır. Dövlətlərin özəlrinin yaratdıqları təşkilatlar özəlində **nəzarət** edirlər. Beynəlxalq təşkilatlar dövlətlər arasında əlaqə yaratmaqla, onların daxili siyasətlərini uzlaşdırmaqla bərabər, həmişə də bir nəzarət funksiyasını yerinə yetirirlər. Buradan da belə bir məntiqi fikir ortaya çıxır ki, dövlətlər beynəlxalq münasibətlərsahələrin qoşulmaqla, öz üzərlərində nəzarətdən qurumları və vasitələri meydana gətirirlər. Bu baxımdan da dövlət daxildən və kənardan nəzarət edən və eyni zamanda nəzarət olunan (daxildən-cəmiyyətləri tərtibfindən dövlət hakimiyyətlərinə nəzarət olunur) bir qurumdur. Bu iki istiqamətli nəzarət formulası, metodu və onlar arasında birləşmə koordinatları və xətləri dövlətləri beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətində **taraz vəziyyətdə** saxlayır və dövlətlərin dünya siyasəti müstəvisində inkişafı təmin olunur. Dövlət daxildən və xaricdən olunan nəzarət və onun istiqamətləri (bu, həmişə də idarəetmə deməkdir) bir növ “künni havada saxlayan dartılıb-uzanan iplər” rolunu oynayır. Bu künni

<sup>1</sup> “Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” Maddə 4- səs hüquqlar, bərabərlik və ayrı-seçkiliy yola verməmə.

ipl r hesabına havada qalaraq h r k t v ziyy tind olur. H r k t v ziyy t l ri d dövl t l r inkişaf etm k imkanlarını yaradır. İpl r bir sistem x t l ri kimi h miyy t k sb edir v dövl tin mövcudluğunu t min edir. Buradan da bel bir m ntiqi n tic ortaya çıxır ki, dövl tdaxili münasib t l r v beyn l xalq münasib t l r sistemi dövl tin varlığını ks etdir n kompleks amill rdir v kriteriyalardır.

Dövl tin iki baza istiqam tli f aliyy ti say sind daxili siyas t l xarici siyas t arasında bir laq lililik v bütövlük meydana g lir. Daxili siyas tin v zif si il xarici siyas tin v zif si arasında birl şm ortaya çıxır v dövl tin h r iki f aliyy t sah sind maraqları bütövl şir. Bu bütövl şm d n obyekt l r arasında da mü yy n oxşarlıqlar, uyğunluq halları yaranır. İki istiqam tli siyas t say sind dövl tin daxili siyas ti il onun beyn l xalq münasib t l ri arasında uyğunluq meydana g lir. H r iki siyas t istiqam t l ri bir-birini tamamlayır.

Dövl t daxili siyas tini xarici siyas ti il uzlaşdırdıqda ümumi beyn l xalq münasib t l rin öhd likl rini q bul edir. Bu öhd likl rin q bul edilm si t bii ki, beyn l xalq s n dl r qoşulmalar yolu il v daxili qanunvericilik aktlarını bu s n dl r uyğunlaşdırmaq yolu il h yata keçirilir. **(Qeyd: dövlətlərin, onların konstitusiyalarından və referendum yolu ilə qəbul olunmuş aktlarından başqa, digər qanunvericilik sənədləri ilə tərəfdar olduqları beynəlxalq sənədlər ziddiyyət təşkil etdikdə, onlar beynəlxalq sənədi əsas götürürlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsi də bu məsələləri tənzim edir. Bu hal beynəlxalq birliyin və etimadın əsaslarından irəli gəlir. Burada konstitusiya və referenduma üstünlük vermə amili isə dövlətləri bir bütöv kimi beynəlxalq münasibətlərdə öz-özlərini müstəqil səlahiyyətli qurumlar kimi saxlamaq siyasətlərindən irəli gəlir. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə tam asılılıq rejimini qəbul etmirlər və yalnız yumşaq nəzarətə üstünlük verirlər. Siyasətin əhəmiyyət dərəcəsində birinci yerdə daxili siyasət, ikinci yerdə isə xarici siyasət**

**dayanır. Xarici siyasət də daxili siyasətə xidmət edir).**

Uzlaşma sayındakı siyasətin icrası zamanı qəbul edilən hüquq normaları dalaşdırma prinsiplərini özündə ehtiva edir. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərə qoşulması və onun şərtlərinin öz daxili siyasətində əhdli kimi qəbul etməsi dövlətin beynəlxalq birlik içində **inam və etibarını** artırır. Dövlət beynəlxalq münasibətlərə qoşulduqda özünün beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi həmiyyətini artırmı və ön çəkmiş olur. Dövlət beynəlxalq münasibətlərdə sahəndə öhdəliklər qəbul etməklə və öhdəlikləri yerinə yetirməklə baza etibaril özünü etibarlı tərəfdaş kimi tanıtdırmaq məqsədlərini güdür. Dövlət beynəlxalq münasibətlərlə öz xarici siyasətini uzlaşdırdıqda demək olar ki, özünü də beynəlxalq münasibətlərdə təcrübə olunmuş vəziyyətdə hiss etmir. Uzlaşdırma (uyğunlaşdırma) sayındakı **beynəlxalq münasibətlərin bütövləşməsi** prosesləri meydana gəlir. Uyğunlaşdırmadan ortaya çıxan vəziyyətlərdən irəliləyərək yaranmış etibarlılıq vəziyyəti dövləti daha geniş aspektdə beynəlxalq münasibətlərin üzvünə çevirir və dövlət öz resurslarını daha da artırmaq imkanları qazanır. Yəni dövlət inanılan tərəfdaşa çevrilərkən xarici tərəfdaşları və məkdaşları özünə cəlb edir.

Hər bir dövlət beynəlxalq münasibətlərə uyğunlaşma siyasətini iki istiqamətdə həyata keçirir: birincisi, hüquqi aspektdədir ki, dövlətlər çalışırlar ki, öz daxili qanunvericiliklərini beynəlxalq səviyədə (konvensiyalarla) uyğunlaşdırsınlar. İkincisi, siyasi həmiyyət kimi, dövlətlər də çalışırlar ki, öz siyasətlərinin mahiyyətlərini beynəlxalq aləmdə tanıtdırsınlar. Beynəlxalq birliyin tərəfdaşları kimi özlərini sübut etdirmiş olsunlar. Beynəlxalq təcrübə məsələlərində burada xüsusi önəm kəsb edir.

Daxili siyasətin beynəlxalq siyasətlə uyğunlaşdırılması zamanı dövlət beynəlxalq siyasətin tərkib subyektinə çevrilir. Eyni zamanda daxili siyasət qanunvericiliyi aktları beynəlxalq hüquqla vəhdət təşkil edir. Bu zaman tərkib (yəni dövlətin daxili siyasəti) ilə vahid (beynəlxalq siyasət) arasında bütövlük

meydana gəlir. Beynəlxalq səndərlə qoşulmalar və implementasiya məsələləri dünya siyasətinin vahid məzmununu ortaya çıxarır və dünyada bütün insanlar arasında vahid xidmət amilini ortaya çıxarır.

**Hüquqi sənədlər** (bu səndərlə hüquq subyektinin vəzifə və səlahiyyətlərini, onların statuslarını müəyyən edir) səndə daxili siyasət, xarici siyasət arasında **koordinasiyaedici** funksiya daşıyır. Bu səndərlə daxili siyasət, xarici siyasət tarazlaşdırıcı həmiyyət kəsb edir. Dövlət özünün həmişə vahid məzmunlu siyasətini beynəlxalq siyasətə uyğunlaşdırır, həmişə ayrı-ayrı sahələrini **uyğunlaşdırma obyektinə** çevirir. Burada onu dənzər almaq lazımdır ki, uyğunlaşdırma zamanı baza problemlər ortaya çıxmamalıdır və dövlət beynəlxalq səndərlə ziddiyyət təşkil edənsəndərlə qəbul etməlidir. Lakin dövlətin imkanlarından irəliləyərək pozitiv istiqamətə çoxlu sayda tədbirlər həyata keçirərək xidmət imkanlarını genişləndirə bilər.

Daxili səndərin beynəlxalq səndərlə uyğunlaşdırılması prosesində beynəlxalq səndərlə qoşulmaqla dövlət daxilində yeni qanunvericilik səndərlə və istiqamətlər meydana gəlir. Daxili siyasətin beynəlxalq səndərlə uyğunlaşdırılması ilə dövlət özünü beynəlxalq siyasətin inamlı tərəfdarına çevirir. Burada dövlət özünü hamı tərəfindən qəbul olunmuş beynəlxalq qaydalara tabe etdirmiş olur.

Uyğunlaşdırma (təbii, yeni implementasiya zamanı) zamanı, dövlət beynəlxalq konvensiyaya qoşularkən və öhdəliklər qəbul edərkən, götürülmüş öhdəliklər istiqamətində hüquqi səndərlə sahələr üzrə aşağıdakı məsələlər uyğunlaşdırılır:

-beynəlxalq münasibətlərin və daxili siyasətin obyektləri, konvensiyada kəsinə tapmış məsələlər;

-anlayışlar;

-məqsəd və vəzifələr;

-öhdəlikdə irəliləyərək, obyektlər və subyektlər-bu, həmişə anlayışlarla və həmişə dairəsilə bağlıdır;

- öhd likl rin sasları v m zmunu, sas istiqam tl ri;
- baza prinsipl r;
- v zif l r;
- dövl tin gör c yi t dbirl rin sasları v s.

Öhd lik q bul edil rk n qoşulma predmetl ri arasında anlayışlar arasında olan q ti uyğunsuzluqların ks riyy ti aradan qaldırılır.

Lakin dövl t beyn lxlq normalara zidd olmayan v özünün daxili s lahiyy tin aid olan çoxlu sayda t dbirl ri h yata keçir bil r. Beyn lxlq hüquq normasından ona zidd olmayan çoxlu sayda daxili qanunvericilik normaları q bul edil bil r. İmplementasiya daha çox daxili qanunvericiliyn v beyn lxlq münasib tl rin şax l nm sin g tirib çıxara bilir. İmplementasiyanın m qs di dövl tl ri daxili siyas tl rind m hdudlaşdırmaq yox, onu daha da genişl ndirm k m qs dini daşımalıdır. Bir faktı misal ç k k: 22 iyun 2010-cu ild “M iş t zorakılığının qarşısının alınması haqqında Az rbaycan Respublikasının qanunu” q bul edilibdir. 2011-ci ilin 11 may tarixli “Qadınlara qarşı zorakılığın v m iş t zorakılığının qarşısının alınması v onlarla mübariz haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” mövcuddur. Burada qanunun hat dair si (şamil edildiyi ş xsl r) yaxın qohum olan ail üzvl ridir ( r, arvad, valideynl r, uşaqlar, n n l r, babalar, n v l r, doğma v ögey qardaşlar v bacılar, övladlığa götürmüş v övladlığa götürülmüş ş xsl r) v birg yaşadığı hallarda dig r qohumlardır.<sup>1</sup> Konvensiyada is qadınlardır v 18 yaşından aşağı kiçik qızlardır.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> “M iş t zorakılığının qarşısının alınması haqqında Az rbaycan Respublikasının qanunu” I F sil. Madd 4.

<sup>2</sup> “Qadınlara qarşı zorakılığın v m iş t zorakılığının qarşısının alınması v onlarla mübariz haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” I F sil, Madd 3-Anlayışlar bölm si. “Zorakılıqdan azad qadınlar” Parlament ş b k si. Parlament üzvl ri üçün stolüstü kitab. “Qadınlara qarşı zorakılığın v m iş t zorakılığının qarşısının alınması v onlarla mübariz haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” (İstanbul Konvensiyası).

Daxili siyasətin beynəlxalq siyasətlə uyğunlaşdırılması sayəsində unifikasiya prosesləri yaşanır. Bu anda daxili siyasətlə xarici siyasət vahid dövlət siyasətinin əsaslarını təşkil edir. Unifikasiya təbii ki, vəhdətliyi meydana gətirir və uyğunlaşmadan da uzlaşmalar meydana gəlir. Uzlaşmalar da öz növbəsində paralellikləri ortaya çıxarır. Bu uzlaşmalardan meydana gələn ziddiyyətlər də mövcud olur ki, bu ziddiyyətlər sayəsində tərəflər arasında çəkişmələr prinsipi ilə inkişaf halları yaşanır. Unifikasiya özü tərkiblərdən bütövləşmənin meydana gəlməsinin əsaslarını təşkil edir. Vahidləşmə sayəsində enerji mənbələri meydana gəlir və enerji mənbələri həm bütövün özünü təmin edir, həm də ayrı-ayrı tərkib hissələri təmin edir. Xarici siyasətin özü də bütövləşir. Bu zaman xarici siyasətin istiqamətləri arasında əlaqəlilik və zəncirlilik meydana gəlir. Xarici siyasətin istiqamətləri arasında meydana gələn təbii və zəruri bağlılıq təbii ki, unifikasiya proseslərinin əsasını təşkil edir. Xarici siyasətin unifikasiyası onun gücünü artırmaqla bərabər, təsirlərini də genişləndirir və xarici siyasəti həm də bütövləşdirir.

### Beynəlxalq münasibətlər anlayışı

**Münasibət-** (burada **siyasi mənada**), siyasətə nə, siyasi hərəkətlərdən ibarətliyi, formalaşan bir anlayışdır. Bu, həm də hərəkətlərlə bağlıdır. Münasibət həmçinin reaksiyadır. Siyasiməzmunlu hərəkətlərdə siyasimünasibətlərin əsaslarını təşkil edir. Dövlət siyasətinin dövlətin öz daxilində və xaricində həyata keçirilməsini nəzər alaraq, hesablamaqla olark ki, münasibətlərin dörd iki məkan sahisi mövcuddur: **siyasi münasibətlərin daxili məkanı əhatə edən və daxili resurslar üzərində qurulan forması; siyasi münasibətlərin dövlətin sərhədlərindən kənar maraqlarını təmin etmək istiqamətində olan forması.** Münasibət anlayışının özündə fəlsəfi-nöqteyi

n z rd n iki aspektd n yanaşmaq olar: *tərəflər arasında ünsiyyət zamanı vəziyyəti yaradan və vəziyyəti əks etdirən hərəkətlərdən meydana gələn və obyektlər üzərində təsirlərlə müşahidə edilən bir mücərrəd vəziyyət və müəyyən məsələyə bir və ya da bir neçə tərəfin mövqeyi*. Münasib t ünsiyy t v mövqe il yaranır v maraqların maddi v sosial t rkibini ks etdirir. Bu baxımdan da münasib t mövqe, fikir v ünsiyy t anlayışlarını kompleks olaraq özünd ks etdir n bir m fhumdur.

M lumdur ki, sosial-siyasi elml rin (humanitar sah l ri t dqiğ ed n v bu sah l ri kompleksl şdir n, sisteml şdir n bilikl rd n ibar t olan elml r) h r bir qolu ictimai h yatın bu v ya dig r sferasını öyr nir. Sferalar h min elmi qolların obyektl rin çevrilir. İlk baxışdan “beyn l xalq münasib t l r” anlayışını mü yy n etm k, d rk etm k bir o q d r d xüsusi ç tinlik yaratmır. Elmi t dqiğat s rl rind beyn l xalq münasib t l r anlayışına bu kimi ad verilir. Bu –“*dövlətlər və dövlətlər sistemləri, əsas siniflər arasında, sosial, iqtisadi və siyasi qüvvələr arasında, beynəlxalq arenada fəaliyyət göstərən təşkilatlar və ictimai hərəkətlər arasında, daha da geniş götürsək, xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, ideoloji, hüquqi, diplomatik və digər əlaqələrin cəmidir.*”<sup>1</sup>

**Beynəlxalq münasibətlər**- dövl tin daxili siyas t sah l ri v istiqam t l ri üzr h yata keçirdiyi xarici siyas tinin (xarici f aliyy tinin) “*məhsuludur*”. Beyn l xalq münasib t l r dövl t- l r v t şkilatlar arasında h yata keçirildiyind n daha çox **siyasi və hüquqi** m na k sb edir. Dövl tin daxili siyas tind daxili münasib t l r t nziml nirs (burada dövl t hakimiyy ti il v t ndaşlar arasında, dövl t hakimiyy ti il c miyy t arasında olan münasib t l r), xarici siyas tind xalqlararası,

---

<sup>1</sup> П.А.Цыганков. Политическая социология международных отно ени!. "еждународные отно ения как осоы! род о#\$ественных отно ени!. Понятие и критерии международных отно ени!. [http://www.society.polbu.ru/tsygankov\\_sociology/ch07\\_i.html](http://www.society.polbu.ru/tsygankov_sociology/ch07_i.html)

dövlətlararası, cəmiyyətlararası münasibətlər (buna sosial ünsürlər arasında qurulan münasibətlər kimi də ad vermək olar) tənzimlənir. Hətta son dövrün qloballaşma prosesləri və açıq qapılar siyasəti ona gətirib çıxarır ki, münasibətlər sakitləşməsi arasında sosial və məişət sahələrində geniş yayılır. Beynəlxalq münasibətlər iki və ya daha çox dövlət arasında, dövlət-beynəlxalq təşkilat arasında, beynəlxalq təşkilatların özliyi arasında, hökumətlər arasında, dövlətin hüquqi şəxsiyyəti (burada həm də qeyri-hökumət təşkilatları da daxil olmaqla) arasında olan münasibətdir. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sahələrini şəxsləndirmək siyasətini həyata keçirirlər. Bu istiqamətdə məsələləri tənzimləmək üçün və idarə etmək sahələrini təşkil etmək məqsədilə dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə fəaliyyət göstərən dövlət (dövlət hakimiyyətinə məxsus olan) və qeyri-hökumət təşkilatlarını təşkil edirlər. Bu təşkilatların fəaliyyətləri sayəsində dövlətin beynəlxalq münasibətləri ixtisaslaşır, qruplaşır. Beynəlxalq münasibətlərin ayrı-ayrı sahələrini idarə etmək üçün cəlb olunur. Dövlətlər özliyi beynəlxalq münasibətlər sahələrini idarəçilik sahələrini ayırmaqla beynəlxalq münasibətlərin kompleksliyini yaradırlar. Bu baxımdan dövlətlər (sə) və təşkilatlar (törəmə) beynəlxalq hüququn subyektləridirlər. Dövlətlər öz aralarında olan münasibətlərin geniş xarakterləşdirməsinə nəzər olaraq və həm də buna maraqlı olduqlarından irəliləyərək, öz aralarında (hökumətləri arasında) təşkilatlar yaradırlar. Təşkilatlar dövlətlərin xarici siyasət sahələrində olan aktların qruplaşmasını təmin edirlər. Beynəlxalq təşkilatlar məhz ayrı-ayrı sahələr və regionlar üzrə dövlətin xarici siyasətini qruplaşdıran, münasibətləri qruplaşdıran əsas qurumdur. Təşkilatların fəaliyyəti başlıca olaraq münasibətlərin (xarici siyasətin yaratdığı) qruplaşmasını-ümumdünya, regionlar, regionlararası, sahələr üzrə (ixtisaslaşmış) təmin edir və münasibətlərin istiqamətlənməsinə yaradır. ***(Qeyd: dövlətlərin hakimiyyətləri beynəlxalq münasibətlərdə fəaliyyət həyata keçirərkən, dövlətləri***

*adlarından çıxış edirlər. Burada həm dövlətlərarası, həm də hökumətlərarası münasibətlər anlayışı ortaya çıxır. Dövlət rəhbərləri bir çox ölkələrdə həm də icra hakimiyyətinin rəhbəri olduğundan, onun fəaliyyətində birbaşa dövlətlərarası və hakimiyyətlərarası münasibətlər anlayışı meydana gəlir. Hər iki anlayış isə dövlətlərarası münasibətlər mənasını verir, çünki dövlətdən kənar hökumət yoxdur).*

Dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətlərini tənzimləyən onların qarşılıqlı münasibətləri meydana gəlir. Münasibətlər özü ilə birlikdə əlaqələri yaradır. Əlaqələndirən münasibətlər ortaya çıxır. Beləliklə, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq əlaqələr formalaşır. Beynəlxalq münasibətlər sayındakı dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemində yaranan proseslər **birgə reaksiyaları** (birgə münasibətlər) meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlər **“beynəlxalq şəriklik”** prinsipini ortaya çıxarır. Beynəlxalq münasibətlərin kompleksliyinin həqiqiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dövlətlər arasında konkret sahələr üzrə əlaqələr və münasibətlər birliyi həmin dövlətlər arasında **üzvi vəhdət** (yəni təbii olaraq və səmərəli şəkildə meydana gələn vəhdət) təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlərin və xarici siyasətin obyektləri arasında (münasibət obyektlərinin yanaşma forması) oxşar xüsusiyyətlər vardır və demək olar ki, münasibət siyasət üzrində qurulur və genişlənir. Bu baxımdan da siyasət-hərəkət, ayrı-ayrı təbəqələr (dövlət və vətəndaş), sosial qruplar, ictimai qurumlar, fərdlər aralarında münasibət yaratma, münasibət genişləndirmə vasitəsidir. Xarici siyasətin obyektini ilə beynəlxalq münasibətlərin obyektləri arasında uyğunluğa və bütövlüyə geniş fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda, bəzi, çoxdan nəzərə çarpmayan fərqləri qeyd etmək olar. Əgər beynəlxalq münasibətlərin əsas predmeti dövlətlər (subyektlər) və dövlətlər aralarında olan qarşılıqlı hərəkətlər vasitələri, hərəkət istiqamətləri və sahələridirsə, münasibətlərdirsə, xarici siyasətin predmeti daha çox münasibət yaratmaq uğrunda xarici siyasət fəaliyyətinin həyata olunduğu sahələrdir.

sas f r q ondadır ki, *beynəlxalq münasibətlər “məhsuldur”, xarici siyasətin həyata keçirilməsi isə “istehsal prosesidir”.* *Münasibətlərin özləri də mücərrəd hərəkətlərdir və hərəkətlərin mücərrəd təzahürləridir. Beynəlxalq əlaqələr də “məhsuldur”.* Bu m hsul is daha çox konkret şyəyə istinad edir. M s l n, beyn l xalq iqtisadi-ticar t laq l rinin qurulması mü yy n ticar t m hsulları üz rind h yata keçirilir. Hüquq normaları is “istehsal prosesl ri”ni t nziml yir v “m hsulu” üz r çıxarır. **Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər bir-birilə sıx bağlı olan iki tərkib hissədən (bir bütövün iki tərkib hissəsi) ibarətdir.** H m “m hsul”, h m d “istehsal prosesi” t l bata xidm t edir, maraqların yerin yetirilm si üçündür. Qeyd edildiyi kimi, beyn l xalq münasib t l r xarici siyas td n yaranır, xarici f aliyy td n, h r k tl rd n meydana g lir. Beyn l xalq münasib t l rin m zmunu v formalaşması da öz növb sind xarici siyas t t sir edir. Dövl t xarici siyas t f aliyy tini genişl ndirdikd , yeni istiqam t l ri orataya çıxardıqda, mütl q qaydada beyn l xalq münasib t l rin v ziyy t v ş raitin saslanır. Burada beyn l xalq münasib t l rin ümumi v xüsusi prinsipl ri dövl t l rin xarci siyas t l rin t sir göst rir. Buradan da bel bir m ntiqi n tic ortaya çıxır ki, beyn l xalq münasib t l r xarici siyas t t sir göst r n **vəziyyətlərdir və onlardan meydana gələn təzahürlərdir və gerçəkliklərdir.** Xarici siyas tin genişl nm sin v ya da hat dair sinin daralmasına, obyekt v vasit l rinin istifad olunmasına beyn l xalq münasib t l rin t siri böyükdür. Bu baxımdan dövl t l r arasında ümumi münasib t korlananda v z ifl y nd laq l r d k sil bilir. M s l n, İran il ABŞ arasında 1979-cu ild n korlanan münasib t l r bu iki dövl t arasında birbaşa r smi laq l rin k silm sin g tirib çıxarıbdır. Dem li, münasib t laq l rin yaradılması v laq l rin pozulması üçün ş rtl ndirici amil rolunu oynayır. Münasib t is ist kl r v niyy t l r bağlıdır.

Qeyd olunduğu kimi, “beyn l xalq münasib t l r” anlayışı il “dövl t l rin xarici siyas t l ri” anlayışları arasında h m d eyni m zmunluq vardır. Eyni m zmunluqdan, el c d başlanğıc (burada siyas t v h r k t) v n tic d n (h r k t d n ld olunandan) münasib t ortaya çıxır. Bel ki, beyn l xalq münasib t l r xarici siyas t d n formalaşmaqla daha geniş m na k sb edir, anlayış kimi ayrıca bir sferanı, qatı (t b q ni) hat edir. Beyn l xalq münasib t l rin predmetinin obyektin konkret m s l l r daxil olmaqla yanaşı, geniş m s l l r, ümumi m s l l r d daxildir. Beyn l xalq münasib t l rin predmetin h m d qlobal m s l l r aid edilir. Beyn l xalq münasib t l r anlayışına geniş prizmadan yanaşmaq olar v bu münasib t l r regionda v regiondan k narda xarici siyas t f aliyy tinin “üstünü örtür”. Beyn l xalq münasib t l r xarici siyas t üz rind (dövl t l rin xarici siyas t l ri) olan bir anlayışdır v bu anlayışın baza predmetini m hz **sistemləşmiş beynəlxalq münasibətlər** t şkil edir. Dövl t l r arasında olan münasib t l rin t nziml nm si hüquq normaları vasit sil h yata keçirildiyind n v mü yy n strukturlar bu siyas ti h yata keçirdikl rind n, siyas tin v münasib t l rin özl ri mexanizml r tabe olurlar. Buradan da dövl t l rarası münasib t l r **sistemləşmiş** xarakteri k sb edir. Beyn l xalq münasib t l rin sas obyektı (maraq vasit si olduqda) v subyektl ri dövl t l r hesab edilirl r v beyn l xalq münasib t l rd maraq amili mühüm h miyy t k sb edir. Beyn l xalq münasib t l rin obyektin h m d t sir edil n (edilm k ist y n maddi v material vasit l r) vasit l r aid edilir. T bii ki, obyektl r d sisteml şdirilir v sah l r üzr istiqam t l r ayrılır. Obyektl rin t snifatı v h miyy t d r c si ortaya çıxır. M s l n, beyn l xalq münasib t l rin v laq l rin strateji sah l r üzr *(diplomatik əlaqələr; təhlükəsizlik sahəsində olan əlaqələr, terrorçuluqla və transmilli cinayətkarlıqla, o cümlədən silah qaçaqmalçılığı üzrə mübarizə sahəsində olan əlaqələr; baza iqtisadi əlaqələr, bu baxımdan, sərmayə qoyuluşu, bank*

*sektoru sahəsində olan əlaqələr, regional iqtisadi və infrastruktur sahələri üzrə əlaqələr, regional hərbi-siyasi sahələr üzrə əlaqələr, regional iqtisadi-gömrük sahəsində olan əlaqələr, kreditləşmə sahəsində olan əlaqələr, transregional iqtisadi layihələr üzrə əlaqələr; miqrasiya xidmətləri sahəsində olan əlaqələr; ticarət əlaqələri; konsul xidmətləri sahələri üzrə əlaqələr və s.)* qurulması əsas obyekt, istiqamət və predmet olmalıdır. Qeyri-strateji sahələr üzrə yaradılan əlaqələr isə **əhəmiyyət dərəcəsinə görə** bir qədər aşağı əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Xarici siyasətin bazam qədər di bazası (fundamental) əsaslı maraqları təmin etməkdən ibarət olur. Xarici siyasətin əsas doktrinasında, konsepsiya-sında (**konsepsiya** çoxətərflili bir şəndə hesab olunmalıdır və bu şəndə müxtəlif sahələr içərisində mənşəkildə təstiqat etməlidir) kəsinə tapan və dövlətin bazası tələbatına əsaslanan məsələlər bazası obyektlər hesab olunmalıdır. Dövlətlərdə bazası sahələr üzrə özəlri arasında xüsusi əhəmiyyətli əlaqələr qurulur və şəndə rəimzəlayırlar. Bazası şəndə rə (məsələn, iki dövlət arasında strateji müttəfiqlik şəndə rə) digər şəndə rə istiqamətlər verir.

və lə qeyd olunduğu kimi, xarici siyasət dərəcəsi maraqlar (qrupların maraqları, qruplaşmış maraqlar) üzərində qurulur. Bu qarşılıqlı bağlılıq anlayışlarının oxşar xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Beynəlxalq münasibətlərin bazalarında da maraqlar anlayışı dayanır. Beynəlxalq münasibətlərlə xarici siyasət anlayışlarını bu baxımdan eyniləşdirmək olar. Xarici siyasət reallaşdıqca, dövlətlər arasında münasibətlər qurulur, əlaqələr yaradılır. Xarici siyasət aktı iktərlili, çoxətərflili münasibətləri məmləkətgətirir. Bu münasibətlər həmçinin qruplaşmalar formasında (burada təşkilatlar və birliklər) də üzər çıxır. Məhz tələbat əsaslanan münasibətlər və əlaqələr qurmaq üçün xarici siyasət həyata keçirilir. Dövlətlərin xarici siyasətlərini həyata keçirdikləri sahələr beynəlxalq münasibətlərin sahələri rədir. Beynəlxalq münasibətlərdə hər bir dövlətin eyni çəkisi mövcud deyil və iştirak gücü əsasən dövlətin gücünə əsaslanır. Bu

baxımdan dövlətlərin münasibətini təmin etmək siyasətinə söykən rəqəmsal **regionda, regiondan kənarda iştirakları, global və lokal** problemlərin həllində iştirakları formaları meydana gəlir. Güclü dövlətlər (zəif gücə malik olan dövlətlərdə daxil olmaqla) öz xarici siyasətində və beynəlxalq münasibətlərdə iştiraklarında əsasən **maraq bazası** (maraqları ödəyən obyektlər və subyektlər-resurslar) rolunda çıxış edirlər. Bu, o deməkdir ki, dövlətlərin gücü onların maraqlarının çox kisini artırır və digər maraqları (orta və zəif gücə malik olan dövlətlərin maraqlarını) öz tərifinə çəkir. Bu baxımdan da beynəlxalq münasibətlərdə hər bir maraqların öz yerini tutur. **Dövlətlər də maraqlarına görə öz “yerlərinə” (burada güclərinə görə tutduqları yerləri nəzərdə tutmaq olar) malik olurlar.** Kiçik və orta maraqlar böyük maraqların rəqəmsal rəqəmsal enerji alırlar, nəticədə maraqlar nü.36 0 Td 5(t)-2(i)-2(r)3(a)

münasib tl r sferasında iştirak etm sini v bu sferanın t rkibini formalaşdırmasını z ruri edir. Xarici siyas td h r k t başlayan kimi f aliyy t d yaranır, beyn l xalq münasib tl r m l g lir. Beyn l xalq münasib tl r burada n tic m hsulu hesab olunur. Beyn l xalq münasib tl r h m d ş rtl ndirici h miyy t k sb edir v h r k tl rin ortaya çıxmasının saslarını v bu baxımdan istiqam tl rini mü yy n edir.

**Beynəlxalq münasibətlər bir qədər geniş anlama malikdir** v formalaşark n sas n dövl tl rin h r k tl rin saslanırlar. **Beynəlxalq münasibətlər** anlayışı dövl tl rin regionlarda v regionların ş b k l şm sind f aliyy t göst - r rk n onların **“üstlərini örtən bir müstəvi”** kimi q bul oluna bil r. Beyn l xalq münasib tl r sferaları m hz dövl tl rin h r k tl rinin s hn l rini yaradır. **Burada beynəlxalq münasibətləri məhz dünya siyasəti anlayışı ilə eyniləşdirmək olar.** Beyn l xalq münasib tl r bütün sah l r-ümumi v konkret sah l r, üzr dövl tl rin h r k t müst visini formalaşdırır v burada dövl tl r h r k t trayektoriyasına malik olurlar. Beyn l xalq müansib tl rd dövl tl r öz xarici siyas t aktları il h r k t g lirl r. Qarşılıqlı h r k tl r zamanı subyektl rin maraqlara uyğun olaraq qruplaşması, sisteml ş- m si baş verir. H r bir subyektin özün m xsus maraq dair si mövcud olur. Kiçik subyektl r öz maraqlarını böyük subyektl rl qarşılıqlı h r k tl r zamanı böyüdürl r. El d olur ki, h r k tl r zamanı maraq dair l ri qısalar, obyektl rin sayı azalır.

Beyn l xalq münasib tl r özünd müxt lif forma v m zmuna, müxt lif güc v maraqlara malik olan qarşılıqlı münasib tl r yaradan subyektl rin h r k t sah l ridir. Beyn l xalq münasib tl rd h r bir “siyasi planet” “öz oxu” trafında bu v ya dig r zamana bağlı olaraq “fırlanma” h r k ti edir. “Siyasi planetl r” “Siyasi Gün ş l r” v dig r “siyasi planetl r”l qarşılıqlı münasib tl r zamanı h r k t edirl r, h r k t ed rk n öz marqlarını geniş ndirirl r, gücl ri

artır və nəticədə öz güclərini və “Siyasi Günşlər”i qarşılıqlı münasibətlər forması və məzmununa görə “öz oxları” tərəfində “fırlanırlar”. “Siyasi planetlərin”in öz “oxları” traflarında fırlanmaları onların “Siyasi planetlərin” və “Siyasi Günşlər”i qarşılıqlı tarazlı münasibətlər zamanı “siyasi planetlərin” tarazlı hərəkətlər mexanizmlərini yaradırlar. Beynəlxalq münasibətlər bütün dövlətləri bir-birinə qoruyan, onların hərəkətləri arasında müəyyən sərbədlər təyin edən bir sferadır.

*Qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq münasibətlər dövlət və digər subyektlərin hərəkətləri nəticəsində əldə olunan “siyasi məhsuldur”. Məsələn, əmtəə-istehlak məhsulları istehsal vasitələrinin qarşılıqlı münasibətləri nəticəsində əmələ gəlsə, beynəlxalq münasibətlər də xarici siyasət fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn “məhsuldur”.*

*Xarici siyasətin sistemləşməsi və beynəlxalq münasibətlərin sistemləşməsi birinci və ikinci sıralanmış proseslər olaraq, məzmun baxımından eynidir. Buna görə də biri var istehsal proseslərinin sistemləşməsi, biri də var ki, məhsulların sistemləşməsi. Hər iki proses bir-birilə əlaqəlidir.*

Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə iştirakı həmin dövlətin daxili siyasətinin gücündən, daxili siyasətdə iştirak edən vasitələrin gücündən və imkanlarından asılıdır. Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, ABŞ kimi qüdrətli dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə iştirak gücü, iştirak imkanları dünyanın ayrı-ayrı kiçik dövlətlərinin iştirak imkanları ilə eyni deyildir. ABŞ həmin ümumi münasibətlərdə, həmin də xüsusi münasibətlərdə (ümuminin tərkibi olan konkretliklərdə) daha çox təsir imkanlarına malikdir. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərinin ümumi gücü, dövlətin daxili siyasəti gücünü üzəndirən qurulan xarici siyasətinin gücündən, xarici fəaliyyətinin hərəkətdə olan elementlərindən və onların hərəkətlərində asılıdır. Bu baxımdan da qeyd etmək olar ki, dövlətin beynəlxalq münasibətlərinin onun **daxili gücü** təsir edir.

Xarici siyasət bir subyektin digər subyektlə münasibət yaratmaq və əlaqə qurmaq üçün həyata keçirdiyi fəaliyyətdir. Münasibət isə fəaliyyətin tərkibində olmaqla yanaşı, fəaliyyətə daxil olunandır. Xarici siyasət dedikdə, siyasət dövlətin aktı nəzərdə tutulur, beynəlxalq münasibət dedikdə isə, aktın məhsulu (aktın nəticəsi, aktın meydana gətirdiyi məfhumvarlığın nəzərdə tutulur). Hər ikisinin obyektisi siyasət insanların maraqlarına bəsləndiyi sahələrdir. Hər iki anlayışın subyektisi dövlətlər və təşkilatlardır. Xarici siyasət zamanı ayrı-ayrı sahələr üzrə dövləti təmsil edən siyasət qurumları aralarında münasibətlər formalaşır, əlaqələr qurulur.

Beynəlxalq münasibətlər (ümumi iki və ya daha çox dövlət arasında və yaxud təşkilatlar, şəhər dövlətləri aralarında olan münasibətlər) - bəzən buna **xalqlararası** münasibətlər də deyilir- coğrafi və tərkib məzmunu, həmiyyəti və miqyası, təsir dairəsi və obyektisi baxımından **regional və global** xassələrə malikdir. Xarici siyasət anlayışına nisbətən beynəlxalq münasibətlər anlayışına daha geniş aspektdə yanaşmaq lazımdır. Belə ki, beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin xarici siyasətini birləşdirdikləri üçün mütləq qaydada iki və ya çoxlu sayda dövlətlər burada tərkib kimi iştirak edirlər. Beynəlxalq münasibətlər xarici siyasətlərin (xarici siyasət aktlarının) birləşmələrindən ortaya çıxan və uzanan, birləşmiş və uzlaşmış qaydada sahələrə ayrılan bir birləşmədir. Beynəlxalq münasibətlər xarici siyasətlərin sahələri arasında bağlılıq yaradan, onun alt və üst qatlarını bir-birinə birləşdirən fəaliyyət sahəsidir.

Təbii ki, beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin və təşkilatların (törəmə subyektlərin) fəaliyyətinin məhsulu olaraq üst qat mənasını verir. Münasibətlərin məzmunu subyektlərin hərəkət istiqamətlərində təsir edir. Xarici siyasət fəaliyyəti münasibətlərin məzmununu yaradırsa, münasibətlər də hərəkətin müəyyən olunmasına təsir edir, münasibətlər hərəkəti müəyyən edir. Məsələn, Azərbaycanla Ermənistan arasında

baş vermiş və hələ də həllini tapmamış **münaqişə** iki subyekt arasında siyasi münasibətin məzmununu və vəziyyətinin formalaşmasının səbəblərini təşkil edir və subyektlərin regionda və regiondan kənardakı beynəlxalq münasibətlərdə hərəkət fəaliyyətlərinin məzmunu və istiqamətlərini təsir edir. Eləcə də ABŞ-la İran arasında düşməncilik münasibətləri iki subyektin beynəlxalq əlaqədə (ikitarfli və çoxtarfli formatda) qarşılıqlı hərəkətlərinin məzmununu müəyyən edir. Bir məsələn unutmaq olmaz: -münasibətlərin mahiyyət və məzmununa subyektlərin hərəkətlərinin məqsədi və tərzini, məzmunu təsir göstərir. Düzdür, hərəkət münasibəti yaradır, münasibətin davamlılığı, tərzinin ardıcılığı hərəkətlərin sonrakı məzmununa təsir edir. İstər xarici siyasət, istərsə də xarici siyasətin “məhsulu” olan beynəlxalq münasibətlər **beynəlxalq hüquq normaları** adlanan normalarla və qaydalarla tənzimlənir. Hüquq normaları xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlərin subyektlərinin hərəkət istiqamətlərini və hərəkətlərinin hədəflərini müəyyən edir. Dövlət varsa və beynəlxalq münasibətlər sferasına daxil olursa, onun hüququ yaranır. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə hüququ onun öz imkanları və potensialı çərçivəsində, eləcə də beynəlxalq sistemin real gerçəkliyi hədəflərində hərəkət etməsinin səbəblərini yaratmış olur. Bu hüququn yaranması və təsəvvür olunması, reallıqda ifadə olunması hüquq normaları vasitəsilə mümkündür. Hüquq normaları hərəkətlərin çərçivələrini, hədəflərini, məzmunu və mahiyyətini müəyyən edir. Bu normalar dövlətlərin və təşkilatların subyektlər kimi hüquqlarının müxtəlif tərkiblərini və hüquqlarının yarandığı sahələri müəyyən edir. Hüquq normaları hərəkətlərin istiqamətlənməsi üçün vasitələr kimi həmiyyətə kösbədir. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə fəaliyyəti **siyasi** və **mülki** mənalarda və formalarda mövcud olur. Bu iki forma da demək olar ki, şərti xarakteri kösbədir və slində dövlətin vahid siyasətinin tərkibinə çevrilir.

Beyn l xalq münasib t l rin formalaşmasının n z ri şas-  
 larını dövl t l rarası müqavil l r v hökum t l rarası sazişl r  
 t şkil edirl r. Qeyri-hökum t t şkilatları (m s l n, ayrı-yarı  
 birlikl ri t msil ed n iqtisadi, maliyy v ticari t şkilatlar)  
 arasında imzalanan s n dl r d beyn l xalq münasib t l rin  
 t rkib hiss l ridir. Burada da dövl t l r v hökum t l r  
 ş raityaradıcı funksiyanı yerin yetirirl r. Dövl t l rarası  
 müqavil l r daha böyük h miyy t k sb edir, hökum t l rarası  
 sazişl r is icra qurumları (nazirl r kabinetl ri v hökum t aid  
 olan dig r qurumlar) arasında olan laq l ri t nzim edir.  
 Hökum t l rarası sazişl r daha çox iqtisadi h miyy t k sb edir,  
 dövl t l rarası müqavil l r is siyasi m naya malik olur v  
 xalqlar arasında laq l rin geniş m zmununu ks etdirir.  
 Beyn l xalq münasib t l rin şas predmeti is dövl t l rarası  
 laq l rdir. El hökum t l rarası sazişl r d geniş m nada  
 dövl t l rararası sazişl rdir.

Beyn l xalq münasib t l rd dövl t l rin hüquqlarını ks  
 etdir n v dövl t l r h r k t l r üçün s lahiyy t l r ver n  
 beyn l xalq hüquq anlayışına elmi d biyyatda bel bir  
 yanaşma var: "...Ümumi hüquq n z riyy sind n biz  
 m lumdur ki, h r bir c miyy tin normal f aliyy ti üçün  
 hüququn, hüquqi nizamasalmanın mövcudluğu obyektiv, z ruri  
 bir halıdır, başqa sözl des k, c miyy t olan yerd hüquq da  
 olmalıdır. g r dünyada olan dövl t l ri bir c miyy t kimi, g r  
 bel dem k mümküns , dünya dövl t l rinin ail si kimi  
 t s vvür ets k, onda bel bir m ntiqi n tic y g l bil rik ki,  
 bu c miyy tin özünd d hüquqa obyektiv ehtiyac vardır. Bu  
 hüquq beyn l xalq hüquq adlanır. Beyn l xalq hüquq ayrı-ayrı  
 dövl t l rin milli hüquq sisteml rind n f rqlı olan v onlardan  
 asılı olmayaraq mövcud olan hüquqi normalar sistemidir. O,  
 m hz dövl t l r arasındakı müxt lif xarakterli münasib t l ri  
 hüquqi ç rçiv y salmaq üçün yaranmışdır. Beyn l xalq hüquq  
 normaları dövl t l rarası münasib t l r sisteminin, dem k olar ki,

hər bir aspektini hatırladır”.<sup>1</sup> Beləliklə beynəlxalq hüquq anlayışı xalqlararası yox, dövlətlərarası hüquq kimi başa düşülməlidir, çünki beynəlxalq hüquq normaları bilavasitə xalqlar tərəfindən yaradılmır və xalqlar üçün deyil, mahiyyət etibarilə dövlətlər üçün, dövlətlərarası əlaqələrin tənzimlənməsi üçündür.<sup>2</sup> Beynəlxalq hüquq beynəlxalq ümumi hüquq (public international law) və beynəlxalq xüsusi hüquqa (private international law) ayrılır. Beynəlxalq ümumi hüquq dövlətlər, dövlət bənzər qurumlar və beynəlxalq təşkilat aralarında olan münasibətləri tənzimləyir. Beynəlxalq xüsusi hüquq isə qeyri-dövlət xarakterli beynəlxalq münasibətləri, yəni hər şeydən əvvəl cəmiyyətin fiziki və hüquqi şəxsin iştirak etdiyi mülki-hüquqi və ona yaxın olan münasibətləri tənzimləyir.<sup>3</sup> Beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq ümumi hüququn tərkib hissəsidir. Beynəlxalq ümumi hüququn subyekti olan qurumlar məhz öz aralarında mövcud olan bütün sahələr üzrə münasibətləri tənzimləmək üçün normalar yaradırlar. Beynəlxalq münasibətlərdə əsas norma yaradan tərəf dövlətdir və dövlət bənzər qurumdur. Təşkilatlarda da dövlətlər təmsil olunaraq normalar yaradırlar. Təşkilatlar öz mövcudluqlarına görə və fəaliyyətlərinin mümkünlüyü etibarilə dövlətlərsiz (dövlətlərin müəyyən etdikləri hüquq normaları ilə yaradılır və hüquq normaları ilə tənzim olunur) mümkün olmayan qurumlardır. Normalar da öz-özlüyündə dövlətlərə aid olduğundan, bu normaların icrası da dövlətlərin iradələrinə, istəklərinə bağlıdır. Dövlət də öz iradəsini cəmiyyətin iradəsi ilə bağlayır və onun maraqlarının təmin olunmasına istiqamətlənir. Dövlətlər aralarında münasibətləri tərkib etibarilə ümumi və xüsusi xarakter malik olsalar da, əsasən **siyasi əhəmiyyət** kəsb edir. Dövlətin siyasətinin onun iqtisadiyyat-ticarət, (ticarətin tərkibi

<sup>1</sup> L. Hüseynov. Beynəlxalq hüququn anlayışı və təbiəti. [http://www.diplomatiya.az/index.php?option=com\\_content&view=article&id=155:beynlxalq-hueququn-anlay-v-tbiti&catid=49:nezeriyye&itemid=95](http://www.diplomatiya.az/index.php?option=com_content&view=article&id=155:beynlxalq-hueququn-anlay-v-tbiti&catid=49:nezeriyye&itemid=95).

<sup>2</sup> Yenə orada.

<sup>3</sup> Yenə orada.

bind gömrük), s rmay qoyuluşu, xarici ölk y m xsus olan şirk tl rl iqtisadi münasib tl r v s., m d niyy t, h rbi, ekologiya, s hiyy , idman, insan hüquqları, ictimai-t hlük sızlik, v t ndaş hüquqları (mülki hüquqlar), humanitar yardım, d niz, s rh dl r, kosmik f za v s. aid olduğundan, dövl tl r aralarında bu sah l r üzr yaradılan bütün münasib tl r dövl tl rarası ümumi münasib tl r aid edilir v ümumi münasib tl rin t rkibind göst rilir. *Bu baxımdan da beynəlxalq hüquq normaları və beynəlxalq münasibətlər sistemləri dedikdə, daha çox xüsusi hüquqi münasibətlərini də özündə əks etdirən ümumi büynəlxalq hüquq normaları və tənzimləmə sistemi başa düşülə bilər.* Bu hüquq normaları il dövl tl r bir siyasi qurum kimi özl rini bir-biril rin tanıdırlar. N z r almaq lazımdır ki, mülki münasib tl r d dövl tin siyas tinin t rkib hiss sidir v dövl tin irad sind n k nar mülki münasib tl rin (burada hüquq normalı sasların) t nziml nm si qeyri-reallığı ks etdirir. Beyn l xalq ümumi hüquq ayrı-ayrı mülki sah l r üzr münasib tl ri t nziml y n beyn l xalq xüsusi hüququ özünd c ml şdirir. Başqa sözl des k, beyn l xalq ümumi hüquq bütün münasib t sah l rini özünd ks etdir n hüquq normalarının c midir. Dövl tl rin qeyri-hökum t t şkilatları da öz f aliyy tl rini dövl tl rin mü yy n etdikl ri normalar ç rçiv sind t şkil edirl r. Buradan da bel bir m ntiqi n tic y g lm k olur ki, dövl t- l rin qarşılıqlı f aliyy tind n k nar beyn l xalq münasib tl r ola bilm z v beyn l xalq münasib tl r d xarakter etibaril siyasi m zmun k sb edir. Beyn l xalq xüsusi hüquq anlayışını da ş rti q bul etm k olar. Bel ki, beyn l xalq xüsusi hüquq v zin beyn l xalq mülki hüquq dem k daha m qs d - uyğundur. Çünki xüsusilik h m universal, h m d sah l ri t nziml y n ayrı-ayrı sah l rd mövcuddur. M s l n, beyn l xalq hüququn on mühüm prinsipinin ks olunduğu hüquq normaları da xüsusi h miyy t malikdir. Xüsusiliyi ks etdirir. Eyni zamanda beyn l xalq d niz hüququ, beyn l xalq kosmos hüquq kimi sah l r d xüsusi hüquq sah l rin aid

edilməlidir. Bu xüsusiyyətdən bütövlük, yəni universalıq yaranır. Məsələn, beynəlxalq hüquq normaları bu dənizlərdən istifadə edən dövlətlər üçün universal hüquq kimi şərtlənir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlərin əsas subyektləri dövlətlərdir. Dövlətlərdə öz növbəsində xalqlar təmsil edən siyasi qurumlardır. Xalqlar (dövlət rəhbərliyində yaşayan bütün vətəndaşlar-öz dövlətləri olmayan etnik qrupları da buraya aid etmək olar) təşkilatlanmış formada münasibət qururlar. Onların təşkilat formaları da əsasən dövlətlər hesab edilirlər. Dövlətlərdə beynəlxalq münasibətlərin digər subyektlərini (təşkilat subyektləri) yaradırlar. Cəmiyyətlər, xalqlar aralarında münasibətləri yaratmaq və normalarla tənzimləmək üçün bu xalqları, cəmiyyətləri, dini hakimiyyəti (Vatikan) təmsil edən qurumlar-dövlətlər, dövlət bənzər qurumlar, xalqı təmsil edən təşkilatlar (məsələn, Fəlsəfi Azadlıq Təşkilatı-hal-hazırda Fəlsəfi bir subyekt kimi BMT-nin üzvüdür) yaradılır və fəaliyyət göstərirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrün inkişaf tələbləri dövlətlərin bütün sahələrində münasibətlərin yaranmasını zəruri etmişdir. Bu baxımdan da bütün sahələr üzrə münasibətlər tənzimlənməyə ehtiyac duyulduğundan, beynəlxalq hüquq da normaları da bütün sahələrdə yaradılır və demək olar ki, zəruri tələblər çevrilir. Həmin prinsipdən çıxış edərək, beynəlxalq hüquqa **“beynəlxalq münasibətlər hüququ”, daha geniş mənada “dünya hüququ”, “dövlətlərarası münasibətlər hüququ”, “dövlətlərin beynəlxalq hüququ”** kimi dərəcələr vermək olar.

### **Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi**

Beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi dedikdə, dövlətlərin özlərinin xarici siyasətində nə irəliləyiş vəzifələrinin qarşılıqlı vəhdlik təşkil edən məzmunu başa düşülməlidir. Hər bir dövlət xarici siyasət üzrə vəzifəsini beynəlxalq münasibətlərin baza prinsiplərindən irəliləyişlə müəyyənləşdirir.

v n z ri baxımdan r smi s n dl rd (m s l n, qurumların sasnam l rind ) ks etdirir. V zif l r uyğun olaraq funksiyalar mü yy n olunur.

Beyn l xalq münasib t l rin v zif si dövl t l rin xarici siyas t l rinin v zif l rind n formalaşır. Eyni zamanda xarici siyas tin v zif l rinin istiqam t l rinin formalaşmasına da t sir göst rir. V zif l r t rkib etibaril özl rind m qs dl ri, mü yy n m qs dl r çatmanı daşıyır. Beyn l xalq münasib t l rin v zif si özünd xarici siyas tin baza v zif l rini birl şdirm kl b rab r, bir q d r qllobal v geniş h miyy t malikdir. Beyn l xalq münasib t l rin v zif si beyn l xalq münasib t l rd qarşıya qoyulan m qs dl r çatmaq yollarını tapmaqdan, mü yy n etm kd n ibar tdir. Regional v qllobal formalı v m zmunlu beyn l xaq münasib t l rin v zif si ilk növb d regionlarda v regionların birl şm l rind hat olunan m kanların sabitliyini t min etm k, sülh nail olmaq v sülh ş raitind maraqları t min etm k yollarını axtarmaqdan ibar tdir. Bu, prinsip olaraq universal v baza m zmunu k sb edir. *(Qeyd: beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsində həm də dövlətlərin gizli maraqlarını təmin etmək funksiyası dayanır. Dövlətlər özlərinin beynəlxalq münasibətlərdə olan vəzifələrindən, səlahiyyət və hüquqlarından istifadə edərək beynəlxalq münasibətlərdən öz maraqları naminə istifadə edirlər. Beynəlxalq münasibətlər burada bir istifadə məkanına da çevrilir. Beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin geosiyasi məkanlar üzrə sistemləşmiş mənafeələrini ortaya çıxarır. Beynəlxalq münasibətlərin vəzifələri öz-özlüyündə pozitivdir və müsbətdir, faydalıdır. Bununla bərabər, həm də razılaşmaları özlərində əks etdirəndir. Beynəlxalq sistemlərin tərkib ünsürünə çevrilmək onun dalğasında iştirak etmək və dalğasının axarınca getməkdən ibarətdir. Beynəlxalq münasibətlərin mənfə tərəfləri isə ondan ibarətdir ki, dövlətlər özləri bir-birilərinə bağlanırlar və bu bağlılıq da gücün (güclü tərəfin) ortaya çıxmasını və gücün gücsüzlər üzərində*

*təsirlərini formalaşdırır. Ümumiyyətlə, istənilən bir sistemin faydalılığına müsbət, mənfi və bu iki vəziyyət arasında keçiciliyi və dəyişkənliyi yaradan vəziyyətlər prizmasından yanaşmaq lazımdır. Bu keçiciliyin özü də mütləqliklər cəmindən, mütləq vəziyyətlərin bir-birini əvəzləməsindən ortaya çıxır. Beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin sürətlə (burada hakimiyyətləri) hərəkət etmələri onların zəifləməsinə də təsir göstərə bilər. Dövlət, əgər, öz resurslarından tez-tez istifadə edərək xarici məkana dağıdarsa, bu anda nüvə zəifləyər, yəni dövlətin öz “çəkisi, kütləsi” azalar. Çəkisi azaldıqca cazibə qüvvəsi də azalır).*

Beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti dövlətlərin bir aktorlar kimi beynəlxalq birliyin qurulmasında iştirak yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq münasibətlərin inkişaf yollarının tapılması və dövlətlər arasında güc fərqlərini baxmayaraq vahid qaydaların yaradılması və onlara mülki edilməsi beynəlxalq münasibətlərin siyasət vəziyyəti kimi müəyyən olunmalıdır. Beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti sistemdə ayrı-ayrı regionlarda yaşayan xalqların mədəniyyəti birliyin nail olmaq üçün fərqli yolların həyata keçirilməsinə təmin etməkdir. Beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti sistemdə bir tərəfdən dövlətlərin bu sahədə iştirak yollarının axtarılıb tapılmasını təmin etməkdir, digər tərəfdən isə ümumi olaraq beynəlxalq münasibətlərin sferalarının təhlükəsizliyini təmin etməkdir olunmalıdır. Beynəlxalq münasibətlərin vəziyyəti sistemdə lokal məzmunla bəzi təmin və ümumi beynəlxalq ictimai birliyin fəal üzvünə çevrilməklə şərtlənir. Dövlətlər çalışırlar ki, beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etməklə öz tələblərində təhlükəsizlik qurşaqları yaratsınlar. (Hərbi-siyasi ittifaqların yaradılması da məhz buna sübutdur). Bu təhlükəsizlik qurşaqlarını onlar pilləli və bir-birini hədəfən qurşaqlar formasında təşkil etsinlər. Beynəlxalq münasibətlərdə iştirak böyük dövlətlər imkan verir ki, beynəlxalq hüquq normalarının özündən istifadə etməklə öz geosiyasi

ş b k l rini genişləndirsinlər. Məsələn, beynəlxalq hüquqa görə, dövlətlər öz aralarında iqtisadi və hərbi sahədə, o cümlədən müxtəlif sahələrdə, digər tərəflərin maraqlarına zərər vermədən əlaqələr yarada bilərlər. Bu anda böyük dövlətlər öz resurslarını digər böyük və kiçik gücə malik olan dövlətlərə göndərirlər, eləcə də həmin dövlətlərin resurslarını qəbul edirlər. Böyük dövlətlərin transmilli korporasiyaları kiçik dövlətlərin iqtisadiyyatında iştirak edirlər və onların makroiqtisadi mühitlərini formalaşdırırlar. Böyük dövlətlər kiçik dövlətlərdə hərbi bazalar yerləşdirirlər və bununla da geostrateji üstünlük qazanırlar. Bu qarşılıqlı vəziyyətlərdən güclü dövlətlərin üstünlükləri amili ortaya çıxır. Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşməsi beynəlxalq əlaqələrin gücləndirilməsinə ortaq çıxarır.

Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsinin özü eləcə beynəlxalq münasibətlərin vəzifələrinə aiddir. Xarici siyasətin vəzifəsi ilə beynəlxalq münasibətlərin vəzifəsi uzlaşmış formanı meydana gətirir. Əslində xarici siyasətin vəzifələri özləri ilə beynəlxalq münasibətlərin vəzifələrini formalaşdırmış olur. Beynəlxalq münasibətlər öz qarşısına fərqli gücə malik olan dövlətlərin vahid birliyini yaratmaq kimi global vəzifəni də qoyur. Beynəlxalq münasibətlərin **vəzifəsi: regional və global miqyasda müdafiə olunmaq, bu baxımdan hərbi təcavüzlərin və hərbi işğalların qarşısını almaq; transmilli cinayətkarlığın qarşısını kəsmək; bu kimi cinayətkarlığın dövlətlərdən-dövlətlərə keçməsinin qarşısını almaq; beynəlxalq epidemik xəstəliklərdən birgə qorunmaq; dünya resurslarından birgə istifadə etmək üçün hərəkətləri birləşdirmək; hərəkətlər üçün normalar yaratmaq; beynəlxalq birləşmənin təmin olunması istiqamətində dövlətlərarası münasibətləri və əlaqələri təmin etmək və vahid trayektoriya yaratmaq üçün beynəlxalq yığıncaqlar təşkil etmək; ikitərəfli və çoxtərəfli sənədlər hazırlamaq və onu qəbul etdirmək; iqtisadi əlaqələri təşkil etmək, bu baxımdan beynəlxalq**

*iqtisadi əlaqələr sistemini formalaşdırmaq, bu siyasətin tərkibi olaraq beynəlxalq ticarəti təşkil etmək, kapital axını sistemini yaratmaq, beynəlxalq valyuta və maliyyə sistemlərini təşkil etmək; beynəlxalq qlobal təhlükələrdən müdafiə olunmaq üçün gücləri birləşdirmək; kainatı və kosmik məkanı birgə öyrənmək; faciəvi hadisələrdən birgə müdafiə olunmaq; ümumiyyətlə, əlaqələri və münasibətləri sistemli şəkildə təmin etmək üçün informasiya sistemini yaratmaq; məlumatlar mübadiləsini həyata keçirmək; dünya vətəndaşlarının vahid birliyini təşkil etmək; vətəndaşlar arasında dini, irqi, siyasi, sosial mənşələrinə görə fərqlərə yol verməmək; sosial və məişət zorakılıqlarını, o cümlədən uşaq və qadın zorakılığını aradan qaldırmaq yollarını müəyyən etmək; işgəncələrin ləğv olunmasının əsaslarını müəyyən etmək; dünya xalqlarının aclıq və susuzluq problemlərinin həlli üçün birgə yollar axtarıb tapmaq və s. kimi yolların müəyyən edilməsi və axtarılıb tapılmasından ibarətdir.*

Burada və zif l rin yerin yetirilməsi dövlətlərin imkanlarına bağlıdır. Böyük dövlətlər qarşısında daha böyük və zif l r dayanır. Dünyanın vahidliyinin qorunmasında onların və zif l rinin böyüklüyü, onların həmdə mənəviyyat və öhdəliklərinin böyüdülməsinin əsaslarını təşkil edir.

**Beynəlxalq münasibətlərin vəzifələrini (buraya məqsədləri də aid etmək olar. Vəzifələr məhz məqsədləri həyata keçirmək üçün yolları müəyyən etməkdən və istiqamətləri reallaşdırmaq yollarından və vasitələrindən ibarətdir) nəzəri baxımdan bu kimi qaydada ümumiləşdirmək olar:**

-dövlətlər və xalqlar arasında sabitlik söykən münasibətlərinin əlaqələndirilməsi;

-regional və qlobal miqyaslı beynəlxalq münasibətlərinin beynəlxalq əlaqələndirilməsi;

-beynəlxalq birliyin ümumi maraqlarını ödəmək üçün sabit və davamlı əlaqələndirilməsi;

-ümumdünya sülhünün qorunması üçün müvafiq siyas ti h yata keçirm k;

-dövl tl r arasında r van laq l ri t nzim etm k;

-dünya resurslarından m kanlar v hali m sk nl ri üzr b rab r istifad ni t min etm k;

-dünyada dal tli bölgünü t min etm k;

-dövl tl rin f rdi qaydada inkişafını t min etm k v dünya resurslarından faydalanmaq üçün icra yollarını mü yy n etm k;

-dünya xalqlarının m d ni irsini qorumaq;

-dünya xalqları arasında m d ni birliyi yaratmaq v çoxşax li v integrasiyanı yaratmaq;

-ayrı-ayrı dövl tl r qarşı birg qaydada ümumi n zar ti v müşahid ni h yata keçirm k;

-dünya sakinl rinin sağlamlılıqlarının qeydin qalmaq, rzaq v d rman preparatları çatışmazlığını aradan qaldırmaq;

-dünya üzr ekoloji tarazlığı qoruyub saxlamaq;

-dünyanın bütün probleml rinin h lli üçün gücl ri birl şdirm k;

-dünyada v onun ayrı-ayrı regionlarında transmilli cinay tkarlığa qarşı birg m kdaşlıq yolu il , gücl ri birl şdirm kl v f aliyy ti koordinasiya etm kl nail olmaq;

-dünya üzr inkişaf uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq;

-kasıbcılıqla v kütl vi x st likl rin yayılmasına qarşı birg mübariz aparmaq;

-bütün ölk l rd insanların hüquqlarını qorumaq v bunun üçün f aliyy til ri koordinasiya etm k;

-dövl tl rin daxill rind çatışmayan resursların beyn l xalq al md n ld edilm si;

-dövl tl r arasında müharib l rin, silahlı qarşıdurmaların v dig r böhranların v g rginlikl rin aradan qaldırılması üçün mü yy n preventiv t dbirl r görm k v baş vermiş qarşıdurmaları v böhranları sülh yolu il aradan qaldırmaq;

-dövlət rəqlərində daxili siyasət rəqləri ilə xarici siyasət rəqləri arasında uzlaşmanı təmin etmək və bütün dövlət rəqlərində siyasət rəqlərini insanlara xidmət yönəltməklə, qarşılıqlı uzlaşmanı və vahidliyi təmin etmək;

-dövlət rəqlərində dinc şəraitdə məkdaşlığını təmin etmək və qlobal və regional səviyyədə sülhü təmin etmək və qoruyub saxlamaq;

-bir ölkədə və ya da regionda baş vermiş beynəlxalq problemin həllində yardımçı olmaq üçün bütün ictimaiyyətin diqqətini həmin problemin həllinə yönəltmək (*məsələn, beynəlxalq konfransları təşkil etmək, forumları təşkil etmək və s.*) və s.

Beynəlxalq münasibətlərin vəzifələri dərdə cəlb olunan və subyektlər (burada dövlətlər və təşkilatlar müəyyən siyasətə həyata keçirmək üçün müxtəlif funksiya daşıyırlar) müxtəlif sahələr üzrə müəyyən həcmli işləri yerinə yetirirlər.

### **Xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin funksiyası (dövlətlərin beynəlxalq arenada funksiyaları)**

Siyasətin (fəaliyyətin) bütün sahələrində olduğu kimi, beynəlxalq arenada da fəaliyyətin öz funksiyaları mövcuddur. Funksiyanı iştirak edən tərəflərin yerinə yetirir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər və onların yaratdıqları təşkilatlar iştirak etdiklərində xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin funksiyaları meydana gəlir. Xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin funksiyaları təbii ki, xarici siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin vəzifələrində nə beynəlxalq hüquq subyektlərinin hüquqlarından meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərin və xarici siyasətin funksiyaları çoxtərəfli səsə malikdir və deməklərlər ki, dövlətlərin və təşkilatların imkanları ilə müəyyən olunur. Bu funksiyaların icrası həmişə dövlətlərin potensialına bağlı olur. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər beynəlxalq hüququn qaydaları və normalarına

müvafiq olaraq öz funksiyalarını yerin yetirir. Beyn lخالق münasib tل rin funksiyası onun m قس dl rind n v öhd lik- l rind n d formalaşır. Dövl tل rin beyn lخالق hüquqa gör öhd likl ri onları beyn lخالق al md mü yy n funksiyalar yerin yetirm y vadar edir. Funksiyalar mü yy n olunmuş qaydalar sasında subyektl rin h r k tل rinin saslarını t şkil edir. Beyn lخالق münasib tل rin baza funksiyası beyn lخالق hüququn on mühüm prinsipind n ir li g l r k, mü yy n prinsipial işl ri yerin yetirm kd n ibar tdir. Beyn lخالق al md regional v qlobal miqyasda birlikd iştirak etm kl inkişaf etm k; ümumdünya sülhünü qorumaq v t min etm k; resursları tarazlı qaydada paylamaq kimi m قس dl rd n ir li g l r k çoxşax li funksiya mü yy n olunur. Beyn lخالق münasib tل rin baza m قس dinin birlikd inkişaf etm k v mövcudluğu qorumaq kimi baza m قس dl rind n ir li g l r k, hesab etm k olar ki, beyn lخالق münasib tل rin baza funksiyaları da bu kimi m قس dl rin yerin yetirilm si üçün mü yy n olunan çoxt rkibli f aliyy t istiqam tل rind n asılıdır. Xarici siyas tin v beyn lخالق münasib tل rin funksiyasına dövl tل rin hüquqla mü yy n olunmuş saslarla ist nil n növ h r k tل ri aid olunmalıdır. Bütün funksiyalar pozitivliy xidm t etm lidir v dal tli davranışları özünd ks etdirm lidir. Beyn lخالق münasib tل rin funksiyaları dövl tل rin bütün h r k tل ri üzr şax li f aliyy tل rin saslanır v funksiyalar da ş rtl ndirici saslarla bir-biri il bağılı olur v mü yy n v hd tlik v t rkib hiss l r yaranır. Funksiyalar da t snif olunur v bu da v zif l rd n v hüquqlardan ir li g lir. Beyn lخالق münasib tل rin funksiyası dövl tل rin beyn lخالق al md tutduqları mövqel rd n d ir li g lir v dövl tل r mü yy n statuslar ld edirl r. Dövl tل r funksiyalar yerin yetirm kl öz m قس dl rin çatmaq yollarını mü yy n- l şdirirl r. Beyn lخالق münasib tل rin funksiyası dövl tل ri öz sakinl rin xidm t etm k üçün v hd t formada f aliyy tini t min etm ni v dövl tل r arasında sabit v dinc ş raitind ,

m kdaşlıq formasında laq l r yaratmanı sas götürür. Funksiya m qş dl rl bağılıdır v dem k olar ki, mütl q qaydada dal tli davranış prinsipl rin söyk nir.

Beyn l xalq münasib tl rin funksiyaları şax l nir v ümumi vahid prinsipl r başlanğıc rolunu oynayır. Ümumi ideoloji prinsipl n tör m funksiyalar meydana g lir.

İst nil n qurumun v zif l rind n ir li g l r k funksiyaları mü yy n olunur. Funksiyalar onun f aliyy tinin sas istiqam tl rini mü yy n edir.

*Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyasına əsasən (Maddə 3), diplomatik nümayəndəliyin funksiyalarına- yerləşdiyi dövlətdə akkreditə edən dövləti təmsil etmək; beynəlxalq hüquqla yol verilən hüdudlarda yerləşmə dövlətində akkreditə edən dövlətin və onun vətəndaşlarının mənafələrini müdafiə etmək; yerləşmə dövlətinin hökuməti ilə danışıqlar aparmaq; yerləşmə dövlətindəki şərait və hadisələri qanuni yolla müəyyən etmək və bunlar haqqında akkreditə edən dövlətin hökumətinə məlumat vermək; akkreditə edən dövlətlə yerləşmə dövləti arasında dostluq münasibətlərini təşfiq etdirmək və iqtisadiyyatı, mədəniyyəti və elm sahəsində onlar arasında qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirmək aiddir. Qeyd etm k olar ki, bunlar, baza funksiyalardır v bunlardan ir li g l r k diplomatik nümay nd likl rin beyn l xalq diplomatiya il ziddiyy t t şkil etm y n funksiyaları meydana g l bil r. **Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa** sas n, *diplomantik xidmət orqanları aşağıdakı əsas funksiyaları həyata keçirirlər: Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə təmsil edilməsi; Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla iqtisadi, sosial, elmi-texniki, mədəni və başqa sahələrdə əməkdaşlığının inkişafına komək göstərilməsi; Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla danışıqlarının aparılmasının və beynəlxalq müqavilələrin imzalanmasının təşkili; yüksək dövlət və hökumət səviyyələrində dövlətlərarası mübadilələrin protokol təminatı; xaricdə yaşayan həmvətənlərlə əlaqələrin inkişafına komək göstərilməsi; diplomatik və konsul imtiyaz və immunitetlərinin yerinə**

yetirilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi; Azərbaycan Respublikasının xarici və daxili siyasəti, ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni həyatı haqqında informasiyanın Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəlikləri vasitəsilə xaricdə yayılmasının təmin edilməsi; Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının və Azərbaycan Respublikasında mövcud olan kütləvi informasiya vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti haqqında məlumatlandırılması; Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki diplomatik nümayəndəliklərin və konsulluqların fəaliyyətinə kömək göstərilməsi, öz səlahiyyətləri cərcivəsində onlara xidmət göstərən təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət edilməsi; Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin qeydiyyatı, ucutu və saxlanması üzrə vahid dövlət sisteminin fəaliyyətinin təmin edilməsi; Azərbaycan Respublikasının bağladığı beynəlxalq müqavilələrin depozitarisi funksiyalarının həyata keçirilməsi; Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin icrası üzərində ümumi müşahidənin həyata keçirilməsi; Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində və bu qanunvericiliyin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinə uyğunlaşdırılmasına dair təkliflərin hazırlanması. Diplomatik xidmət orqanları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğun olaraq digər funksiyaları da həyata keçirə bilər.<sup>1</sup>

Diplomatik nümayəndəliklərin funksiyaları yuxarı və aidiyyəti dövlət (burada mərkəzi dövlət hakimiyyət qurumu) hakimiyyət qurumlarının funksiyalarını böyükdür və dövlətin xarici siyasət sahəsində funksiyaları, hərəkət sferaları və miqyası genişdir. Mərkəzi icra hakimiyyət orqanı diplomatik nümayəndəliklərin (öz ölkəsinə məxsus olan) fəaliyyətlərinin ləqəmləndirilməsini təmin edir və koordinasiya və icra funksiyasını yerinə yetirir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin (Əsasnaməsində əksini

---

<sup>1</sup> Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu  
[http://www.rusum.az/laws/law\\_953106246\\_7974.pdf](http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf);

tapmış) bəzi funksiya istiqamətləri aşağıdakılardır: Azərbaycan Respublikasını digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə təmsil etmək; ölkənin diplomatik xidmət orqanlarının vahid sistemə rəhbərlik etmək; ölkənin xarici və daxili siyasəti, iqtisadi, sosial və mədəni həyatı haqqında informasiyanın Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəlikləri vasitəsilə xaricdə yayılmasını təmin etmək; ikitərəfli, çoxtərəfli və beynəlxalq problemlərin bütün kompleksi üzrə məlumatların araşdırılması əsasında Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətləri məsələləri barədə təkliflər hazırlayaraq müəyyən olunmuş qaydada dövlət rəhbərinə təqdim etmək; dövlətin beynəlxalq müqavilələrinin layihələrini hazırlamaq, müqavilələrin bağlanması, icrası, ləğv edilməsi və qüvvəsinin dayandırılması barədə təkliflər hazırlayaraq, müəyyən olunmuş qaydada ölkə başçısına baxılmaq üçün təqdim etmək; digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla danışıqların aparılmasını təşkil etmək; ölkənin beynəlxalq müqavilələrinin icrası üzərində ümumi müşahidəni həyata keçirmək, milli qanunvericiliyin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq öhdəliklərinə uyğunlaşdırılması haqqında təkliflərin hazırlanmasında iştirak etmək; ölkənin digər dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla iqtisadi, sosial, elmi-texniki, mədəni və başqa sahələrdə əməkdaşlığının inkişafına kömək göstərmək; beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində ölkənin səylərini diplomatik vasitələrlə həyata keçirmək; beynəlxalq təşkilatların, konfransların, forumların fəaliyyətində ölkənin iştirakını təmin etmək, beynəlxalq birliyin üzvü kimi Azərbaycan Respublikasının qlobal və regional beynəlxalq problemlərin həllində rolunun yüksəldilməsinə səy göstərmək; beynəlxalq konfransların, toplantıların və digər dövlət səviyyəli tədbirlərin və mərasimlərin təşkilində iştirak etmək; yüksək dövlət və hökumət səviyyələrində dövlətlərarası mübadilələrin protokol təminatını həyata keçirmək; dövlət hakimiyyəti orqanlarının xarici siyasi fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətləri barədə ölkə başçısına məlumat vermək; ölkədə fəaliyyət göstərən xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərinin və konsulluqlarının fəaliyyətinə kömək göstərmək, öz səlahiyyətləri çərçivəsində onlara xidmət göstərən təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət etmək; ölkənin dövlət

orqanlarını və kütləvi informasiya vasitələrini Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti haqqında məlumatlandırmaq; xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər, habelə diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə dair təklifləri müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etmək; diplomatik və konsul imtiyaz və immunitetlərinə riayət olunması üzərində nəzarəti həyata keçirmək; Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin parlamentlərarası və digər xarici əlaqələrinin həyata keçirilməsinə kömək etmək; dövlət orqanlarına Azərbaycan Respublikasında akkreditə olunan xarici dövlətlərin diplomatik və konsul nümayəndəlikləri ilə əlaqələrində yardım göstərmək; dövlət orqanlarının xarici dövlətlərin dövlət orqanları və vəzifəli şəxsləri ilə, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinə yardım etmək; Azərbaycan Respublikasının ərazisində və xaricdə konsul işini təşkil etmək; xaricdə yaşayan həmvətənlərlə əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafına yardım göstərmək; müəyyən edilmiş qaydada pasport-viza sənədlərini rəsmiləşdirmək; müəyyən edilmiş qaydada diplomatik-kuryer rabitəsini həyata keçirmək; öz səlahiyyətləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı məsələlərinin baxılmasında iştirak etmək; Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərdəki səfirlərinin və konsullarının və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndələrinin təyin olunması və geri çağırılması, dövlət və hökumət nümayəndə heyətlərinin tərkibi barədə təklifləri müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etmək; Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfir, 1-ci və 2-ci dərəcəli Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi diplomatik rütbələrinin verilməsinə dair təklifləri Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etmək; öz səlahiyyətləri daxilində diplomatik rütbələrin verilməsi qaydalarını müəyyən etmək və s<sup>1</sup>.

Dövlətin xarici siyasət funksiyası diplomatik nümayəndəliklərdən tutmuş, mərkəzi icra hakimiyyəti qurumu

---

<sup>1</sup> AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİ HAQQINDA SƏMƏNƏMƏLİ QANUN. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.

da daxil olmaqla, dövlət rəhbərinin qədr piramidal qaydada şaxələnir. Dövlət rəhbəri dövlət rəyasət və hökumət rəyasət beynəlxalq müqavilələri bağlayır, dövlət rəyasət və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumət rəyasət müqavilələrini təsdiq və ləğv olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclsinin təqdim edir; təsdiqlənən ləğv imzalayır (Azərbaycan Konstitusiyası. Maddə 109). Dövlət rəhbəri mərkəzi istiqamətverici, idarəedici və bu idarəetmə çərçivəsində nəzarətə funksiya daşıyır. (Bax, Xarici İşlər Nazirliyinin sənəməsi. Sənəməni təsdiq etməklə səlahiyyətli dövlət rəhbərinin məxsusdur).

### **Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri (beynəlxalq hüququn prinsipləri)**

Prinsip bir anlayış olaraq özündə qətiyyəti, vahidliyi və konkretliyi kəsməkdir. Bu baxımdan da istənilən obyekt və hərəkət, eləcə də təsirlər münasibət **müəyyənədiçiləri** kimi qəbul olunmalıdır. Prinsip tərkiblərin müəyyən olunmasında əsas kriteriyaları özündə kəsməkdir nə bir anlayışdır. Prinsip həmişə **imperativliyin**, qətiyyətli hərəkətlərin və yolların əsaslarını yaradır. Prinsip müəyyən edən təfərrifatlı öz fəaliyyətli rəhbəri konkret istiqamətli rəhbər qururlar. Prinsip hərəkətlərin standartlarla, ölçülərlə, hədəflərlə mərkəzləşdirilməsinin əsaslarını meydana gətirir və hərəkətlərin koordinatlar üzrə edilməsinin əsaslarını formalaşdırır. Bu baxımdan hərəkətlərdə və münasibətlərdə meyarları meydana gətirir. Prinsiplər mərkəzi müəyyən edən və təfərrifatlı sistemləşdirən, strukturlaşdırən anlayışlar kimi böyük həmiyyətli kəsb edir. Münasibətlərsahəsində prinsiplər baza etibaril dəliləli olmaqla, balanslaşdırılmağa xidmət edir. Prinsiplər hərəkətlərin müəyyən istiqamətli rəhbər axın yaratmasının əsaslarını meydana gətirir. Prinsiplər münasibətlərin həmişə liberallaşmasına, həmişə qorunmasına, mühafizəsinə xidmət edir.

Münasib t l rd olan prinsipl r t r fl ri mü yy n m rk zl r üzr bir araya g tirir.

Prinsip, anlayş kimi baza etibaril f aliyy tin saslarını t şkil edir. Prinsipl r f aliyy tin sas istiqam t l rini mü yy n edir. Prinsipl r qaydalardır ki, h r k s d bu qaydalara tabe olmağı başlıca m qs d kimi qarşılıqlı qoyur. Prinsipl r standartlar kimi h miyy t k sb edirl r. Burada m qs dl r v v zif l r v bunların sasları da mü yy n olunur. Prinsip mü yy n qaydaları özünd ks etdirir. C ml şdirici, el c d t rkibl r ayırıcı rolu oynayır. Prinsipl r **təbii zərurəti** yaradır v obyektiv gerç klkl rin ortaya çıxmasını t min edir. Bu baxımdan t bii v dal tli laq l rin meydana g lm sinin saslarını t şkil edir. Bununla yanaşı, obyektiv al ml subyektiv idrakın sistemli laq sini v v hd tni t şkil edir. Prinsipl r h r hansı bir m s l y yanaşdıqda mü yy n qaydalar v standartlar amilini üz r çıxarır. Prinsipl rin mü yy n edilməsi t bii z rur t saslanır. T bii ehtiyaclar münasib t l ri formalaşdırmaq üçün z rur tin meydana g lm sinin saslarını t şkil edir.

**Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri** dedikd , dövl t l rin siyas t l rini ks etdir n, onların qarşılıqlı münasib t l rini xass l ndir n imperativ qaydalar n z rd tutulmalıdır. Dövl t l r öz xarici siyas t l rini beyn l xalq münasib t l rin prinsipl rin uyğun qururlar. Prinsipl r ayrı-ayrı sah l ri hat etm kl h min sah l r üzr h r k t l r qaydalarını yaradır. Prinsipl r bu baxımdan h m universal, h m d konkret sah l r aid edilir. İmperativ qaydalar dövl t l r arasında normal münasib t l rin saslarını t şkil edir, dövl t l ri eyni h r k t l r etm y vadar edir v buna gör d dövl t l r sabit inkişaf v ziyy tind münasib t l r qururlar. Beyn l xalq münasib t l rin prinsipl ri v vahid normalar dövl t l rin qarşılıqlı ş kild v hd t t şkil ed r k laq l r yaratmasının saslarını mü yy nl şdirir.

Beyn l xalq münasib t l rin prinsipl ri daha çox beyn l xalq münasib t l rin real saslarına xidm t edir. Bununla yanaşı, prinsipl r ideallığı da ks etdirir. Bel ki, beyn l xalq münasib t l rin sas prinsipl ri dövl t l ri v xalqları müxt lif inkişaf f rql rin v s viyy l rin baxmayaraq, b rabar saslarla eyni s viyy d görür. Bu baxımdan da prinsipl r beyn l xalq münasib t l rin r ngar ngl şm sinin saslarını yaradır v beyn l xalq münasib t l r sisteminin dal tli m zmunda formalaşmasının saslarını meydana g tirir.

Prinsipl r h m d , vv lc qeyd olunudğu kimi, **standartlardır** v mü yy n h dl ri yaradandır. Bu standartlar vasit sil dövl t l r bir-biril ri il laq l r yaradırlar. Prinsipl r baza etibaril qarşılıqlı etimadın t min olunmasına saslanır. Beyn l xalq münasib t l rin prinsipl ri dövl t l rin dinc ş raitd , sabit v ziyy t l rd münasib t l r yaratmalarının, laq l r qurmalarının saslarını t şkil edir. Prinsipl r v zif l rin v m qs dl rin mü yy n saslarını t şkil edir. Prinsipl r beyn l xalq hüquq normalarının t rtib olunmasının v t tbiq edilm sinin saslarını t şkil edir v beyn l xalq hüququn prinsipl ri universal h miyy t k sb edir. Ümumiyy t l , prinsipl r m qs dl r mü yy nedici, maraqlar formalaşdırıcı; h r k t l ri istiqam t l ndirici, h d fl ri mü yy nedici; t r fl ri qoruyucu v s rb st h r k t l ri yaradıcı kimi funskinal h miyy t malik olur. Prinsipl r dal t söykn n düzgün istiqam tli qaydalardır v bu qaydaların ks olunduğu normativ t l bl rdir. Prinsipl r münasib t l rd h m d güçlü t r fin potensialını v güçlü t r fin real imkanlarının saslandırılması üçün vacib h miyy t k sb edir.

**Baza prinsiplər** şax l nir v ayrı-ayrı sah l rd münasib t l r üçün yeni prinsipl r ortaya çıxır. Bu baxımdan da prinsipl r beyn l xalq münasib t l rin ümumi saslarla formalaşmasını t min edir v konkret saslarla onun t rkibini z nginl şdirir. **Beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul olunmuş prinsipləri (bu prinsiplər ondur və universal**

**normalarda əksini tapıbdir. Universal normalar olaraq xüsusi və konkret sahələri əhatə edən normalarda da bu baza prinsiplər mühüm tətbiq olunur. Məsələn, istənilən sahədə müqavilənin tətbiqi həmin sahədə tərəflər arasında bərabərliyə xidmət edir)** beynlxalq t hlük sizliyin t min olunmasına xidmət edir. Beyn lxalq t hlük sizliyin t min olunması və qaydaların müəyyən edilməsi beyn lxalq hüququn dal tli məzmununun üzər çıxarır. Prinsiplər dal t məzmunu olmaqla, konkret hərəkət istiqamətlərinin formalaşmasının səsalarını müəyyən edir. Prinsiplər sahələrdə tətbiq olunmaqla genişlənir. Beyn lxalq münasibətlərin prinsipləri hər bir dövlətin hüququnu tanıyır və hər bir dövlətin beyn lxalq münasibətlərdə azad şəraitdə hərəkət etməklə, vəzifə və öhdəliklərini yaradır. Bu baxımdan da prinsiplər daha çox vahid dal t standartlarıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, prinsiplər tam dal tli olmaya bilər və yalnız müəyyən qrupların mənfəətinə xidmət edə bilər. Bu baxımdan da prinsiplər daha çox real dal t səsalarını da təşkil edə bilər. Lakin prinsiplərin səsə məhiyyəti ondadır ki, bir qrupun mənfəətinə təmin edən prinsiplər digər qrupun mənfəətinə təmin edən prinsiplərlə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Prinsiplər şəbəst hərəkət fəaliyyətinin səsalarını yaradır və humanist prinsiplər, yumşaq prinsiplər dal t məzmunları etibarilə cəmiyyətlərdə və dövlətlər arasında münasibətlərdə enerji toplanmasına xidmət edir. Deməli, şəbəst hərəkətlərin prinsipləri inkişafdır, inkişaf da demokratiyadan ortaya çıxandır. Demokratiyanın özü də bir siyasi quruluş prinsipidir. Prinsiplər el bir xassəyə malik olur ki, bütün hərəkətlərin və digər sahələrin üzərində qayda və normalar bu universal və baza prinsiplər uyğunlaşdırılır. Deməli, beyn lxalq münasibətlərin prinsipləri səsə uyğunlaşdırıcı amillər və kriteriyalar kimi həmiyyətə kösbədir.

Beyn lxalq münasibətlərin prinsipləri ilə dövlətlərin vəzifələri və öhdəlikləri müəyyən olunur. Hüquq, vəzifə,

öhdlik, mülkiyyət özündə prinsiplərdir. Hüquq haqdır və mövcudluğun, varlığın dal tli təzahürüdür. Dövlətlər konkret öhdliklər qəbul edirlər və prinsipləri də həmin istiqamətlər üzrə müəyyən edirlər. Beynəlxalq münasibətlərin prinsipində dövlətlərin daxili ehtiyaclarının dal tli təmin edilməsi üçün beynəlxalq birliyin təmin olunması dayanır. Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri əsasən vahid dünya siyasətinin dal tli inkişafına əsaslanır. Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri beynəlxalq münasibətlərin bütövləşməsinə və dünya siyasətinin strukturlara bölünməsinə xidmət edir. Beynəlxalq münasibətlərin nəzəri və dal tli prinsipləri dövlətlər üçün sərbstəhərəkət imkanlarını yaradır və dövlətlərin sərbstəfəaliyyətinin əsaslarını təşkil edir.

Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri vahid hərəkətlərin əsaslarını yaradır. Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərin dal tli qurulmasının əsaslarını formalaşdırır. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin həmin hüquqlarını qəbul edir, həmin dənələrin və zif və səlahiyyətlərini müəyyən edir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin hüquqlarının mövcudluğu əl prinsiplərin əsaslarını müəyyən edir. Beynəlxalq hüququn on mühüm prinsipi beynəlxalq münasibətlərsferasında dövlətlərin dal tli davranışlarını meydana gətirir. dal tli davranma özündə tarazlığı ortaya çıxarır. Beynəlxalq hüququn prinsiplərin mülki edilməsi sayəsində dövlətlər arasında vahid dal tli münasibətlər formalaşdırılır və ləqəllər qurulur.

### **Beynəlxalq münasibətlərin coğrafi məkanlar üzrə formalaşması-regional xarici siyasət**

Siyasətinin həyata olunduğu məkanlar baxımından bütün sahəni həyata edir. Siyasət cəmiyyətin üzvlərinin simasında məkanı həyata etməklə xüsusiyyətlərin malik olur. Dünya siyasəti dünya dövlətlərini həyata edir, beynəlxalq münasibətlər siyasəti isə dövlətlərin aralarında olan sahələri həyata edir.

Dövlət hakimiyyətinə aid olan strukturlar dövlətlərdəndə dövlətlərin siyasətlərinin yayılmasını təmin etmək xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Bu baxımdan da siyasət məkanlardan məkanlara keçməyə xassəliyə malikdir. Siyasətin məkanlar üzrə dəlğələnməsi amili meydana gəlir. Siyasi hadisələrin məkanlar üzrə cəmləşməsi prosesləri yaranır.

Siyasət öz böyüklüyünə görə və məkanı həyata etmək baxımından **regional və qlobal (burada regionlar birləşmələrindən yaranan böyük məkanlar nəzərdə tutulur. Qloballıq həm də proseslərin çoxluğundan yaranan vəziyyətlərdən də ortaya çıxır. Siyasətin məzmun baxımından mürəkkəbliyi onun qloballığını yaradır. Qloballaşma özü də dünya siyasətinin yeni zamanlarını meydana gətirir)** məzmununa bölünür. Siyasətin regional və qlobal formasının meydana gəlməsində həm də coğrafi amillər və geosiyasət mühüm rol oynayır. Dövlətlərin müəyyən regionlarda iştirakları və subyektlər kimi siyasəti formalaşdırmaları (regional dövlət maraqları, xalq amilini özündə cəmləşdirən milli maraqlar) slində regional siyasəti meydana gətirir. Hər bir dövlət müəyyən coğrafi məkanlarda yerləşir. Coğrafi məkan şəraiti və bu şəraiti meydana gətirən elementlər dövlətlərdə yaşayan xalqların etnik xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsirlər göstərir. Dövlətlərdə regionlarda güclərin gör bölünür. Güclü dövlətlər daha çox təsiredici obyektlər və subyektlər kimi həmişə tələb edirlər. Xalq özünün təbii xüsusiyyətlərini məhz öz yaşadığı razinin təbii xüsusiyyətlərindən götürür. İnsanlar təbii amilləri məkanlardan-məkanlara daşıyırlar. Dövlətlər öz tərkibində yaşayan xalqların müxtəlif etnik xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, öz aralarında vahid qaydalar yaradırlar. Vahid qaydalar və normalar şəxsin insanlara xidmət üçün təşkil edilir. Burada xalqların hansı mədəniyyət məxsus olmaları münasiblərdə-xüsusilə rəsmi münasiblərdə obyekt kimi qəbul oluna bilər. Münasiblərdə insanlıq amili şəxs predmetdir.

Coğrafi mkanın müyy n edilm si t bii ki, fiziki quruluşla- dağlarla, d nizl rl , qit v materikl rl , okeanlarla ş rtl ndirilir. M s l n, Atlantika (Şimali Atlantika, C nubi Atlantika) regionu, Asiya-Sakit okean regionu, Avropa regionu, C nubi Qafqaz regionu, Rusiyanın Avropa regionu, X z r regionu, M rk zi Asiya regionu, Qara d niz regionu, Aralıq d nizi regionu, C nubi Asiya regionu, Uzaq Ş rq regionu, Asiya-Sakit okean regionu, Fars körf zi regionu, Şimali Afrika regionu, Q rbi Afrika regionu, Avstraliya v Okeaniya regionu v s. coğrafi-siyasi m kanlar dünya siyas tind böyük h miyy t k sb edirl r.

Regionların formalaşmasında **kriteriyalar və resurslar** (vasit l r) olaraq: m kan, m kanın landşaftı, m kanın razi quruluşu; dövl tl rin razil rind yaşayan xalqların milli xüsusiyy tl ri, o cüml d n m d ni göst ricil ri; m kan üz rind olan (m s l n, dağlar, okeanlar, d nizl r, çaylar v ya göll r arasında olan m kandakı resurslar) resurslar; tarixi inkişaf prosesl rinin xüsusiyy tl ri v sivil inkişaf sasları mühüm ş rtdir. Regionları bir-birind n ayıran vasit l r-**su məkanı vasitəsi kimi**-d nizl r, m s l n, Qara-Aralıq d nizi regionları; r b d nizi-Fars körf zi-Qırmız d niz regionları; Atlantik okeanının birl şdirdiyi v iki qit ni hat ed n Atlantik regionu; (*Qeyd: holland mənşəli Amerika alimi Nikolas Spikmen (1893-1894) “Midland Ocean” –“Orta Okean” anlayışını işlətmışdir. Burada “Orta Okean” (Atlantik okeanının şimal hissəsi) anlayışı ayırıcı yox, birləşdirici faktor rolunu oynayır və “mare internum”-“daxili dəniz” rolunun oynayır. Rus müəllifi Aleksandr Duqinə görə bu, şərti olaraq “atlantika kontinenti” adlandırılmalıdır. Quru yollarının arasında Atlantik okeanı yerləşir və burada quru yollarını birləşdirən “göl” mənasını verir. Bu nəzəri “kontinent”, “yeni Atlantida” Qərbi Avropa mənşəli mədəniyyətlə, liberal-kapitalizm və demokratiya ideologiyası ilə, vahid siyasi, etik və texnoloji taleylə ümumi*

**bağlılığa malikdir)<sup>1</sup> quru-dağlar vasitəsilə ayrılan regionlar-** m s l n, Avropa v Asiya regionları, Böyük Qafqaz dağı il ayrılan C nubi Qafqaz regionu v s.; **tarixi inkişaf mərhələləri v xüsusiyyətləri** nöqteyi-n z rd n -Q dim Ş rq regionu, Asiya-Ş rq regionu (burada Çini, Hindistanı tarixi dövl tl r kimi q bul etm k lazımdır) v s.; **sivil inkişaf və mədəni xüsusiyyətlərin** f rql ndiyi regionlar-Avropa-Q rb m d niyy ti regionu v Asiya-Ş rq m d niyy ti regionu v s.; texniki vasit l rin inkişafı regionları-Q rbi Avropa-ABŞ-Yaponiya-C nubi Koreya-Avstraliya-C nubi Afrika (bu ölk l r dünyanı üzd saxlayan v bir növ uçmasını t min ed n **“dünyanın inkişaf qanadları”** kimi d ad verm k olar). Dünyanın h rb regionları; sülh regionları kimi anlayışları da q bul edilir.

Regionlar da m kan böyüklüyü v dig r potensial hesabına **(burada coğrafi mövqe amili və tranzit birləşdirici mərkəz kimi əhəmiyyət kəsb etməsi)** t snif oluna bilirl r. Regionların h miyy ti h m d onların aid olduqları m kanların resurslarının h miyy ti il laqlıdır. Bununla yanaşı, regionlarda yerl ş n dövl tl rin siyasi nüfuzları v dövl tl rin beyn l xalq al m t sir etm k imkanları da sas kriteriya kimi götürülm ldir. M s l n, Avropa regionunun dünya siyas tın t siri v onun beyn l xalq al md iştirak s viyy si burada yerl ş n dövl tl rin inkişaf s viyy si il saslanmalıdır. Avropa regionunu özünd aparıcı güc malik olan (Almaniya, Fransa, B.Britaniya, İtaliya) kimi güc m rk zl ri vardır. Resurs z nginliyi d regionların dünya siyas tind h miyy tl rini genişl ndirir. Dünya siyas tind regionların da t sir baxımından bir-biri üz rind siyasi, iqtisadi v h rbi ç kisi meydana g lir. Regionların t sir baxımından t snifatı meydana g lir. Bu t snifat da regionların beyn l xalq statusunu ortaya

---

<sup>1</sup> Александр %угин. %80 &сновы гео'олитики. (ео'олитические #уду\$ее )оссии. " ыслит\* Пространством - +,д.4-е, " осква, «А) - . &( / 0-центр», 2000-928 стр., s h. 65.

çıxarır. Strateji h miyy t k sb ed n m hsullar (m s l n, neft-qaz) da regionları meydana g tirir. Bu baxımdan da neft-qaz regionları, daş kömür regionları, metal filizl ri regionları, balıqçılıq regionları v s. anlayışı da işl dilir.

**Regionun siyasi strukturunu, müstəvisini dövlətlər yaradırlar. Dövlətin öz coğrafi məkanında həyata keçirdiyi və onunla eyni (qonşu, yaxın) coğrafi məkanda olan dövlətlərlə həyata keçirdiyi siyasəti dövlətin regional siyasəti adlanır.** Qeyd olunduğu kimi, **regional siyasət** dedikd , dövl t l rin mü yy n coğrafi regionlarda (ilk növb d özünün t ş kkül tapdığı regionda) h yata keçirdikl ri siyas t başa düşülm lidir. Regional siyas ti d t snif etm k olar: daxili (inner) v k nar (outer). **Daxili regional siyasət** anlayışı dövl tin öz coğrafi m kanında yerl şdiyi razid t tbiq etdiyi siyas t kimi q bul olunmalıdır. M s l n, Rusiyanın X z r siyas ti dedikd , o q bul olunmalıdır ki, X z r h m d Rusiyaya da aid olan bir m kandır. Buna Qara d nizi d aid etm k olar. **Xarici regional** siyas t anlayışı is dövl tin öz regionundan k nardakı regionlarda maraqlarının müdafi sin saslandığı xarici siyas ti kimi q bul olunmalıdır. M s l n, ABŞ-ın X z r regionu siyas ti vardır, bu siyas t h m enerji resursları üz rind qurulur, h m d iki böyük güc m rk zi olan Rusiya v Çin arasında, el c d Hindistanla Rusiya arasında strateji m kan üzr t şkil olunur. Böyük dövl t l r ad t n **şəbəkələşmiş regional siyasət** h yata keçirirl r. Dövl tin beyn l xalq münasib t l rd gücünü t snif etdikd , bel q na t g lm k olar ki, dövl tin nüv sinin gücünü yaradan ilk növb d onun **daxili regional** siyas tidir. Daxili regional siyas t dövl tin s rh d l rinin gücl nm sin d xidm t edir. Ş b k l şmiş regional siyas t d slind h m dövl tin daxili nüv sin , h m d regional potensialının artmasına xidm t edir. Ş b k l şmiş regional siyas t s rh dl rd n k narda yerl ş n- s rh dl rd n keç n tranzit siyas ti say sind “b rk s rh dl r”in formalaşmasının qarşısını alır. S rh d l ri keç n siyas t bu

siyas ti t tbiq ed n dövl tin qlobal maraqlarının formalaş-  
 masına xidm t edir. O dövl tl r ş b k l şmiş regional siyas t  
 h yata keçir bilirl r ki, qlobal güc malik olmuş olsunlar.  
 Qlobal gücü d ş b k l şmiş regionlar m l g tirir.  
 Ş b k l şmiş regional siyas t dövl tl rin güc t siri m kan-  
 larının ş b k l şmiş formasını z ruri edir. Dövl tl rin xarici  
 siyas tinin s rh dl r trafında, öz m kanlarının s rh dl rind n  
 k nardakı m kanlar üzr formalaşması regional siyas ti  
 meydana g tirir. Regional siyas t regional münasib tl r  
 sistemini formalaşdırır. Bundan da regional laq l rin baza  
 m zmunu ortaya çıxır v forma meydana g lir. Beyn lxlq  
 münasib tl rin regional forması regional laq l r sistemini v  
 mexanizmisini formalaşdırır. Regional t şkilatların yaranması  
 prosesl ri v z rur ti d regional maraqların unifikasiyasından  
 v siyas tin bütövl şm sind n meydana g lir.

Regiondan k narda (uzaqda) yerl ş n dövl tl rin d  
 mü yy n regionlar üzr siyas tl ri meydana g lir. Bel maraq  
 göst r n dövl tl r sas n böyük potensiala malik olan dövl tl r  
 hesab olunmalıdırlar. Strateji s viyy d maraqların formalaş-  
 masının arxasında böyük potensial dayanır. Böyük potensial  
 güc olaraq regional maraqları böyüdür v onu qlobal formaya  
 q d r dartır. Böyük dövl tl rin öz yerl şdikl ri regionlarından  
 k narda siyas t m kanları v dair l ri formalaşır. M s l n,  
 ABŞ-ın X z r regionu siyas ti, Rusiyanın r b dünyasında  
 siyas ti, Türkiy nin türk dünyasında siyas ti, Hindistanın  
 Asiyada regional siyas ti, Çinin v Yaponiyanın Uzaq Ş r q  
 siyas ti, Çinin Sakit Okean siyas ti v s. kimi ifad l r d  
 işl dilir. Bu baxımdan regional siyas t iki aspektd n  
 yanaşmaq olar: **birincisi, region dövlətlərinin özlərinin  
 regiondakı siyasətləri, ikincisi, regiondan kə**

**toqquşma və rəqabət** ortaya çıxır. Regionda və regiondan kənarda olan siyasət sahələri mexanizm və sistem təşkil edir. Bundan da beynəlxalq münasibətlər sistemləri (regional və global miqyasda) meydana gəlir. Regionlarda olan siyasət, eləcə də global məzmunlu siyasət siyasət ideoloji amillərlə də böyüyür. Məsələn, vaxtilə mövcud olmuş **sosialist-kommunist regionları, kapitalist regionları** buna nümunə ola bilər. Eyni zamanda demokratiya və totalitar rejimlər regionları anlayışları da mövcuddur. İdeoloji elementlər və tərkib kriteriyalar (məkanlar üzərində olan) məkanların böyüməsinə xidmət edir. Məsələn, SSRİ-nin rəhbərlik etdiyi sosializm-kommunizm geosiyasi regionu XX əsrdə daima genişlənmə proseslərini yaşamışdır. Sonda isə kapitalizmə səsli rejimlər tərtib etmə ümumiyyətlə uğramışdır.

Coğrafi məkanlar dövlətlərin daxil olduğu beynəlxalq münasibətlər (regional və global) sferalarını ortaya çıxarır. Məhz beynəlxalq münasibətlər məkanlar üzərində qurulduğundan (məkan üzərində olan elementlər və onlardan istifadə üsulları) münasibətlərin məkan həyatı anlayışı ortaya çıxır. Bundan da **regional geosiyasət** formalaşır. **Regional geosiyasət** - regionun siyasətini formalaşdıran dövlətlərin fəaliyyətini birləşdirən və bu fəaliyyətin struktur və mexanizmlərini meydana gətirən coğrafi-canlı siyasətdir. Regional geosiyasət regionda siyasət orqanıdır ki, bu orqan da mexanizm aparatı olaraq münasibətləri tənzim edir.

Məkanlarda siyasət axınları da təsnif olunur. Dövlətlər bu baxımdan regionda və regiondan kənarda iştirak etmək imkanları ləndirilir. Dövlətlərin regional münasibətləri formalaşır. Regional münasibətlər regional maraqlardan ibarət gəlir. Regional maraqlara dövlət maraqları və onun tərkibi olan etnik və milli maraqlar, iqtisadi və siyasət maraqlar, regionçuluq marağı daxil olur.

Dövlətin nüvəsinə yaxın olan siyasət marağı regional maraqdır. Regiondan uzaqlaşdıqca təsir imkanları da zəifləyir.

Periferik maraqlar dövlətin sonrakı (genişlənməkdə olan mərhələli) maraqlarına söykənir. Regional maraqlar dövlətin regionlarda həyata keçirdikləri siyasətdən meydana gəlir. Regional maraqlar dövlətin regionda güclənin göstənmək imkanlarını üzrə çıxarır. Regional maraqlar global və bu baxımdan şəxsi maraqların formalaşmasını meydana gətirir. Global məzmunlu və formalı siyasət regionların birləşməsində böyük həmiyyətə sahib edir. Şəxsi olmuş siyasət-regional siyasətin cəmiyyətə siyasi baza etibaril böyük dövlətin regionlarda təsir imkanlarını ortaya çıxarır. Güclü dövlətin qruplaşmasını meydana gətirir və kiçik güc malik olan dövlətin isə böyük dövlətlərlə təfəvvüatində toplanmasının əsaslarını yaradır.

Regional siyasət həmişə regionda iştirak edən dövlətin fəaliyyətindən ortaya çıxır, həmişə dövlətin gücündən və sayından meydana gəlir. Bu baxımdan da regional siyasət forma nöqtəyindən zərər təsnif olunur: böyük regionda olan siyasət (**Avropa, Şərq, Amerika regionları**); orta miqyaslı regionda olan siyasət (**Xəzər-Aralıq dənizi regionları və s.**) və kiçik regionda olan siyasət (**Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Fars Körfəzi regionu və s.**)

### **Beynəlxalq münasibətlərin coğrafi məkanlar üzrə formalaşması-qlobal xarici siyasət**

Bu gün dünyada meydana gələn cəryanların çoxluğu, cəryan istiqamətinin artması, bu baxımdan da qovuşması və toqquşması onun həmişə sadəliyini, həmişə mürtəkkibliyini ortaya çıxarır. Dünyanın inkişafını şərtləndirən material və maddi vasitələri resurslar və onlar üzərində yeni-yeni istifadə metodlarını meydana gətirir. Dünyanın inkişaf etmiş regionlarındakı ardıcıl, davamlı və mürtəkkib məzmununda baş verən proseslər global məzmunə sahib edir. Qloballaşma həmişə digər ölkələrdə bas verir və inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan

regionlar arasında keçid prosesləri, integrasiya prosesləri qloballaşmanı meydana gətirir. Qloballaşma təsəvvüfatı həyatından tutmuş siyasi həyata qədər bütün sahələri əhatə edir və daima dinamikliyi özündə ehtəvilir. Qloballaşma həmişə hərəkətli hədəf sistemlərin, mexanizmlərin, strukturların çoxluğundan və mürtəbəli şəkildə inkişaf edən bir proses çevrilir. Beynəlxalq münasibətlərin qloballaşmasını dünya ölkələrinin inkişaf xüsusiyyətləri və inkişaf uğrunda həyata keçirdikləri rəqəbətlə siyasət yaradır. Bu baxımdan da qloballaşma daha çox sivil həmişə təkmiləşir. Dünya resursları və bu resurslardan yeni-yeni meydana gələn istifadə üsulları da qloballaşmanı meydana gətirir. Daxili siyasətin artması, xarici siyasətin genişlənməsi qloballaşmanın yeni-yeni məzmununu ortaya çıxarır. Dövlətlər arasında qurulan əlaqələr və münasibətlərin ardıcıl şəkildə inkişafı qloballaşma üçün şərtləri meydana gətirir. Xarici siyasətin qloballaşması dövlətlərin həmişə artan daxili ehtiyacları ilə əlaqədardır, həmişə yeni texniki nailiyyətlərdən istifadə, yeni texniki nailiyyətləri yeni istifadə şərtlərini ortaya çıxarır. Qloballaşma həmişə dünya insanların bir-birlərinə daha çox yaxınlaşmaq və ünsiyyət imkanlarını genişləndirmək istəklərindən və bu istiqamətdə atılan addımlardan ortaya çıxır. Dünyanın qloballaşmasında dövlətlərin daxilində baş verən hadisələr və dövlətlərin xaricində -beynəlxalq əlaqələrdə genişlənmə prosesləri böyük rol oynayır və bu proseslər cəmiyyətdə qloballaşmanı meydana gətirir. Qloballaşma forma baxımından miqyasını artıran, məzmun baxımından isə daxilən yeni-yeni elementləri hesabına genişlənmə bir vəziyyətdir. Qlobal siyasətin xarakterində bir tərəfdən inkişaf xüsusiyyətləri yer alırsa, digər tərəfdən də problemlər və böhranlar bu siyasətin baza məzmununu ortaya çıxarır. Bu baxımdan da qloballaşma proseslərində həmişə müsbət (inkişaf), həmişə mənfəət (problemlərin ortaya çıxması və həllində olan çətinliklərin zəncirvariyyəti) istiqamətləri mövcuddur. Bu iki kəsinin vəhdəti

v mübariz si is dünyanın inkişaf bütövlüyünü lnd saxlayır. Buradan bel bir m ntiqi n tic ortaya çıxır ki, qloballıq inkişafdır, inkişafı daxil n ş rtl ndir ndir.

Qloballıq h m razi baxımından çox böyük m kanı hat ed n siyas tdir, h m d daxil n mür kk bliyi v bu baxımdan da z nginliyi özünd ks etdir n siyas t c midir v siyasi v ziyy tdir. Xarici siyas t özünün hat etdiyi m kana gör regional v ş b k l şmiş qaydada olaraq, regiondan k nar (h cmi çox olduqda, böyük sah l ri hat etdikd qlobal) formaya malik olur. Xarici siyas tin qlobal mahiyy tin v formasına da iki aspektd n yanaşmaq olar: **birincisi, məkanları, daha çox dövlətləri əhatə etməsi; ikincisi, çoxlu sayda obyektləri və predmetləri əhatə etməsi. Qlobal siyasət mexanizmdə prosesləri iki istiqamətdə - şaquli və üfiqi, genişləndirən siyasətdir.** Super güc v böyük güc malik olan dövl tl rin xarici siyas tl ri d m hz bu iki aspekti hat edir. Dövl tl r böyüdük , inkişaf etdikc daha çox dünya prosesl rind aktiv iştirak etm k maraqlarını nümyaiş etdirirl r. Bu baxımdan da böyüm prosesl ri v resursların çoxalması halları qloballaşmanı meydana g tirir. Xarici siyas tin m kanları hat etm si dövl tin m kanlar üzr (üfqi) maraqlarını ortaya çıxarır. Dövl tin beyn l xalq münasib tl rd gücü ilk növb d onun xarici siyas tinin hat olunduğu k nar m kanlar v bu m kanlarda mövcud olan obyektl r üzr mü yy n olunur. Qeyd olunduğu kimi, dövl tin gücünün m kanlar üzr hat olunması da onun maraq obyektl ri v predmetl ri il laq lidir. Qlobal miqyaslı xarici siyas tin t rkib elementl rinin z nginliyi (burada resurslar olaraq dövl tl r v dövl tl rd ki obyektl r n z rd tutulur) dövl tin m kanlar üzr gücünün artmasına xidm t edir. Qlobal siyas t dünya siyas tinin sas (baza) istqam tl rini meydana g tirir. Qlobal siyas t dövl tin baza olaraq gücl nm sini ş rtl ndirir v dövl tin xarici siyas tinin elementl rini, vasit l rini artırır. M hz xarici siyas tin regional v qlobal forması, el c d

m zmunu dövl tin beyn l xalq münasib t l rd gücünü t snif  
etm k z rur tini ortaya çıxarır. Qlobal güc sahib olan  
dövl t l

da **vahid mənbə (vahid subyekt)** kimi təsir göstərir. **Bundan da beynəlxalq münasibətlərin global miqyasda sistemləşməsi, şəbəkələşməsi prosesləri baş verir.** Qlobal siyasətin əsasları məhz müasir dövlətlərin daha çox böyük potensiala malik olan dövlətlərin xarici siyasətlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Böyük dövlətlər global siyasətin istiqamətini müəyyən edirlər və onların ayrı-ayrı regionlarda iştirak etmələri global siyasətlərin məhz müasir formalarını müəyyən edir. Qlobal siyasət regional siyasət üst təsir göstərir. Bununla yanaşı, regionda baza siyasətin formalaşmasına da təsir edir. Qlobal siyasət regional siyasət üçün həm də stimullaşdırıcı rolunu oynayır və regional siyasətin tərkibinin formalaşmasında böyük təsir göstərir. Qlobal siyasət global məzmunla malik olur. Qlobal xarici siyasət özündə həm mərkəzi birləşdirir, həm də tərkib elementlərinin çoxunu əhatə edir. Qlobal siyasətin məzmunu onun obyektlərindən, elementlərindən və bu elementlərin say çoxluğundan asılı olur. Regional siyasət mərkəzi nöqtəyə-nəzər alınaraq toplaşaraq global miqyaslı siyasəti formalaşdırır. Qlobal miqyaslı siyasət cəryanları **ümumdünya və ümumbeynəlxalq münasibətlər** cəryanlarını meydana gətirir. Regional siyasət dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin tərkib hissələrindən biri kimi çevrilir. Qlobal güc regional güclərdən ibarətliklə kəskinləşir və münasibətlər sistemində **piramidal əsasları** yarada bilər. Qlobal gücün təsir miqyası böyük olur və bütün sistem obyektlərinə və subyektlərinə təsir imkanları qazanır. Qlobal xarici siyasət tərkib etibarilə eyni zamanda regional xarici siyasətin zərərli şəkildə təsir edir. Regional xarici siyasət global xarici siyasətin sferalar üzərində yayılmasını təmin etməklə yanaşı, həm də global cəryanların yayılmasının qarşısını alan vasitədir, subyekt və obyektlər çevrilir. Qlobal güc subyektli çalışır ki, onun gücünün artması yolunda maneə olan hər şeyi aradan qaldırsın. Buna görə də hər bir ünsür müxtəlif təsirlər və təzyiqlər göstərən metodlarından istifadə edir.

Liberal-mülayim metodlar və bunların daxilində iqtisadi-siyasi, hərbi və s. kimi üsullar mühüm həmiyyət təşkil edir. Qlobal güc ittifaqlarının və birliklərin yaranmasında maraq nümayiş etdirir. Başlıca maraq özünün geosiyasi gücünü yaratmaqdan və məkan sferasını genişləndirməkdən ibarətdir. İttifaqların yaranması prosesi və genişlənməsi regional siyasət qlobal siyasəti birləşdirən əsas hesab olunmalıdır.

### **Beynəlxalq münasibətlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin əsasları**

Beynəlxalq münasibətlərdə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin məhz dövlətlərin ikitərəfli və çoxtərəfli maraqlarından irəliləyir. Hər ikitərəfli, hər də çoxtərəfli maraqlar müəyyən problemlərin həllində gücün tətbiqinin imkanlarından formalaşır. Bu əlaqələrin hər də **aidiyyət prinsiplərinə** müvafiq olaraq meydana gəlir.

Onun zərər almaq lazımdır ki, dövlətlər yerləşdikləri regionlarda və regionlarından kənarlarda beynəlxalq münasibətlər qoşulurlar və beynəlxalq birliyin üzvü, komponentin, struktur tərkibin, beynəlxalq münasibətlər sistemi üzvü, beynəlxalq hüquq tərkibi, beynəlxalq münasibətlər subyekti, subyekt yaradıcısına (burada subyektlər kimi təşkilatları yaratmaları nəzərdə tutulur), beynəlxalq hüquq yaradıcısına (beynəlxalq hüquq normalarını yaratmaq) və beynəlxalq normaların mələdiciyin çevrilir. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə vəzifələri və funksiyalara malik olurlar, eləcə də müəyyən hüquqlara sahib olurlar və öhdəlik və məsuliyyətlərdə daşıyırlar. (Qeyd: dövlətlərin mövcudluğu, hüquqları, funksiyaları və vəzifələri təbii ki, onların məsuliyyətlərini, qoruma və mühafizə etmə, eləcə də inkişaf şəraitlərini yaratma məsuliyyətlərini, də meydana gətirir. Dövlətlər mütləq qaydada beynəlxalq birliyi, xalqları, ümumilikdə bütün dünya sakinlərini fərdi və kollektiv güclər fonunda müdafiə etməy

borclu olurlar. Buradan da dövl t l rin müdafi etm k hüquqları v v zif l ri, bu istiqam td funksityaları formalaşır. V zif v hüquqlar m suliyv ti formalaşdırır, m suliyv td n d , borclardan v öhd likl rd n d v zif l r v hüquqlar meydana g lir, funksiya istiqam t l ri formalaşır).

Dövl t l r h m ikit r fli qaydada, h m d çoxt r fli formatda münasib t l r qururlar, laq l r yaradırlar. Dövl t l rin bu baxımdan h m f rdi, h m d müşt r k v zif l ri v funksiyaları, el c d hüquqları meydana g lmiş olur. Bunlardan da müşt r k öhd likl r formalaşır. Beyn l xalq hüquq m hz iki v çoxlu sayda dövl tin qarşılıqlı hüquq v v zif l rind n, funksiyalarında formalaşan bir sah y çevrilir. Beyn l xalq hüquq t r fl rin biri olmadıqda yarana bilm z v obyekt , t tbiqi sah sin sahib ola bilm z. Dövl t l r arasında yaranan laq l r t bii ki, dal t prinsipi sasında olursa, dig r dövl t l r üçün d prototip rolunu oynayır. Bu prototiplikd n d ikit r fli v çoxt r fli laq l r meydana g lir, t crüb l r formalaşdırılır. Beyn l xalq hüquq müşt r k hüquq sah si olmaqla b rab r, müşt r k saslarla da obyekt v predmet malik olur. Beyn l xalq hüquq müşt r k olmaqla b rab r, h m d f rdi saslara (h r bir dövl t şamil olunması prinsipind n ir li g l r k) t rkib elementin t sir göst rm k imkanına malikdir.

İkit r fli v çoxt r fli münasib t l r (burada söhb t kifay t q d r bazası formalaşmış indiki beyn l xalq münasib t l r ş raitind n v v ziyv tind n yaranan münasib t l r n z rd tutulur) beyn l xalq hüququn vahid norma qaydaları v prinsipl ri il formalaşdırılır. Beyn l xalq hüquq normaları şax l nm v tör nm xarakterin malik olur v beyn l xalq hüququn v zif si v funksiiyası sas n beyn l xalq al min t min olunmasına, inkişafına v müdafi sin saslanır. İkit r fli v çoxt r fli münasib t l r bu münasib t l rd iştirak ed n v bu münasib t l rin yaranmasında maraq göst r n t r fl rin imkanlarına bağlı olur. Mövcud imkanlar v onların

xarici realiz olunmaq yolu ilə artırılması, eləcə də yeni resursları ləğv etməklə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin yaradılmasını zəruri edir. Beynəlxalq hüquq və onun sahələrimə həzrətərdən formalaşdırılır. Belə ki, dövlətlər öz daxili ehtiyaclarını ödəmək üçün xarici siyasətə yata keçirməklə zəruri tələbləri özləri üçün şifərləyir. Xarici siyasətə yata keçirməklə zəruri tələbləri dövlətlər sistemli qaydada müəyyən addımları atmağa vadar edir. Dövlət varsa onun hərəkəti də mütləq qaydada sistemli rəşəşlənməlidir. Sistem də qaydaları, struktur və mexanizmləri, eləcə də tarazlı işləməni nəzərdə tutur, tələb edir. Bu baxımdan da beynəlxalq hüquq zəruri tələblərdən meydana gəlir və münasib tələblərin sistemli qaydada tənzim olunmasına əsaslanır. Beynəlxalq münasib tələblərin tarazlaşması da zəruri tələblərdən ortaya çıxır. Bütün dövlətlər tarazlı əsaslarla resursları öz aralarında paylaşmaq niyyəti və istəyi ilə əlaqələndirirlər. Buradan da beynəlxalq hüququn tarazlığı təmin etməklə zəruri tələblərdən meydana gələn siar ortaya çıxır. Tarazlaşdırma sülhü və sabitliyi yaradır ki, bu kimi vəziyyətlərdə beynəlxalq resurslardan dinc məqsədlərlə istifadə edilməklə güclənməni əsas götürür.

İkitərəfli və çoxtərəfli münasib tələblərin vahid qaydaları (burada ləğv qaydaları) meydana gətirir, həmişə qaydalar əsasında inkişaf edir. Bu baxımdan beynəlxalq hüquq daima genişlənmə xassələrinə malik olur və zaman və imkanlar gerçəkliyindən də təkmilləşir. İnkişaf baş verdikcə, texniki nəsil bir-birini vəzlədikcə beynəlxalq hüquq da genişlənməli, çünki yeni müqavilə və ərazişlərin meydana gəlir, yeni ictimai baxışlar formalaşır və bu baxışlar əsasında yeni hüquq normaları yaranır. Bu baxımdan da beynəlxalq hüquq islah olunma və stereotiplərdən azad olunma xassələrinə malik olur.

İkitərəfli qaydalar əsasında dövlətlər arasında tanınma həyata keçirilir, diplomatik əlaqələr qurulur, səfirliklər, konsulluqlar təşkil edilir. Eləcə də ikitərəfli qaydada hökumətlərarası ərazişlərin imzalanması və müqavilələrlə bağlanılır.

İkit r fli laq l r v münasib tl r h m regional s viyy d (m s l n, iki Avropa dövl tinin laq l ri, iki M rk zi Asiya dövl tinin laq l ri v s.), h m d regiondan k narda-regionlar arasında (m s l n, bir Asiya dövl ti il bir Avropa dövl ti arasında, bir Afrika dövl ti il Amerika qit sinin bir dövl ti arasında) formalaşdırılır. İkit r fli laq l r o zamana kimi m hdudlaşdırılmaz ki, regionda v regionlar arasındakı münasib tl rd v v ziyy tl rd üçüncü dövl tin v ya da dövl tl r ittifaqının m nafeyin z rb g lm sin. Bu baxımdan da ikit r fli v çoxt r fli laq l r şaquli v üfiqi istiqam td öz s rh dl ri daxilind daima genişl nm xüsusiyy tl rin malik olur. İkit r fli v çoxt r fli laq l r bütün sah l ri hat edir v beyn l xalq ictimaiyy t t r find n (burada dövl tl r t r find n) qoyulmuş qadğaların ksin formalaşdırılmaz. İkit r fli v çoxt r fli laq l r regionda v regionlar arasında bağlayıcılıqda ittifaqların, birlikl rin yaradılmasına g tirib çıxarır. İkit r fli v çoxt r fli laq l r beyn l xalq al md regionlar v predmetl r üzr dövl tl rin qruplaşmasının saslarnı da yaradır.

-İkit r fli qaydada diplomatik laq l r qurulur;

-İkit r fli qaydada r smi-hüquqi tanınma (de jure) h yata keçirilir;

-İkit r fli qaydada beyn l xalq probleml rin h lli n z rd tutulur;

-İkit r fli qaydada bütün sah l r üzr müqavil l r v dig r s n dl r imzalanır;

-İkit r fli qaydada ümumbeyn l xalq hüquq normalarına m l olunur;

-İkit r fli qaydada beyn l xalq t crüb l r formalaşdırılır;

-İkit r fli qaydada beyn l xalq tranzit m kanlar mü yy n olunur;

-İkit r fli qaydada sülh m s l l rinin t nzim olunmasının saslarnı ortaya çıxır;

-ikrit r fli qaydada beyn l xalq m kdaşlıq v t r fdaşlıq h yata keçirilir.

İkit r fli müqavil rl h m d bir dövl tl bir t şkilat arasında bağlanılır. Dövl tl t şkilat arasında m kdaşlıq v t r fdaşlıq h yata keçirilir:

-çox t r fli qaydada beyn l xalq s n dl r imzalanır;

-çox t r fli qaydada beyn l xalq hüquq prinsipl rin m l olunur v beyn l xalq qaydalar (konvensiyalar, beyn l xalq t şkilatların nizamnam l ri) yaradılır;

-çox t r fli qaydada ittifaqlar v birlikl r yaradılır;

-çox t r fli qaydada beyn l xalq yığıncaqlar keçirilir v regional v qllobal miqyaslı q rarlar q bul olunur;

-çox t fli qaydada konvensiyalar q bul olunur v daxili hüquq sah l rinin beyn l xalq hüquqla uyğunlaşdırılması siyas ti h yata keçirilir;

-çox t r fli qaydada beyn l xalq danışıqlar h yata keçirilir v çox t r fli diplomatiya formalaşdırılır;

-çox t r fli diplomatiya beyn l xalq münasib tl rin ş b k l nm sinin saslarını t şkil edir;

-çox t r fli laq l r t r fl rin imkanlarına aid olan resursların h rt r fli v rasionel istifad sini mü yy n edir;

-çox t r fli laq l r qllobal v b ş ri h miyy t malik olan v bir dövl tin h lli imkanları xaricind olan m s l l rin h llind xüsusi ön m k sb edir;

-çox t r fli laq l r birl şmiş resurslar hesabına bir problemin h lli üçün t sir gücünü yaradır-bir problem – birl şmiş güc -yanaşmasını ortaya çıxarır.

Çox t r fli münasib tl r dövl tl r arasında sülh v sabitliyin möhk ml nm sin xidm t edir v regionları bir-birin bağlayır.

## **Beynəlxalq aləmdə dövlətlərin tanınmasının əsasları**

Tanınma özü faktın təsbit edilməsidir və mövcudluğun (burada varlıq olan subyektin) tərkibinə kimi kəsilərən olunmasıdır. Hər hansı bir subyektin tanınması onun mövcudluğunun qəbul edilməsidir və fəaliyyətinin rəsmi şəkildə qəbul olunmasıdır. Tanınma tərkibləri müəyyən addımlar üçün haqlar verir və sosial və iqtisadi müəyyənliyə bağlıdır. Tanınma sayından dövlətlər bir-birilərinin hüquqlarını tanıyırlar və qəbul edirlər. Tanınma nəticəsindən beynəlxalq qaydalardan tanınan tərkiblər istifadə edirlər. Tanınma sayından münasib tələblər səfrəsində iştirak edən yeni dövlətlər hesabına münasib tələbləri genişləndirən və imkanlar dairəsini böyüdür. Subyektlərin tərkibinə kimi tanınması resursların istifadəsindən imkanları böyüdür.

Beynəlxalq münasibətlərdə rəsmi tanınma beynəlxalq hüququn əsaslarını təşkil edir. Dövlətlər ilk beynəlxalq hüquq norması kimi tanınma şərtlərini kəsiləndirirlər, qəbul edirlər. Tanınma prosesləri də beynəlxalq hüquqi rəsmi şəkildə müəyyən olunur.

Beynəlxalq aləmdə müstəqil tərkib kimi dövlətlərin fəaliyyət tərzindən formalaşır. Beynəlxalq münasibətlər müstəqil hüquq subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyətindən formalaşır. Beynəlxalq aləmdə dövlətlərin tanınması beynəlxalq aləmin zəruri şərtlərinə əsaslanaraq təşkil edilir. Beynəlxalq münasibətlərin sistemli şərtləri prosesləri, strukturlaşma və mexanizmləndirilməsi əsasən müstəqil hüquq subyektlərinin fəaliyyətindən meydana gəlir. Beynəlxalq aləmin sistemliliyə əsasən dövlətlərin sistemli qaydada fəaliyyət qurmasından formalaşır. Beynəlxalq aləmdə dövlətlərin münasibətlərinin sistemli şərtləri onların müstəqil tərkibinə kimi tanınmasından sonra həyata keçirilir. Tanınma və onun rəsmi şəkildə təsbiti sistemli şərtlər üçün ilk addım hesab olunur. Beynəlxalq aləmdə tanınma dövlətlər üçün faydalar gətirir. Belə ki, dövlətlər öz resurslarından istifadə etmənin sahəsini genişləndirirlər və yeni sahələrə

ediril r. Tanınma xarici siyas tin aktlarından birin v m hz başlanğıcına çevrilir. Dövl tl r beyn lخالق al md tanındıqdan sonra resurslar mübadil sin qoşulurlar. Bu mübadil say sind dövl tl r öz resurslarını geniş ndiril r v resurslar üz rind t sirl r ld ediril r. Dövl tl r beyn lخالق al md öz f aliyy tl rini t r f kimi tanındıqdan d rhal sonra sisteml şdirm y can atırlar. Dövl tl rin beyn lخالق al md tanınmaları onların beyn lخالق al m integrasiyasının saslarını t şkil edir. Dövl tl r r smi tanınmada maraq nümayiş etdirirl r. Bel ki, bu anda dövl tl r hüquq t r fin çevrilirl r, mü yy n s lahiyy tl r v öhd likl r sahib olurlar. Bu öhd likl r v hüquq t r fl ri beyn lخالق münasib tl rin hüquq v öhd likl rini mü yy n edir. Beyn lخالق al min funksiyaları onların t r f kimi status ld etm l rind n sonra formalaşır. Beyn lخالق al md tanınma xarici siyas tin sferalarını artırır (m kan v predmetl r baxımından) v xarici siyas tin istiqam tl ri arasında qruplaşmanı meydana g tirir. Beyn lخالق al md tanınma dövl tl rin gücl nm sini saslarını t şkil edir v dövl tl r müdafi imkanları qazanırlar. Beyn lخالق al md tanınma beyn lخالق münasib tl rin strategiya v taktikalarının mü yy n olunmasının saslarını t şkil edir.

Dövl tl rin beyn lخالق al md tanınmaları onların müqavil v dig r beyn lخالق s n dl r üçün t r fl r kimi tanınmalarının saslarını formalaşdırır. Dövl tl rin müst qil t r f kimi tanınmaları onların xarici v daxili siyas tl rinin beyn lخالق siyas tl uzlaşmasına g tirib çıxarır. Bu anda dövl tl rd daxili v xarici siyas tin birl şmiş v hd tini ks etdir n siyas t m zmunu v formaları meydana g lir. Dövl tl r arasında beyn lخالق laq l rin vahid t crüb formaları üz r çıxır. Beyn lخالق münasib tl rin vahid m zmunu meydana g lmiş olur. Dövl tl rin beyn lخالق al md tanınmaları onların müqavil , konvensiya v diplomatik laq l r üçün t r f kimi tanınmalarının saslarını t şkil edir. Dövl tl rin bir-biril rini

r smi-hüquqi qaydada tanınmaları onların münasib t l r v laq l rd beyn l xalq hüquq prinsipl rinin formalaşmasına s b b olur. Bel ki, dövl t l r bir-biril rini müst qıl t r f kimi tanıyırlar, dövl t kimi bütövlükl rin hörm t edirl r, razil rin hörm t l r yaşayırlar, v t ndaşlarının hüquqlarını tanıyırlar v t min etm k üçün qarşılıqlı qaydada mü yy n t dbirl ri h yata keçirirl r. R smi-hüquqi tanınma h m d razi q sbkarlığının v işğalın qarşısını alır. Bel ki, beyn l xalq hüquq normaları işğalı v silahlı müdaxil ni, zor t tbiq etm ni qadağan etdiyind n, r smi tanınma il dövl t l r bir-biril rin artıq müst qıl t r f kimi baxırlar v hörm t l r yaşayırlar. Beyn l xalq al md tanınma beyn l xalq al md dal tli davranışların saslarını meydana g tirir. Beyn l xalq al md tanınma hüquqların meydana g lm sinin saslarını t şkil edir v dövl t l r öz tanıdıqları dövl t l rin dövl t kimi beyn l xalq al min subyekti olması faktını q bul edirl r. Dövl t l r arasında mü yy n laq l rin qurulması v onların r smil şdirilm si t bii ki, dövl t l rin r smi-hüquqi t r f kimi tanınmalarının saslarını t şkil edir. Dövl t l r t r f kimi tanındıqdan sonra beyn l xalq status qazanırlar. Beyn l xalq münasib t l rd dövl t l rin tanınması onların beyn l xalq ictimai h miyy tli f rdi probleml rinin h llind beyn l xalq ictimaiyy tin diqq tini artırır. Beyn l xalq münasib t l rd tanınma beyn l xalq hüquq normalarının sferasını genişl ndirir, el c d beyn l xalq hüququn genişl nm sinin saslarını t şkil edir. Beyn l xalq münasib t l rd tanınark n dövl t l r beyn l xalq al min t rkibin çevrilm kl , beyn l xalq al min siyasi mühitini yaradırlar. Beyn l xalq münasib t l rd tanındıqdan sonra dövl t l r ümumi v kollektiv saslarla beyn l xalq resursların mübadil prosesl rind iştirak edirl r. N tic d beyn l xalq münasib t l rin ayrı-ayrı sferaları-beyn l xalq iqtisadi münasib t l r, beyn l xalq humanitar münasib t l r, beyn l xalq t hlük sizlik münasib t l ri v s. sah l ri meydana g lmiş olur.

Beynəlxalq münasibətlərdə tanınma, rəsmi-hüquqi, faktoloji və müddətə amili baxımından üçü cür olur: de jure (tam rəsmi tanınma); de-fakto – qeyri-tam hüquqi və rəsmi tanınma; ad-hoc – müddətə tanıma və s.

### **Xarici siyasətdə, beynəlxalq münasibətlərdə münaqişə, böhran və müharibə amili**

Siyasət maraqlarının təmin edilməsinə istiqamətli vəndiyində, hər kəslərdə edilərkən, kəskin hallarda hamı tərəfindən qəbul edilmiş dənə normalarına mənə olunmur. Siyasət maraqlarının çarpazlaşmasını da özündə kəsetdirmə hər kəslərdə səhəsidir. Burada reallıq, ortaya çıxan gerçəklik idəlliyi, nəzəri qaydaları, yaxşı düşüncələr çox zaman üstəlidir. **Real ədalət idəal ədalət prinsipini pozur.** Xarici siyasətdə, eləcə də daxili siyasətdə fəaliyyət həyata keçirilərkən bir növ subyektlərdə tərəfindən “yolundan çıxmalar” baş verir. Nəticədə tərəflər arasında müddətə narazılıqlar baş qaldırır. Dövlətlər öz xarici siyasətini həyata keçirilərkən mütləq qaydada müddətə siyasət cəryanlarının qovuşmaları və qarşılaşmaları ilə rastlaşırlar. Müddətə məkənlərdə və qlobal məkəmdə bir dövlətin siyasəti digər dövlətlərin siyasətləri ilə qarşılaşır. Bu qarşılaşmadan toqquşmalar və üst-üstə düşmələr (kəsişmələr) halları və vəziyyətləri meydana gəlir.

Dövlət ayır-ayrı məkənlərdə eyni səviyyədə və formada siyasət həyata keçirmək imkanlarına malik deyil. Bu məkənlərin bir çoxunda dövlət daha güclü, digərində isə nisbətən zəif maraq nümayiş etdirir. Bu baxımdan da siyasəti münasibətlər sistemi müxtəlif rəngəngiliyə özündə ehtiva edir. El məkənlərdə olur ki, çoxlu sayda dövlətlər müddətə bir məkəndə təqribən eyni məkəmdə və tərkibli maraq nümayiş etdirmək niyyətlərinə malik olurlar. İki və ya da daha çox dövlət müddətə obyektlərdə üzrə (məsələn, strateji iqtisadiyyat səhələri, strateji hərbi səhələr, strateji mövqeyə malik olan

tranzit yollar, milli və mədəni, etnik məsələlər və s.) eyni məzmunlu maraq nümayiş etdirmək niyyətində olur. Buradan da hərəkət istiqamətli və axınları üzrə **gücün tətbiqi amili** meydana gəlir. Münaqişələr, böhranlar, müharibələr və digər qarşıdurmalar daha çox bir çox dövlətdə olan resurs çatışmazlığından da baş verir. Dövlət öz resurslarını təmin etmək üçün normal qaydalarla yanaşı, həmədə müəyyən təzyiq, təcavüz metodlarına da əl atırlar. Bu anda gərginlik meydana gəlir. Gərginlikdən də münaqişə, böhran, müharibə və digər qarşıdurma vəziyyətləri ortaya çıxır.

Qeyd olunduğu kimi, hər bir dövlət obyektləri üzərində sahib olmaq üçün müxtəlif təzyiq metodlarından istifadə edir. Dövlət rəqəbsiyyəti maraqları uğrunda hərəkətlər edərək daha çox qarşıdurmaları yaratmaq risklərini artırırlar. Müxtəlif istiqamətdə nə gələcək təzyiq üsullarının obyektləri üzərində qarşılaşması **böhranlara, münaqişələrə və mübahisələrə** gətirib çıxarır. Gərginliklər meydana gəlir. Gərginliklər zamanı siyasət elementlərinin hərəkətləri arasında müəyyən toqquşmalar ortaya çıxır. Gərginliklər dəlilin pozulmasından və qaydaların öz axarı ilə mövcud olmasından kənara çıxmadan meydana gəlir. Beynəlxalq hərəkətlər öz sistemli və taraz qaydasında tənzim olunmursa, bu anda balans pozulur və qarşıdurmalar yaranır. Qarşıdurmaların yaranmasında güc amili əsas rol oynayır. Güclü tərəf daha çox hərəkət etmək imkanlarına malik olur. Qarşıdurmalar zamanı maraqların təmin olunması uğrunda edilən hərəkətlər bir növ öz “realsın”dan çıxır. Buradan da münaqişələr formalaşır. Münaqişələr kompromislərin olmamasından, resurs çatışmazlığından, maraqların “şışməsinə” və digər bu kimi neqativ hallardan ortaya çıxır. Qeyri-razılaşmalar münaqişələrin uzun müddət davam etməsinə meydana gətirir. Gərginliklərin aradan qaldırılması üçün mütləq qaydada tərəfləri kompromis gətirmə vəziyyətlərin ortaya çıxması tələb olunur. Belə vəziyyətlərdə gərginlikləri üzərə çıxarır. Münaqişələr (tərəflər)

uzun müddət üçün qüvvət təbiiq edilmədikdə (bu qüvvələr kəndən, kəndən böyük dövlətlərdən olmalıdır) donmuş və ya dağların olaraq davam etməkdə olan vəziyyətlər gətirib çıxarır. Münaqişələr uzandıqca həmin vəziyyətlərin **idarə olunması** prosesləri baş verir. Dövlətlər artıq bu münaqişəni özlərinin geosiyasi maraqlarına çevirirlər və münaqişələrdən həmişə xüsusi olduğu dövlətlər və xalqlara qarşı (məkan da yaşayan xalqlara və məkan sahibi olan dövlətlər qarşı) təzyiqlə vasitəsilə kimi istifadə edirlər, həmişə özlərinin məkanlarda olan üstünlüklərindən **“dərman” qüvvə** kimi faydalanırlar. Münaqişələr, böhranlar və müharibələr tarazlıq kəskinləşdikdə pozulduqda baş verir. Belə hallar məhz tarazlığı şərtləndirən vəziyyətlərin kəsintisi təzahür etdirir.

Tarazlığın özündən də böhranlar meydana gəlir. Belə ki, uzun müddət davam edən tarazlıqla razılaşmamalar baş verir. Qeyri-pozitiv siyasətlərlə “inkişaf” prosesləri ortaya çıxır. Bu anda geosiyasi rəqabət yaranır və geosiyasi rəqabət tərtibatı ilə qəbul olunmuş normalara məməli etməyi sövq edir. Tarazlı münasibətlərdə olan dövlətlərin maraqlarını təmin etməklə artıq tarazlıq pozulur və qeyri-tarazlı vəziyyət meydana gəlir. Nəticədə müharibə və münaqişə, eləcə də böhran vəziyyətləri ortaya çıxır. Dövlətlər münaqişələrdən istifadə etməklə öz iddialarını təmin etmiş olurlar. Ümumiyyətlə, global məzmun kəskinləşən, global gücləri qarşı-qarşıya qoyan münaqişələr və böhranlar müəyyən ərazilərdə həmin güc subyektlərinin məkanlar üzrə potensiallarının genişlənməsinə xidmət edir.

Böhranlar və digər qarşıdurmalar siyasətin sistemin tarazlaşdırılması üçün tələb olunan lazımi resursların çatışmazlığından da ortaya çıxır. Resurs çatışmazlığı inkişafın qarşısını alır və hər kəslərin lazımi qaydada edilməsi üçün qüvvə və enerji qıtlığı baş verir. Bu anda sistem üçün tələb olunan lazımi resurslar çatışmır və müvafiq resurslar daha çox enerji təminatçısı rolunda çıxış edir.

## **Xarici siyasətdə balanslaşdırma (tarazlaşdırma) və sülh amili**

Sülh bir v ziyy t kimi sabitlik v qeyri-müharib v ziyy tidir. Sülh h m d vasit dir v dincliyin yaradılmasını mü yy n ed ndir, ş rtl ndir ndir. Sülh t r fl ri sakit v sabit v ziyy td mü yy n koordinasiya m rk zin c lb ed ndir. Sülh ş raitind siyasi h r k tl rin müvafiq istiqam tl r üzr yaratdıqları axınlar, c r yanlar qarşılaşdıqda mülayim sashı qovuşmalar baş verir. Sülh prosesl ri zamanı h m siyas t c r yanlarının özl rind (eyni istiqam td h r k tl rl müşahid edil n c r yanlarda), h m d onların qarşılaşmasında r van v s rb st keçicilik meydana g lir. Sülh dair l r v ötürücül r sisteminin normal t nziml nm si halında ortaya çıxan bir v ziyy t olur. Beyn l xalq münasib tl rin h r k t- l rini ks etdir n ümumi v m kanlar üzr , el c d ayrı-ayrı sah l r üzr mövcud olan sisteml rd normal axınlar görünüşü el **sülhün**, sabitliyin, dincliyin özü dem k olur. Dünya dövl tl rinin münasib tl rinin axınları x rit sind sülhü t min ed n vasit l r (burada m nb l r, m rk zl r) axınları normal saslarla ötürdükd t bii ki, sülh v ziyy tl ri ortaya çıxır. Y ni dövl tl r öz aralarında öz maraqlarını t min etm k üçün münasib ş rtl rl razılığa g ldikd sülhü ld etm k mümkün olur. Bu baxımdan da sülh kompromisin n tic si olaraq q bul olunmalıdır.

Sülh vasit dir v h m d bir v ziyy t kimi müharib nin v münaqiş nin sonu dem kdir. Sülh h m d bir vasit olaraq dövl tl rarası münasib tl rd v laq l rd diplomatiyanın sas üsulu kimi istifad olunur. Sülh v ziyy tl rind t r fl rin maraqları dinc ş kild t min edilir v maraqlı t r fl rin h r k tl ri arasında qovuşdurcu (burada uzlaşdırıcı, laq - l ndirici, harmoniya t şkiledici) v ziyy tl r meydana g lir. Dövl tl r öz xarici siyas tl rini mü yy n ed rk n sülh amilind n istifad etm y çalışırlar. Bu, onların rahat ş kild

mövcudluqlarına xidmət edir. Hər bir dövlət çalışır ki, sülh şəraitində yaşasın və sülh üsulları vasitəsilə özünün maraqlarını təmin edə bilsin. Sülh amilinin xarici siyasətdə mövcudluğunu təmin etmək üçün tarazlı məzmunlu siyasətin həyata keçirilməsi vacibdir. Balanslaşdırma dedikdə, bir proses kimi münasib tələrdə iştirak edənlərin maraqlarının onların potensiallarına müvafiq qaydada təmin edilməsi siyasətinin icrası başa düşülməlidir. Balanslaşdırma zamanı aidiyyəti predmetlərdə, obyektlərdə maraqlı tərəflər münasib və təqribi əsaslarla nisbi olaraq və müəyyən anlarda konkret şəraitlərdə mütləq bərabərlik şəraitində eyni şərtlərdə yer almalıdırlar. Balanslaşdırma zamanı elementlər həmişə eyni xarakterdə, həmişə müxtəlif xarakterdə təqribən bərabər şəkillərdə taraz vəziyyətin gətirilir. Elementlər həmişə öz xarakterində, həmişə paralel xarakterdə qarşılıqlı münasib tələrdə təqribi nisbət tələrdə fəaliyyət göstərirlər, mövcud olurlar. Hər bir element maraqlarına müvafiq olaraq “doyursa”, onda sülh də, sabitlik də təmin olunur. Tarazlaşdırma sisteminin uzunmüddətli olması və fəaliyyətinin ardıcılığı davamlı sülh üçün əsasdır. Davamlı sülh dövlətlərin və cəmiyyətlərin, həmçinin ümumi olaraq beynəlxalq münasib tələrin inkişafına şərait yaradır. Davamlı sülh vəziyyətlərini yaradan mexanizmlər bir sistemdir ki, bu sistemdə özündə çoxlu sayda sülh amillərini və vəziyyətlərini əks etdirir. Sülhün təmin olunması təbii ki, resurslardan asılı olur. Sülh resursların müəyyən cəmiyyətlərdə sabit axar vəziyyəti olduğundan, resurs çatışmazlığı təbii ki, sülhün pozulmasını ortaya çıxarır. Sülh maraqları tərəflərin “doymuş” vəziyyətində ortaya çıxır.

Müəyyən bir münaqişənin, müharibə və böhranın aradan qaldırılması üçün **davamlı sülh üsullarından** geniş istifadə olunur. Sülh üsulları resurslardan və vasitələrdən istifadə qaydalarının təbii qanunları əsaslarını yaradır. Sülh üsulları əsasən baza olaraq təcrübə və nəzəri prinsiplər sayılmalıdır. Sülh o halda ləğv edilir ki, maraqlı tərəflər öz maraqlarını tam və ya da

qism n t min etmiş olurlar. Sülh layih l ri kimi mü yy n yol x rit l ri v proqramları q bul edilir. Proqramlar başlıca olaraq sülh gedişl rini v münaqiş l rin yatmasını (h ll edilm sini v ya da müv qq ti olaraq dayanmasını) özünd ks etdirir. Münaqiş l rin yatması (burada sabitlik v dinclik yaranması) üçün mü yy n z r rverici ünsürl rin, münaqiş l ri tör tmiş v davam olunmasında xidm t ed n ünsürl rin z r rsizil şdirilm si vacib amil çevrilir. Bu zaman mü yy n formulalar t tbiq edilir. H min formulalar münaqiş l rin h llind mühüm h miyy t k sb edir.

### **Xarici siyasətdə əxlaq qaydaları və davranış**

Dövl tin xarici siyas ti dal t üz rind qurulanda v dal tli h r k t yerin yetiril nd onda, davranış da normal olur v xlaq qaydaları mü yy n olunur v xlaq qaydalarına m l edilir. dal tli davranış hamı t r find n q bul olunan v real gerç klikl ri ks etdir n hal v xüsusiyy tdir. dal tli davranış bir normadır v hamı t r find n maraqların öd nilm sin söykn n razılıq v ziyy tidir. Davranış bir normadır v bu baxımdan da q bul edil ndir. xlaq qaydaları t bii olaraq dövl tl rin dal tli davranışlarını özünd ks etdirir. O dövl t xlaq qaydalarına m l etmiş olur ki, onun xalqının milli xüsusiyy tl rin söykn n hakimiyy t beyn l-xalq al md (regionda v regiondan k narda) öz davranışını dal tli edir. Bütün t r fl rin mü yy n etdiyi v m l etdiyi **universal normalar** vardır. Bu normalar özl rind reallığı ks etdirm kl b rab r, h m d n z ri baxımdan ideallığa söyknir. Universal normalar h m ümumi qaydada mövcud olur, h m d ayrı-ayrı sah l ri hat edir. Normalar h m universal m zmunlu olur, h m d konkret v xüsusi saslara söyknir. Normaların universal m zmunu bütün t r fl r üçün eynidir. Universal m zmun **ümumi ədaləti** meydana g tirir v ümumi dal td n t min edilir. Dövl t öz xarici siyas tind universal v hamı t r find n q bul edilmiş normanı pozursa (müharib il ,

h d qorxu il , q sd n böhran yaratmaqla v s.) dem li, dal tsiz davranmış olur. dal tsiz davranış da k skin qarşıdurmalara g tirib çıxara bilir. Beyn lخالق hüquq sistemi n z ri v t crübi baxımından ad t n dal t meyarları üz rind qurulur. Bu normalar o m qs dl yaradılır ki, dövl tl r arasında münasib tl r d dal tl t nzim edilsin v dövl tl r arasındakı dal tin özü d etik davranışları yaratsın. Beyn lخالق hüquq toqquşmalara yol verm m k üçündür. dal t pozulanda toqquşmalar yarana bil r v laq l rd mövcud olan sabitlik d pozula bil r. Xarici siyas tin etikası xarici siyas tin dal tli olaraq t kmill şm sin xidm t edir.

Dövl tl rin beyn lخالق al md etik davranışları beyn lخالق sülhün t min edilm sin yön lir. dal tli davranış say sind dövl tl rin sabit ş raitd formalaşa bil c k birliyi meydana g lir. Yüks k s viyy li davranış, etik normaları dövl tin h m d potensialını artırır. Bel ki, beyn lخالق al md etibar qazanmaq m s l si ortaya çıxır v etibarlı v inamlı **əməkdaşlar** v **tərəfdaşlar** meydana g lir. M s l n, Az rbaycan dövl tinin beyn lخالق hüquq normalarına, dal t prinsipl rin m l ed r k münasib t yaratması, laq l r qurması bir t r fd n Az rbaycanla dost olan v strateji mütt fiq olan ölk l rin sayını artırır, dig r t r fd n Az rbaycana s rmay axınını gücl ndirir. Az rbaycan beyn l-xالق al md humanist dövl t kimi imic qazanır v status formalaşdırır. El hallar da olur ki, dövl tl r, xüsusil böyük dövl tl r, beyn lخالق hüquq normalarını pozurlar. Bu pozma halları xüsusil r qab t zamanı ortaya çıxır. Eyni zamanda geosiyas tin formalaşmasında da yaranır. Dövl tl r geosiyasi maraqlarını böyüdürl r v bu böyütm prosesl ri bir çox hallarda dövl tl rin razılaşıqları ümumi qaydalardan k nara çıxır. Geosiyasi maraqlar beyn lخالق hüquq normalarını kölg d qoyur. Beyn lخالق hüquq güc t tbiqi say sind z if bir vasit y çevrilir. Beyn lخالق güc vasit si olan dövl tl r lazımı anlılarda, milli v dövl t maraqlarının t l b etdiyi anlarda özl ri t r find n q bul olunmuş normaları da özl ri pozurlar.

## **Dövlətin xarici siyasətinin müəyyən olunmasında və formalaşmasında dövlət rəhbərinin rolu**

Siyasət insanların daxilində nə gələcək və hərəkətləri və mövqeləri ilə müşahidə olunan bir anlayışdır. Bu baxımdan da siyasət insanlardan kənarda axtarmaq lazım deyil. Siyasət insanlar tərəfindən özlərinin xidməti üçün müəyyən edilən bir vasitədir. Siyasət insanların maraqlarının kəşf olunduğu sahələr görülməli və malik olur. Siyasət insanların müəyyən sərhədləri olan coğrafi məkanlarda fəaliyyətinin rəsmiləşməsidir. Siyasət onu müəyyən edən və icra edən istedadı, qabiliyyəti, savadı, liberal düşüncəni, möhkəm iradəni, risqli addımlar atmaq qabiliyyətini, çevik reaksiyanı, istedadı, səbir və dözümlü, zamanı və şəraiti dəyişdirmək qabiliyyətini, müdrikliyi və humanizmi, eləcə də bu kimi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən bir fəaliyyət peşəsidir. Siyasət, eyni zamanda rəasional normaları, müdafi və hücum strategiyasını və taktikasını baza olaraq özündə kəşf etdirən bir fəaliyyət sahəsidir. Siyasət və xidmət əməli və hədəfləklə təşkil edilir. Xidmət edən tərəfin yaxşı xidmət etməklə düşüncəsi və istəyi (siyasətçi kəşf tərəfi yaxşı xidmət etməklə, hədəd özünə xidmət etmiş olur. Çünki yaradılan cəmiyyətdə o da bir üzvdür) siyasətin pragmatik əsaslarını təşkil edir. Şəxsiyyətin şəxsi keyfiyyətləri həmişə sabit və rəasional əsaslı sistemlərin yaradılmasında böyük rol oynayır, həmişə siyasi fikirlərin istiqamətləndirilməsində böyük həmiyyət malik olur.

**Şəxsiyyət və pozitiv (burada müsbət)** siyasətin vəhdətində elə inkişafın özüdür. Şəxsiyyətli siyasi inkişafı şərtləndirən hərəkətlərin formalaşmasında iştirak edirlər. Siyasətin rəasional və empirik məzmunu istedadla və yüksək qabiliyyətli icra olunan siyasətdən asılıdır. Siyasi rəhbərlərin yüksək keyfiyyətləri və əlaqə dəyişdirmə cəmiyyətlərinin avanqard elementin çevrilir. Şəxsiyyətli ictimai proseslərin yeniləşməsinə təsir göstərən imkanlarına malik olurlar. Şəxsiyyətin nitqi

c miyy td v dövl t siyas tind proqram xarakteri k sb ed r k, siyas tin istiqam t l ndirilm sind mühüm h miyy t k sb edir.

Siyas t iki baza istiqam td h yata keçirilir: birincisi, mü yy n h r k t l rin istiqam t l ndirilm si, ikincisi is hüquq normalarının q bul v icrası yolu il . Bu iki istiqam tin v hd ti meydana g lir v bütövlükd n d vahidlik ortaya çıxır. Bu iki istiqam t bir-birin xidm t edir. Siyas tçil r siyas ti yönl ndirirl r v bu istiqam td normalar yaradırlar v t tbiq edirl r. Yaradılan v q bul olunan normalar da siyas t istiqam t l r verirl r. Siyasi axınlar üçün siyas tçininin f aliyy ti böyük h miyy t k sb edir. Bu baxımdan da siyas t axınlardan v axınları t nzim ed n qaydalar olan hüquq normalarının q bul edilm sind n v icrasından asılıdır. Xarici siyas t d axınlardan (h r k t l rd n) v normalar yaratmaqdan ibar tdir.

Siyas tin n çevik ş kild icrası onu d rk etm kd n, ş raiti d y rl ndirm kd n v çevik cavablardan (reaksiyalardan) asılıdır. Siyas tin pozitiv m zmunu v keyfiyy t kimi t rkibi insan hüquqlarının t min olunmasının t rkibind n v s viyy sind n asılıdır.

Siyas t el bir h r k ti (h r k tsizliyi) ifad edir ki, burada mütl q qaydada ş xsl r iştirak edirl r v bu baxımdan da siyas t insanların xeyrin olaraq icra edilir. Siyas t m nafe üçün t şkil olunur v maraqların t min olunmasına istiqam t l ndirilir. Xarici siyas t mü yy n ş xsl r (hakimiyy td olanlar-hakimiyy ti t msil ed nl r) v el c d ş xsl r birliyi (burada nazirlikl r, idar l r, şirk t l r v dig r t şkilatlar) t r find n h yata keçirilir. Subyektl r qismind h m s lahiyy tli ş xsl r, h m d onların f aliyy t göst rdikl ri m rk zl r mühüm h miyy t k sb edir. Ş xsl r xarici siyas t normaları üzr f aliyy ti t min ed bilirl r. Xarici siyas t sah sind diplomatların yüks k hazırlıqları t l b olunur. Ümumiyy tl , siyas t insanlara xas olan h r k t olduğundan

xarici siyas t d insanların m yi il mü yy n olunur v m yin n tic l ri d burada öz ksini tapır. Xarici siyas tin istiqam tl ri dövl tin qanunvericiliyi il istiqam tl ndirilir. El c d dövl tin qoşulduğu beyn l xalq s n dl rl h yata keçirilir.

Siyas t sah sind ş xsiyy tl rd peş karlıq, savadlılıq, bilikl r malik olmaq v bacarıqlılıq amili sas götürülür.

Xarici siyas tin mü yy n olunmasında dövl t r hb ri böyük rol oynayır v dövl tl rin konstitusiyalarında da bel s lahiyy t dövl t r hb rl rin verilir. Dövl t r hb rl ri dövl ti v xalqı beyn l xalq münasib tl rd t msil edirl r. Dövl t r hb ri xalqı beyn l xalq münasib tl rd t msil etdiyin gör onun üz rind dövl tin daxili siyas tini v beyn l xalq siyas ti d rind n bilm k v zif si v öhd liyi düşür.

Dövl t r hb rinin beyn l xalq nüfuzu dövl tin xarici siyas tin d öz t sirl rini göst rir. Dövl t r hb rinin qanunlara v beyn l xalq hüquq normalarına uyğun ş kild davranışı v siyas ti icra etm si onun etik davranışlarının saslarını t şkil edir. Dövl t r hb rinin siyasi kursu, xarici siyas tin kursuna da t sir göst r bilir. Dövl t r hb rinin vv lc t msil olunduğu partiyanın ideoloji siyas ti dövl tin xarici siyas tin d müs b t t sir göst rir. Dövl t r hb rinin ş xsi keyfiyy tl ri, hazırlıq s viyy si d , istedad v qabiliyy ti dövl tin xarici siyas tinin mahiyy tin t sir göst rir. Dövl t r hb rinin beyn l xalq siyas ti d rind n bilm k m har ti olmalıdır. Dövl t r hb rinin hadis l rin gedişatını d y rl ndir bilm k v bundan da mü yy n n tic l r g l bilm k qabiliyy ti onun f aliyy tind d göz çarpır. Xarici siyas tin zaman v ş raitl laq l n-dirilm si, laq l rin v münasib tl rin z ruri istiqam tl rinin mü yy n edilm si istedadı v qabiliyy ti dövl t r hb rinin ş xsi keyfiyy tl rin aid olan m s l hesab oluna bil r.

Q bul etm k lazımdır ki, xarici siyas t d daxili siyas t kimi kollegial qaydada q bul edilmiş q rarla da mü yy n edilir. Dövl tin xarici siyas t kursunda dövl tin parlamenti

(kollegial iştirak) d iştirak edir. Bu istiqam t vasit sil d dövl tin xarici siyas tind ictimaiyy t iştirak edir. ks r hallarda xalq xarici siyas td öz nümay nd l ri vasit sil (prezident v parlamenti vasit sil ) iştirak edir. Dövl tin xarici siyas tind dövl t r hb rinin ş xsi keyfiyy tl ri, t crüb si, istedadı, bilik v bacarığı da mühüm rol oynayır. Bu kimi keyfiyy tl r dövl t r hb rin lazımı anlarda müvafiq q rarlar, h m d faydalı q rarlar q bul etm k imkanları verir. Dövl tin xarici siyas tinin mü yy n edilm si sas ş rt çevrilir. Dövl t r hb ri xarici siyas tin düzgün h yata keçirilm sind m suliiyy t daşıyır. O, beyn l xalq münasib tl rd dövl tini t msil etm kl , lazımı q rarlar q bul etm kl h m dövl tini inkişaf etdirir, h m d beyn l xalq münasib tl rd onu tanıdır, beyn l xalq al md qoruyur. Dövl t r hb rinin ş xsi keyfiyy t l rinin m hdudluğu, onun ş xsi ambisiyalarının böyüklüyü v qeyri-normal psixi v ziyy ti (maniyalığı özünd ks etdir n psixopatlıq) beyn l xalq al md probleml r g tirib çıxara bil r. Bel ki, müharib q rarlarının q bul edilm sind dövl t r hb rl ri böyük s lahiyy t malik olurlar. Buna gör d beyn l xalq s viyy d sülhün qorunması v müharib l rin tör dilm sin gör d dövl t r hb rl ri böyük m suliiyy t daşıyırlar. Dövl t r hb rl rinin humanist keyfiyy tl ri, daxili siyas td t tbiq etdikl ri liberal siyas t t bii ş kild dövl tl rinin xarici siyas tl rin t sir göst rir. Dövl t r hb rinin ş xsi keyfiyy tl ri (müdrikliyi, bundan ir li g l r k sad liyi v xeyirxahlığı, bütün dövl tl ri n z r alması, dövl tl r v xalqlara hörm t etm si; dövl t r hb rinin istedad v qabiliyy ti, bu baxımdan mür kk b ş raitl rd lazımı n tic l r çıxarmaq v q rarlar q bul etm k bacarığı) dövl tin gücl nm sin xidm t ed n amildir. Dövl t r hb ri h m universal normalara m l etm lidir, h r bir xalqa hörm tl yanaşmalıdır v insanlıq d y rl rini artırmalıdır. Xarici siyas tin proqramı olaraq dövl t r hb rinin nitql ri, strateji sah l ri hat ed n fikirl ri mühüm h miyy t k sb edir. Dövl t r hb ri ölk nin

baş diplomatı hesab olunur. Onun strategiyası və taktiki addımları mühüm həmiyyətdir.

Dövlətin həminin şəxsi keyfiyyətlərinin yüksək səviyyəsi onun mərkəzliyi tədüzünü göstərir. Xüsusilə yeni yaradılmış və müstəqilliklə etmiş dövlətlərdə dövlətin həminin və hakimiyyətərin xüsusi keyfiyyətlərinin olması vacib amil çəvrilir. Dövlətin həminə burada sistemlərin formalaşdırılmasında xüsusi həmiyyət daşıyırlar. Təkmil sistemlərdə, inkişaf etmiş dövlətlərdə cəmiyyətlərin sistemli fəaliyyət göstərirlər, qeyri-inkişaf etmiş dövlətlərdə isə sistemli şəkildə prosesləri bir qədər zəif olduğundan burada sistemlərin formalaşmasında dövlətin həminin şəxsi keyfiyyətləri mühüm rol oynayır.

Şəxsiyyətlərin və dövlətçilik baxımından onu dəyərləndirmək olarkən ki, tarixdə nə çoxlarımıza məlumdur ki, güclü dövlətlərin və təkmil cəmiyyətlərin dəyişməsi şəxsiyyətlər, o cümlədən dövlətin həminləri, ictimai nüfuza sahib olan liderlər, öz ideyaları və siyasətləri ilə cəmiyyət təsir göstərən və insanları öz arxasınca aparmağı bacaran müdrik insanlar, filosoflar yaradıblar. Onlar həmin ideoloji sahədə, həmin də praktiki olaraq fəaliyyət göstərərək, tarixdə böyük izlər qoyublar və elə tarixin özünü yaradıblar. Hesab etməklə olarkən ki, siyasət tarixində şəxsiyyətlərin fəaliyyəti, xidmətləri ayrıca bir bölmə kimi, fərdi kimi tədris olunmalıdır. Mükəmməl dövlətçilik sisteminin formalaşması da ictimai və siyasi liderlərin məyinin nəticəsi hesab olunmalıdır. İctimai təfəkkür baxımından və elmi yanaşma metodlarından irəliləyərək, şəxsiyyətin həyatına güclü dövlət-xeyirxah cəmiyyət, sosial-rifah halının yaxşılaşdırılması prizmasından baxmaq lazımdır və bu aspektlər arasında təhlil olunmalıdır.

## **Dövlətin xarici siyasətində xalqların psixologiyasının təsiri**

Dövləti xalq (həli, sakinləri) yaradır. Xalqın psixologiyasına uyğun olaraq həmin dövlətin daxili və xarici siyasətinin xüsusiyyətlərini (müsbət və ya mənfəətli olmasını, xoş və ya xoş olmamasını) müəyyən etmək olar. Hər bir xalqın milli mentaliteti (burada adət-nənələri ilə və dini baxışları ilə formalaşan dövlətlərin zərər tutulur) onun cəmiyyətinin siyasi strukturuna təsir göstərir. Məsələn, xalqın dini baxışlarını özündə əks etdirən dini dövlətlər yaradılır. Beynəlxalq hüquq normaları isə sivil və rəasional normalarla təmin olunur. Beynəlxalq münasibətlərdə **“Beynəlxalq dini normalar”** anlayışı yoxdur.

Güclü xalqlar böyük imperiyalar yaratmağa qabil olublar. Məsələn, ingilislər, fransızlar, almanlar, ispanlar, rəblər, türklər, farslar, çinlilər, yunanlar, romalılar və s. Xalqın milli mentaliteti, ruhu onun yaratdığı dövlətin gücünü təsir göstərir. Güclü xalqın möhkəm iradəsi həmin xalqın güclü şəkildə təşkilatlanmasına və geosiyasi məkanlar yaratmasına xidmət edibdir. İmperiyalar daha çox “məşin” xalqların xarici siyasət fəaliyyətlərinin nəticəsi olub. İmperiyaaların yaradılması da güclü fəaliyyətin və iradənin məhsulu olubdur. Xalqların sayının çoxalması və tarixə yayılması prosesləri də imperiyaların yaradılmasına səbəb olubdur.

Böyük xalqların imperiya siyasətləri onların məkanlar üzrə geosiyasi sistemlər yaratmalarına səbəb olubdur. Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşməsi təbii ki, beynəlxalq münasibətlərdə iştirak edən xalqların böyük miqyasda iştirak etmələrindən irəliləyibdir. İmperiyalar siyasəti beynəlxalq əlaqələrdə münasibətlərin tarixinin zərərliləşməsinə gətirib çıxarıbdir. Böyük xalqlar və onlara məxsus olan böyümə xarakteri onların tarixində imperiyaların yaranmasının əsaslarını təşkil edibdir.

Böyük xalqların daha çox razil r ld etm k siyas t l ri v razil rd işğallar v z btl r hesabına m skunlaşmaları t bii ki, razil r münasib td onların milli psixologiyalarını yaradıdır. M s l n, ingilisl rin dünyada geniş yayılmaq siyas t l ri onların d niz hakimiyy tin m xsus olan xalqlar kimi xüsusiyy tl rini ortaya çıxarıdır. El c d ispanlar v portuqallar, italyanlar, h mçinin yunanlar d niz xalqları kimi öz milli psixologiyalarını formalaşdırıblar. Dağlıq razil rd yaşayan xalqlar daha çox enerjiy malik olublar v bir q d r cılığın t bi tl ri il f rql nibl r.

Xarici siyas t vahid beyn l xalq hüquq normaları il t nziml nm y baxmayaraq, el hallar olur ki, böyük xalqlar öz böyük maraqları namın beyn l xalq hüququ pozmaq m cburiyy ti il üzl şirl r v “özl rin s rf ed n beyn l xalq hüquq normaları” q bul edirl r. Bu, onların geosiyasi maraqlarından ir li g lir v geostrategiyaya saslanan xarici siyas t h yata keçirm k ist kl rind n meydana g lir. El xalqlar da olur ki, onların beyn l xalq al md ist kl ri “şişir”, “daşır” v onlar öz potensiallarından k nar xarici siyas t reallaşdırmağa çalışırlar. Buradan da işğalçılıq siyas ti formalaşır.

### **Beynəlxalq münasibətlərin sistemləşdirilməsi**

**Siyasət** c miyy td v dövl td münasib tl ri v laq l ri sisteml şdir n, qruplaşdırın v ayrı-ayrı sah l r ayıran f aliyy t c midir v f aliyy t istiqam tidir. Sisteml r t bii ki, özünd mü yy n mexanizml ri ks etdir n, eynilikl ri, ziddiyy tl ri, kslikl ri yaradan strukturlardır. Burada müxt lif t rkibli elementl r arasında (h m d sistem t rkibi olan elementl r) qarşılıqlı birl şm d n **bütövlük** meydana g lir. Sisteml şdirm d m zmun etibaril el strukturlaşdırmadır v strukturlar arasında laq l ri qruplaşdırmadır. Sistemi yaratmağın başlıca m qs di t nziml m prosesl rini qaydalarla, ölçül rl , imkanlara müvafiq qaydada h yata keçir-

m k d n ibar tdir. Sisteml r ona gör t şkil edilir ki, münasib t l r arasında tarazılıq yaradıla bilsin. Tarazılığın da başlıca m q s di ondan ibar tdir ki, münasib t l rd imkanlar ç rçiv sind , potensial daxilind iştirakın saslari t şkil oluna bilsin. Sisteml şdirm say sind komplekslilik, bütövlülük meydana g lir.

Münasib t l r h m onların t rkibin aid olan subyektl rin çoxluğu baxımından, h m d sah l rin hat olunması nöqteyi- n z rind n sisteml şdirilir. Sisteml şm d qruplaşmalar da yaranır. Sisteml şm el mü yy n mexanizml r (mü yy n m kanlarda işl y n vahidliy ) c lb edil n, mü yy n m rk z- l rd toplaşan, c ml şdiril n elementl rin xass l r gör t snif olunmasıdır. Bu t snif olunma h m d elementl rin h r k t istiqam t l rind öz ksini tapır. Bu baxımdan da sisteml rin f aliyy tind d prosesl rin özl ri d sisteml şdirilir.

Beyn l xalq münasib t l rin hat olunduğu sah l r çoxluq t şkil edir. Dövl t l r o sah l rd beyn l xalq münasib t l r qoşulurlar ki, daxill rind d h min sah l r vardır. Yaxud dövl t daxilind olmayan, lakin beyn l xalq al md olan (dig r dövl t l rd olan) yeni sah l ri yaratmaq üçün beyn l xalq laq l r daxil olurlar. Dövl tin xarici siyas tinin m q s dl ri h m d buradan formalaşır. Dövl tin daxili sah l ri onun xarici sah l ri il birl ş r k üzvü v hd t t şkil edir. Beyn l xalq münasib t l rin sah l ri qruplaşdırılır. Bu qruplaşdırma sas etibaril maraq müxt lifliyind n v ş rait müvafiq olaraq maraqları t min etm k üçün göröl n işl rd n asılı olur. Qruplaşdırma ona gör h yata keçirilir ki, h m müxt lif sah l rin vahid istiqam t l ri arasında **xətti bütövlük** t şkil edilsin, h m d kiçik, orta v böyük formalı münasib t l r sah l ri arasında birliyin yaradılması hesabına bütövlük yaransın. Sisteml şdirm ni z ruri ed n amill r iç risind onu da qeyd etm k olar ki, indiki beyn l xalq münasib t l r sferasında mövcud resursların tarazlı qaydada istifad olunması labüddür ki, bunun da say sind beyn l xalq al md tarazlıq

t min olunur. Ayrı-ayrı sah l r üzr normalar q bul edilir. Beyn l xalq münasib t l r dövl t l r t r find n yarandığından bu sah l rin mü yy n mexanizml ri formalaşır. Mexanizml r d qaydalarla işl yir. Komponent birl şm l ri bütövlüyü v strukturlaşmanı yaradır. Strukturlar da sisteml ri ortaya çıxarır. Beyn l xalq münasib t l r sisteml şdirilir. Beyn l xalq münasib t l r ayrı-ayrı sah l r ayrılır v bu sah l r arasında mü yy n laq l r meydana g lir. Beyn l xalq münasib t l rin sah l ri h mçinin bir-birin t sir etm k imkanlarına malik olur. Burada t bii laq l r meydana g lir. Beyn l xalq münasib t l r hüquq normaları il t nzim olunduğundan mütl q qaydada münasib t l rin v laq l rin sisteml r tabe etdirilm si prosesl ri h yata keçirilir. Beyn l xalq münasib t l rin sisteml şdirilm si dedikd , münasib t l rin h m ayrı-ayrı sah l r üzr t şkil olunması v h min sah l r üzr mexanizml rin yaradılması n z rd tutula bil r, h m d subyektl rin arasında olan laq l rin vahid qaydalarla t nziml nm si kimi q bul edil bil r.

Dövl t l r öz münasib t l rini sisteml şdirm k v t nzim etm k üçün ayrı-ayrı sah l rd olan laq l ri t nzim etm k funksiyasına malik olan t şkilatlar yaradırlar. Bu t şkilatlar baza etibaril dövl t l rin ayrı-ayrı sah l rd olan münasib t l rini t nzim edirl r. Beyn l xalq münasib t l rin sisteml şdirilm si regional v regiondan k nar qlobal (ümumdünya üzr ) h miyy t k sb edir.

Beyn l xalq münasib t l rin sisteml şdirilm si maraq t minedicilik v müdafi olunmaq baxımından aşağıdakı ş kild h yata keçirilir:

- münasib t l rin maraqları t min etm k baxımından sisteml şdirilm si-burada dövl tin sakinl rinin bütün sah l rd olan maraqları t min olunur;

- münasib t l rin maraqları müdafi etm k baxımından sisteml şdirilm si. Bu istiqam td münasib t l r iqtisadiyyat v t hlük sizlik sah l rind sisteml şdirilir. T hlük sizlik sah -

sind sisteml şdirm sas n h m subyektl rin özl rini qorumaq funksiyası k sb edir, h m d münasib t sah l rini v laq l rini qorumaq m qs dini daşıyır.

Beyn l xalq sah d münasib tl rin sisteml şdirilm si baza etibaril beyn l xalq münasib tl rd bütövlüyü-**regional və universal bütövlüyü**, meydana g tirir. Beyn l xalq münasib t- l rin sisteml şdirilm si “**iyerarxik quruluşu**” formalaşdırır. Burada iyerarxik quruluş dedikd , bu m s l y iki aspektd n yanaşmaq olar: **birincisi**, baza h myy t k sb ed n sah l r arasında yaranan şaquli v üfiqi asılılıq sistemi; **ikincisi**, dövl tl rin gücl rind n ir li g l r k onlar arasında münasib t l rd geosiyasi amill rin olması. Y ni, güclü dövl tl r beyn l xalq münasib tl r sisteminin yuxarı m rh l l rind yer alırlar. Ondan aşağı is dövl tl r iyerarxik qaydada “sıralara düzülür l r”. Beyn l xalq münasib tl rd sisteml şdirm sasında vahid qaydalara m l etm k prinsipl ri ortaya çıxır. Beyn l xalq münasib tl rin sisteml şdirilm si say sind dövl tl r arasındakı laq l rd meydana g l n t crüb l r qaydaları yaradır. Sisteml şdirm say sind h m d ümumi qaydalara (m s l n, beyn l xalq konvensiyalarda ks olunmuş qayda v normalara) m l etm k v rdişl ri meydana g lir. Beyn l xalq münasib tl rin sisteml şdirilm sinin **müsbət tərəfləri** ondan ibar tdir ki, dövl tl r arasında münasib tl ri v laq l ri t nzim etm k baxımından böyüklüyünd n v kiçikliyind n asılı olmayaraq vahid qaydalar yaranır (dövl tl r arasında vahidliyi v b rab rliyi t r nnüm ed n beyn l xalq hüquq normaları); ümumi resurslardan h r bir dövl t t r find n istifad imkanları ld olunur (beyn l xalq miqrasiya, iqtisadi vasit l rin v resursların gücl rind n asılı olmayaraq dövl t- l rd n-dövl tl r keçm si); dövl tl r arasında münasib tl rd g rginlik baş verdikd , sistemin mövcudluğu ucbatından dig r dövl tl rin d bu m s l y mövqeyi, münasib ti v mü yy n h r k tl ri meydana g lir (beyn l xalq t hlük sizlik qüvv l - rinin f aliyy ti, humanitar f lak tl rin aradan qaldırılması

zamanı beynlxalq t hlük sizlik qüvv l rinin humanitar müdaxil si); sistemin bütövlüyün gör beynlxalq ümum- n zar t amili ortaya çıxır (iki v ya çoxlu sayda dövl t arasında baş ver n münaqiş , böhran v müharib baş verdikd ümumi narahtlıq doğuran hallar meydana g lir v böyük dövl tl r çevik reaksiyalar verirl r); beynlxalq sistem beynlxalq t hlük sizliyin formalaşmasını z ruri edir (dövl tl r ist r regionda, ist rs d regiondan k narda t hlük sizliyin forma- laşmasında yaxından iştirak edirl r). M nfi c h tl ri-dövl tl r arasında mü yy n formada asılılıq sistemi yaranır; böyük dövl tl r kiçik dövl tl r qarşı t zyi q metodlarından istifad edirl r; kiçik dövl tl ri öz t r fl rin ç km y başlayırlar v kiçik dövl tl ri mü yy n m s l l r üzr seçim qarşısında qoyurlar; böyük dövl tl rin transmilli korporasiyaları kiçik dövl tl rin iqtisadiyyatlarında iştirak etm kl onların daxili siyas tl rin t sir imkanları qazanırlar.

### **Beynəlxalq münasibətlərdə siyasi hərəkətlər**

Beyn lxalq münasib tl r sferası özünd dövl t hakimiyy- tinin h r k tl rini birl şdir n bir müst vidir. H r k t siyas ti mü yy n edir v siyas tin istiqam tl rini formalaşdırır. Beyn lxalq siyas t s hn si h r k tl rl meydana g lir. Münasib tl r v laq l r, -ist r dövl t daxilind olsun, ist rs d dövl tl r arasında, -h r k tl rl yaradılır v h r k tl rl t nzim olunur. H r k tl r say sind beyn lxalq aktlar q bul edilir. Beyn lxalq al md dövl tl ri t msil ed n dövl t v hökum t başçıları, dövl t v hökum t nümay nd l ri daima h r k t v ziyy tind olurlar. H r k tl r m qs dl r uğrunda h yata keçirilir v maraqların t min olunmasına saslanır. Beyn lxalq münasib tl rin h r k t s hn si beyn lxalq münasib tl rin aktorlarının gücünü v statusunu mü yy n edir. Beyn lxalq münasib tl rd h r k tl r beyn lxalq münasib t- l rin sistemini v mexanizmisini ortaya çıxarır. Sistem v

mexanizm siyasətin formalaşması üçün istiqamətlərin meydana gəlməsinə zəruri edir. Beynəlxalq münasibətlərin hərəkətlərinin yaradılması və hərəkətlərin istiqamətləndirilməsi münasibətlərin şəbəkə xarakterini müəyyən edir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin hərəkətləri mücərrəd mənada kəsb edir və baza etibarilə onların strukturları siyasət aktorları kimi hərəkət və ziqzag təndir.

Beynəlxalq münasibətlərdə hərəkətlər dedikdə, siyasət hərəkətlərin hüquqla tənzimlənməsi aktları başa düşülməlidir. Bu, münasibətlərin siyasət-hüquq aspektlərini müəyyən edir. Belə qəbul etmək olar ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər tərəfindən yarandığından, elə hərəkətlərin özləri də dövlətlər tərəfindən edilir (burada dövlətləri təmsil edən hakimiyyətli tərəflər) və dövlətə aid olan hərəkətlər siyasət-hüquqi xarakter kəsb edir. Buradan da belə qənaətlə gəlmək olar ki, beynəlxalq münasibətlərdə əsas siyasət-hüquqi tərkiblərin (dövlətlərin, təşkilatların) həyata keçirdikləri fəaliyyətdir, hərəkətdir.

Beynəlxalq münasibətlərdə hərəkətlər kimi əsasən bunları qeyd etmək olar:

- dövlətlərin bir-birilərinə müstəqilliklərini tanımaları-ad hoc, de-fakto və de-jure;

- qarşılıqlı şəxsi diplomatik əlaqələrin qurulması və səfirliklərin, konsulluqların təşkil edilməsi;

- münasibətlərin və əlaqələrin qurulması üçün ilkin niyyətli tərkiblərin bildirilməsi;

- dövlət və hökumət başçılarının səfərləri-rəsmi və işgüzar səfərləri;

- danışıqların həyata keçirilməsi (açıq və gizli şəxsi);

- beynəlxalq tədbirlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən beynəlxalq yığıncaqların (sammit, konfrans, konqress, forumların və s. keçirilməsi, ikitərəfli və çoxtərəfli formatlı görüşlər) təşkil edilməsi;

- beynəlxalq təşkilatların yaradılması;

-beyn l xalq s n dl r qoşulma v ratifikasiya (qanunvericilik qurumunda t sdiq etm ), el c d s n dl rin l ğv olunması v s n dl rd n çıxma, s n dl rin ş rtl rinin d yişm si v denonsasiya (*denonsasiya - fr. dénoncer “pozmaq” mənasını verir. Beynəlxalq müqaviləni imzalayan dövlətlərdən birinin digərinə fəaliyyətinin birtərəfli qaydada dayandırılması haqqında bəyanat verməsi, müqavilənin dayandırılmasının qanuni üsuludur*);

-beyn l xalq s n dl rin imzalanması;

-beyn l xalq s n dl rin daxili qanunvericilikd implemantasiyası (**implemantasiya beynəlxalq hüququn daxili qanunvericiliyə gətirilməsi üsullarını bildirir**);

-diplomatik immunitet v imtiyazların mü yy n edilm si;

-beyn l xalq münəqiş l rin h ll edilm si v vasit çilik missiyasının mü yy n olunması;

-müharib l r son verilm si v sülh müqavil l rinin imzalanması;

-diplomatik protokolun mü yy n edilm si;

-danışqların aparılması qaydalarının mü yy n olunması;

-beyn l xalq t şkilatlara qoşulmalar v üzvlük m s l l rinin mü yy n olunması;

-mü yy n beyn l xalq layih l rin hazırlanması v onun t tbiqinin saslari v s.

Xarici siyas t sah sind v beyn l xalq münasib t l rd görülm n, q bul edil n bütün aktlar beyn l xalq h r k t l ri ehtiva edir v bu aktlar m hz beyn l xalq h r k t l rin sas m nasını bildirir.

### **Xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər və insan hüquqlarının təmin olunması**

Bel bir prinsipi daima ld r hb r tutmaq lazımdır: - insanlar dövl t l rini ona gör t şkil edirl r ki, xoşbəxt yaşamaqları üçün bütün lazımi resurslar (burada t bii v

t sirl r say sind mü yy n formalara salınan resurslar n z rd tutulmalıdır) ld olunsun. H min t bii resurslar ilkin material formasından irad l r v maraqlara (f rdi v kollektiv qaydada) uyğun ş kill r salınsın v istifad y yararlı olsun. Bunun üçün d obyektli r v predmetli r münasib td v laq d , ş yalara t sird münasib tli rin t nziml nm si v resursların b rab r ş kild paylanılması m qs dil t nziml m siyas ti h yata keçirilsin. Dövl t xoşb xtlilyi t min ed n v xoşb xt h yat üçün lazım olan krteriyaları mü yy n ed n t nzimedicici qurumdur. Dövl t özü t nzimedicici qurum olmaqla yanaşı, h m d daxild n islahatlara m ruz qalan, t nzim etdiyi t r fl rin maraqlarına cavab ver n bir siyasi t sisastdır.

**Xoşbəxt həyatın əldə olunması hər bir şəxs üçün onun hüquqlarının lazımi səviyyədə təmin edilməsindən və qorunmasından irəli gəlir.** Xoşb xtlilik insan hüquqları v azadlıqları il bağlı olan bir anlayışdır. Xoşb xtlilyi insanların maddi v m n vi t bi tind axtarmaq m qs d uyğundur. Bu iki amilin t min olunması xoşb xtlilyin t min edilm si dem kdir. Xoşb xtlilik hüquqdadır, hüquq azadlıqdır, azad ş kild irad nin ifad sidir. Hüquq pozitiv imkanların istifadə si üçün f rd ş rait yaradan v s lahiyy tli r ver n anlayışdır v gerç k normadır, meyradır. Azadlıq xoşb xtlilikdir. Hüquq d y rli ri korlamamalıdır v d y rli rin inkişafını qarşısına m qs d qoymalıdır. Burada xlaqla hüququn qarşılıqlı v hd ti meydana g lir. Dövl t hakimiyy ti insanların daxill rind n g l n v ad t- n n l rli formalaşan xlaqın da qorunması funksiyasını yerin yetirm lidir.

Dövl t öz v t ndaşlarının (xalqının) hüquqlarını t min etm k v qorumaq üçün müxt lf metodlardan istifadə edir. Bunun üçün hakimiyy tini (ali-m rk zi v yerli s viyy d ) t şkil edir. Hakimiyy tinin m rk zi v yerli aparatları (siyas tin n z ri baxımdan hazırlanması m rk zli ri v icra m rk zli ri-iedoloji v praktiki m rk zli r) da hüquq normalarının yaradılması v icrası il mü yy n siyas ti h yata

keçirilir. Dövlət insan hüquqlarını (burada təbii hüquqları) tanıyır və bu hüquqların yerini yetirilməsi üçün lazımsız rəitləri yaradır və hüquqların mühafizə olunması funksiyasını yerini yetirir. Dövlət bütün hüquq sistemini və qanunvericilik sistemini insanlar üçün faydalı olan pozitiv dərəcələri (qeyd: dərəcə sözünün eləcə müsbətlikdir, pozitivlikdir) qorunub saxlanılmasına, bu dərəcələrdən istifadə olunmasına və dərəcələrin inkişafına yönəlir.

Məlumdur ki, **insan hüquqlarının** təmin olunması və qorunması dövlətin rəhbərliyi **dörd mühüm istiqamətdə** həyata keçirilir: **dövlət daxilində-yerli səviyyədə (regional səviyyədə) və mərkəzi səviyyədə; dövlət xaricində regional səviyyədə-ikitarəfli və çoxtərəfli əlaqələrin yaradılması ilə, eləcə də regional ittifaqlara qoşulmaqla; global səviyyədə-ikitarəfli və çoxtərəfli əlaqələrin yaradılması yolu ilə, universal təşkilatlara qoşulmaqla.** Hər bir istiqamətdə dövlət insanların anadangəlmə və sonradan sahib olduğu (bu, fəaliyyətlə əlaqəlidir, eyni zamanda fiziki qabiliyyətə bağlıdır) hüquqları həm tanıyır, həm də hüquqların təmin olunmasını yerinə yetirir. Hər bir istiqamətdə dövlət birbaşa təminatçısı və mühafizə edici funksiya daşıyır. Daxili qanunvericilik aktları və beynəlxalq hüquqsızları dövlətin müvafiq istiqamətlərdə insanların hüquqlarını təmin edən vasitələrə çevrilir. Cəmiyyətdə isə dövlət hüquqlarının təmin olunmasında (məişət münasibətlərində) müşahidəçi funksiyasını daşıyır. Müşahidəçilik o səviyyəyə qədər davam edir ki, insan hüquqları fərdi və ya kollektiv şəkildə pozulmağa başlayır. Pozulma anında dövlət öz təminatçısı funksiyasını yerini yetirməyə məcbur olur və bu, həmin dövlətin birbaşa daxili funksiyasına, vəzifə və səlahiyyətlərinə aiddir. Bu baxımdan da dövlət müdafiə edici, mühafizə edici qurum kimi funksiyaya malik olur. Dövlət insan hüquqları arasında, insan fəaliyyəti sferasında şərhləri müəyyən edən funksiya keçirir. Burada başlıca məqsədlər də qarşıdurmalara yol

verməkdən və maraqların sərhədləri daxilində razı olacaq səviyyə də təmin olunması zərurəti vardır.

Dövlətin xarici siyasəti ona görə təşkil edilir ki, öz vətəndaşlarının hüquqlarını, burada həm də sərhədlərdən, məkanlardan kənarda olan hüquqlarını, təmin etsin. Beynəlxalq münasibətlər insanların beynəlxalq səviyyəli hüquqlarının təmin olunmasında mühüm həmiyyətə sahibdir. Dövlətin xarici siyasətini ona görə təşkil edilir ki, öz vətəndaşlarının hüquqlarını bir məkandan başqa məkana doğru böyütsün, rəqiblər və bu trayektoriklərdə vətəndaşlarının hüquqlarını həm təmin etsin, həm də qorusunlar, pozulduqda bərpa etsinlər. Beynəlxalq münasibətlər insan hüquqlarının mahiyyət və məzmun etibaril böyüməsinə xidmət edən regional və global müstəvilərdən ibarət olur. Beynəlxalq münasibətlər insan hüquqlarını, insanların bəşəri dəyərlərini böyüdürlər və hüquqların vahid tərkiblərini yaradırlar. Beynəlxalq münasibətlər “insan” amilini ön çəkər və insan hüquqlarını təkcə bir dövlətin yox, beynəlxalq ictimaiyyətin, hamının diqqətini cəlb edən bir vasitə olduğunu təsdiq edir. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərlə həm də ona görə qoşulurlar ki, vahid enerji mənbəyindən istifadə edərkən, daxilində insan hüquqlarının müdafiəsini təşkil etsinlər. Dövlətin xarici siyasət fəaliyyəti həyata keçirməklə öz vətəndaşlarının bəşəri hüquqlarını təmin etməni qarşıya məqsəd qoyurlar.

Dövlətin öz vətəndaşlarının hüquqlarını fərdi və kollektiv, bu baxımdan universal və konkret məsələlər təmin edir. Burada universal normalar içrisində fərdi və konkret sahələrə aid olan normalar da həmiyyətə sahibdir.

Beynəlxalq münasibətlər sferası insan hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş bir fəaliyyət sahəsidir. Dövlətin bu sahədə qoşulduqda, onun tərkib hissəsi olduqda təbii ki, ümumdünya insan hüquqları sisteminə və şəbəkəsinə daxil olur. Bu baxımdan da dövlətin daxili qanunvericilik aktlarını, öz funksiyalarını beynəlxalq münasibətlərlə əlaqələndirirlər.

## **Xarici siyasətdə və beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan sənədlər**

İstənilən hər kəsin öz hüquqi siyasını qaydalarda və qaydaların kəs olunduğu və təsdiq edilən hüquqi sənədlərdə tapır. Dövlətin özü də siyasəti və hüquqi bir qurum olduğundan onun daxili və xarici siyasət fəaliyyəti mütləq qaydada sənədlərdə kəs olunan normalarla ifadə olunur. Burada dövlətin rəsmi tənzimləmə tərkibi və subyekt kimi məhiyyəti üzə çıxır. Dövlətin daxili siyasəti və xarici siyasəti, eləcə də bu iki istiqamət arasında olan bağlılığı kəsətdir və fəaliyyəti rəsmi-hüquqi siyasətlərlə bağlı olur.

Dövlətlər arasında olan münasibətlər və onların mərhələlərinin tarixi yaranma aspektindən yanaşdıqda iki istiqamətdə baxmaq olar: beynəlxalq münasibətlərsənədlər qədr və beynəlxalq münasibətlərsənədlərin hazırlanması və icra olunması mərhələsində. Onu qeyd etmək olar ki, sənədlər qədr (burada hazırlanmamış, təsdiq edilməmiş və icraya yönəlməmiş sənədlər) demək olar ki, rəsmi beynəlxalq münasibətlərdən söhbət edə bilməz. Beynəlxalq münasibətlərin siyasını dəyərmə-hüquqi sənədlərtəşkil etdiyindən, bu qənaətgəlbilir ki, sistemli beynəlxalq münasibətlərsənədlərin məntəqlərinin hazırlanmasından tutmuş (burada təkliflər və razılıqlar da daxil olmaqla) onun icrasına qədr olan mərhələni hədədir. Sənədlərin hazırlanması və onun məntəqlərinin razılaşdırılması mərhələləri və qəbul prosesləri də sistemli və ardıcıl qaydada həyata keçirilir. Bu proseslər sistemli proseslər adlanır və münasibətlərin formalaşması proseslərinin ilkin mərhələlərindən biri (tanınmadan sonrakı mərhələ) hesab olunur. Dövlətlər arasında olan münasibətlərin və əlaqələrin rəsmi tənzimlənməsi qaydaları müasir dövrün sənədlərində öz əksini tapır. Beynəlxalq sənədlər daima ilkin nümunə, baza və istiqamət rolunu oynayır və universal və fərdiməzmun kəsədir. Beynəlxalq sənədlər şəbəkə xarakterin

malik olur və sonrakı sənədlərin hazırlanması və qəbulu üçün mənbə və nümunə kimi həmiyyət təklif edir. Beynəlxalq sənədlər dövlətlər arasında, eləcə də dövlətlərlə dövlətlərin yaratdıqları təşkilatlar (beynəlxalq hökumət təşkilatları) və təşkilatların özləri arasında münasibətlərin formalaşmasında və onların qurulmasında mühüm həmiyyət təklif edir. Beynəlxalq sənədlər beynəlxalq əlmdə davranış üçün zaman, şərait və imkanlar daxilində hərəkət normalarının toplusu kimi həmiyyət təklif edir.

Beynəlxalq sənədlərdə iştirakların şərtləri, o cümlədən nəticələri, maraq sferaları, maraq predmetləri və obyektləri, sənədlərin nəticələri, o cümlədən razılıq, iştirakçılıq, razılıq şərtləri, müqavilə şərtləri, səlahiyyət məsələləri, ilkin imzalama (paraflama), sənədlərin ratifikasiyasının şərtləri, sənədlərin hüquqi qüvvəsi, sənədlərin qüvvədə olma müddətləri, sənədlər qoşulmalarının şərtləri, müddətlərin uzadılması, depozitari məsələləri, təsdiq qramotalarının mübadiləsi, xəbərdarlıq, müqavilələrin qüvvəyə minməsi, dəyişikliklər, qeyd şərtləri, müqavilələrin təbii, prosedura, autentiklik və s. kimi məsələlər öz əksini tapmalıdır.

Beynəlxalq müqavilələr ümumi beynəlxalq hüququn imperativ normalarına (jus cogens) zidd olmamalıdır.<sup>1</sup>

Hər bir dövlətin beynəlxalq əlmdə müqavilə imzalamaq səlahiyyəti və hüquq qabiliyyəti vardır.<sup>2</sup>

Müqavilələr dövlətlər arasında və dövlətlərlə təşkilatlar arasında, eləcə də beynəlxalq təşkilatların aralarında bağlanılır və müqavilələr müəyyən hüquqlara malik olurlar.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Венская конвенция о праве международных договоров 23 мая 1969 года. Статья 2. Его международное право. 1 трех томах. Том первый. Составители: "ро4. 5." - Олосов и "ро4. 6.3. - Ривчикова. "...: +, дательство" - Осовского не, ависимого института международного права, 1996.-864 с. ss.343-372, Мадд 53.

<sup>2</sup> H min s n d

<sup>3</sup> Yen orada

Hər bir hərəkət və hərəkət istiqamətini müəyyən normalarla tənzim olunur. Bu normalar həmişə təkrar olunan adətəldən yaranır, təcrübədən formalaşır, həmişədən zəruri aspektlərdən ortaya çıxır. Beynəlxalq hüquq normaları adət hüququnun da tərkibindən meydana gəlir. Səndərlə əsasən vahid şəraitə keçəndir və vahid şəraitin tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirir. **Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 23 may 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasında (maddə 2) müqavilələr** dedikdə, dövlətlər arasında yazılı formada imzalanan beynəlxalq razılıq kimi başa düşülür. Bu razılığın bir, iki və ya öz aralarında bağlı olan bir neçə səndə özünü tapmasından asılı olmayaraq, eləcə də konkret şəkildə adlandırılmasından asılı olmayaraq beynəlxalq hüquqla tənzim olunur.<sup>1</sup>

Beynəlxalq səndərlə həmişə dövlətlər, həmişə təşkilatlar tərəfindən hazırlanır. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyası (maddə 5) beynəlxalq təşkilatların təsis aktları da daxil olmaqla, beynəlxalq təşkilatlar arasında imzalanan bütün müqavilələrə şamil olunur.

Səndərlə vahid qaydalar olaraq hərəkətlərin edilməsinin əsaslarını yaradır. Bu, bir növ qayda kimi mühüm funksiya keçirir. Bütün vəziyyətlərdə ortaya çıxan məsələlərin dəli tənzim edilməsi üçün hamı tərəfindən qəbul olunmuş vahid normalar mühüm həmişə tək səndədir. Bu normalar toplusu olan səndərlə oxşar və eyni vəziyyətlərdə eyni istiqamətləndirici həmişə tək səndədir. Səndərlə tərəflər, tərəflərin interesi, onların maraqları və məqsədləri, münasibətlər və əlaqələrin obyektləri və zaman amili, eləcə də münasibətlərin və əlaqələrin tənzim olunduğu məsələlər özünü tapır.

---

<sup>1</sup> Венская конвенция о праве международных договоров 23 мая 1969 года. Часть 2. Международное право. 1-й том. Авторы: Заставител, Род. 5. - Олосов и Род. 6.3. - Ривчикова. " : +, дательство " оковского не, ависимого института международного права, 1996.-864 с. ss.343-372, Madd 53.

Sənədlər meydana gələn oxşar və eyni məzmunlu problemlərin eyni və oxşar səslərlə tənzim olunması funksiyasını yerinə yetirir. Hər bir dövlətin daxili baş sənədi onun xarici siyasəti üçün ilkin istiqamətəndirici-fundamental həmiyyət təklif edir.

Sənədlər dövlətin xarici siyasətinin istiqamətərinə müvafiq olaraq iki istiqamətə ayrılır: dövlətin daxili siyasətinin tənzim olunmasında istifadə olunan daxili qanunvericilik sisteminin tərkibi olan daxili sənədlər; dövlətin xarici siyasətinin tənzimlənməsini təmin edən xarici sənədlər. Dövlət bu iki istiqamətə qəbul etdiyi sənədlər, qoşulduğu beynəlxalq sənədlər dövlətin siyasətinə əsaslanmalıdır və onunla ziddiyyət təşkil etməlidir. Buradan da belə bir məntiqi fikir ortaya çıxır ki, dövlətin siyasət qanunu dövlətin bir vahid qurum kimi fəaliyyətinin səslərini təşkil edir və dövlətin mövcudluğunun nəzəri səslərini müəyyən edir. Beynəlxalq sənədlər daxili sənədlər kimi **törəmə xassələrinə** malikdir. Burada başlıca məqsəd bütün sahələri bir-birilə qaldırmək və siyasətin bütövlüyünü və siyasətin inkişafı xidmətinin səslərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Sənədlərin törəmə xassələri sənədlərin və normaların iyerarxiya təbəqəsini ortaya çıxarır. Sənədlər, bu baxımdan həyata etdikləri obyektlərinə münasib təhlükə həmiyyət təhlükələri gətirir. Sənədlərin miqyası onların ümumi ədalət prinsipini pozmamalıdır. Bu, bir qayda olaraq münasib təhlükə və tənzimlənmənin tarazlı səslərini meydana gətirir.

**Beynəlxalq sənədlər** beynəlxalq münasibətlər üçün əsas vasitədir. Beynəlxalq sənədlər beynəlxalq nizamasalmanı təmin edən qaydalar toplusudur. Müqavilələr (razılaşmalar) beynəlxalq münasibətlərin yaranmasının əsas istiqamətərinə təklif edir. Müqavilələr və sazişlər başlıca olaraq tərəfləri qane edən, tərəflərin maraqlarını və nəfəslərini bu və ya digər səviyyədə təklif etməsi ilə müəyyən olunur. Sənədlərin maraqların təmin edilməsinin **zamanını** və **tərzini** göstərir. Beynəlxalq sənədlər və beynəlxalq sənədlər qoşulmanı təmin

ed n, el c d beyn l xalq s n dl ri icra etm ni t min ed n (beyn l xalq s n dl r m l olunmasını t min ed n) **daxili sənədlər (məsələn konstitusiya normaları)** dövl tin xarici siyas tinin h yata keçirilm sini yerin yetir n vasit l rdir, al t l rdir, layih l rdir. Bu vasit l rd başlıca olaraq xarici f aliyy tin n z ri saslari, sas v ilkin bazası öz ksini tapır. Dövl t öz xarici siyas tinin m qs dl rini v maraq sah l rini bu s n dl rd n z ri olaraq ks etdirir. S n dl r xarici siyas tin h m sah l rini mü yy n edir, xarici siyas t f aliyy tini ixtisaslaşdırır, h m d sah l r arasında uzlaşmanı yaradır v n tic d xarici siyas tin n z ri istiqam t l rinin şax l ndirilmiş, ş b k l şmiş forması meydana g lir. Dövl tin xarici siyas tinin açıq m zmunu m hz bu s n dl rd öz ksini tapır. Beyn l xalq s n dl r v dövl t l rin bu s n dl rd t r f kimi iştirak etm l ri v s n dl r sasında siyas t icra etm l ri t bii ki, beyn l xalq münasib t l rin **açıq mahiyyətini** üz r çıxarır. S n dl rd dövl t maraqlarının obyekt v predmetl ri, dövl tin nail olmaq ist diyi şeyl r v dig r istiqam t l r ks olunur. Xarici siyas tin gizli m zmunu v dövl tin gizli siyas ti is dövl tin h r k nin f ndgirliyi il mü yy n olunur. Dövl t siyas tinin f ndgirlik m zmunu buradan ir li g lir. T bii ki, s n dl r d öz m zmunları baxımından t snif olunurlar. Qlobal siyas tin mahiyy ti m hz qlobal m zmunlu s n dl rd öz ksini tapır. Beyn l xalq konvensiyalar (çoxt r fli razılaşımlar) m zmun v forma etibaril daha geniş olur (çünkü buraya çoxlu sayda dövl t l r qoşulurlar) v qoşulan dövl t l rin iştirak imkanları v sah l ri d geniş m zmununda olur. Qlobal s n dl r daha çox universal saslara q bul olunan s n dl rdir ki, bu s n dl rd d geniş m kanlar hat olunur. Qlobal s n dl r h m d strateji h miyy t k sb ed n sah l ri hat edir. Qlobal v regional s viyy li beyn l xalq s n dl rin subyektl ri mövcud olur v bu subyektl rin qlobal sah d çoxluğu beyn l xalq s n dl rin geniş m zmununu v t tbiqi sferasını meydana g tirir.

Xarici siyas ti h yata keçirm k üçün müxt lif s n dl r t rtib edilir v dövl tl r t r find n q bul olunur. Bu s n dl r müqavil l r v sazişl r, konsepsiyalar, doktrinalar, b yan nam l r, memorandumlar, b yanatlar, q tnam l r, xartiyalar, protokollar v s.-d n ibar tdir. S n dl rin-müqavil l rin qüvv y minm si üçün bir neç dövl tin bu s n d qoşulması v qanunvericilik orqanlarında ratifikasiya etm l ri t l b olunur.

**Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 23 may 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasında (1980-ci ildə qüvvəyə minib)** yazılır ki, beyn l xalq münasib tl r tarixind müqavil l r mühüm rol oynayırlar. Müqavil l rin beyn l xalq hüququn m nb yi kimi v dövl t v ictimai quruluşundan asılı olmayaraq dövl tl r arasında sülh m kdaşlığının inkişafında mühüm h miyy ti mövcuddur. Müqavil l rd n ir li g l r k dal t hörm t v öhd lik kimi hallar yaranır.<sup>1</sup>

Dövl tl r arasında, dövl tl rl t şkilatlar arasında r smi razılaşmaları, dövl tl rin mövqel rinin bildirilm si v onların münasib tl rinin t nzim olunması mü yy n formalı s n dl rl h yata keçirilir. Bu s n dl r dövl tl rin xarici siyas tl rini, münasib t v laq l rini t nzim edir. **Sənədlər** - müqavil l r (iki v çoxt r fli) v sazişl r, konvensiyalar (çoxt r fli müqavil l r), konsepsiyalar, doktrinalar, proqramlar v strategiyalar, xarici siyas t f aliyy ti planları, b yannam l r, memorandumlar, b yanatlar, q tnam l r, xartiyalar, birg kommunikel r, protokollar, notalar v s. adlanırlar. Dövl tl r arasında laq l r h m yazışmalarla, h m d iki v çoxt r fli qaydada imzalanan s n dl rl h yata keçirilir. Bundan lav , hesab etm k olar ki, beyn l xalq t şkilatların nizamnam l ri d

---

<sup>1</sup> 1енская - онвенция о 'раве международных договоров 23 мая 1969 года. %e!ству2 \$ee международное 'раво. 1 трех томах. .ом 'ервы!. Зоставители 'ро4. 5. "-олосов и 'ро4. 6.3.-ривчикова. " .: +, дател\*ство " осковского не, ависимого института международного 'рава, 1996.-864 с. ss.343-372.

beyn l xalq s n d kimi q bul edil bil r. Beyn l xalq t şkilatlar beyn l xalq hüququn v beyn l xalq münasib t l rin subyektl ri olduqlarından bu qurumların f aliyy t l rinin sasları da beyn l xalq hüquqa (**burada universal normalara**) söyk n- m kl mü yy n olunur. Onların nizamnam l ri d universal beyn l xalq hüquqla ziddiyy t t şkil etmir.

Xarici siyas t f aliyy tind v beyn l xalq münasib t l rd istifad olunan s n dl r bir t r fin, y ni bir dövl tin q bul etdiyi s n d v iki v çoxlu sayda dövl t l rin q bul etdikl ri, razılaşıqları s n dl r v beyn l xalq t şkilatların s n dl ri kimi növl r ayrılır. Dövl tin d xarici siyas t s n di d hiss l r bölün bilir. M s l n, dövl tin yalnız özünün q bul etdiyi s n d-m s l n, konstitusiya norması, dig r qanun-vericilik aktları, xarici siyas t doktrinası, xarici siyas t konsepsiyası, xarici siyas t l bağlı b yanatı v s. birt r fli h miyy t k sb edir. Dövl tin qoşulduğu s n dl r is çoxt r fli m zmuna malik olur. M hz dövl tin qoşulduğu s n d sas beyn l xalq s n d hesab olunmalıdır. Çünki burada çoxt r fli razılaşma var ki, beyn l xalq münasib t l r d öz mahiyy tin gör **qarşılıqlı razılaşdırılmış** s n dl rd ksini tapır.

**Sənədləri xarici siyasəti və beynəlxalq münasibətləri** t nzim ed n s n dl r kimi iki sasa bölm k olar: **beynəlxalq sənədlər** bir qayda olaraq öz daxilind dövl t l rarası yazışmaları v s n dl ri, el c d beyn l xalq t şkilatların q bul etdikl ri s n dl ri v onların dövl t l rl v dig r beyn l xalq t şkilatlarla olan yazışmalarını ks etdirir. **Xarici siyasət sənədləri isə dövlətlərin xarici siyasətini tənzim edən** beyn l xalq s n dl rd n daha geniş m zmuna malik olur. Bel ki, xarici siyas t s n dl ri özün beyn l xalq s n dl ri d daxil etm kl , dövl t l rin daxill rind q bul edil n v xarici siyas t f aliyy tin aid olan s n dl ri ks etdirir. Buradan da bel bir m ntiqi fikir ortaya çıxır ki, beyn l xalq münasib t l r xarici siyas t üz rind qurulur. Beyn l xalq s n dl r dövl t l rin

daxill rind qüvvəyə mindikdən sonra qanunvericiliyin tərkib hissəsinə çevrilir.

**Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlərə aid olan ümumi sənədləri** meydana gəlmiş baxımından **dörd yerə** ayırmaq olar: **birincisi**, dövlətin daxill rind qəbul edilən və dövlətin xarici siyasətini müəyyənləşdirən və istiqamətli nədir nəşəndir-konstitusiya, qanunlar və qərarlar, fərmanlar və sərəncamlar, bəyanatlar; xarici siyasət doktrinaları, konsepsiyaları, strategiyaları, fəaliyyət planları; **ikincisi**, dövlətlər arasında müxtəlif məzmunlu diplomatik yazışmalar; **üçüncüsü** dövlətlər arasında və dövlətlərlə təşkilatlar arasında imzalanan sənədlər; **dördüncüsü** isə beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri sənədlər.

Beynəlxalq sənədlərin özlərini dəhəmiyyətli və qüvvəsinə görə təsnif etmək olar. Məsələn, beynəlxalq sənədlərin yazışmaları aid etmək daha asandır, onu da qəbul etmək lazımdır ki, bu yazışmalar yetkin sənədlərkimi qəbul edilə bilər. Belə hesab etmək olar ki, qərar həmiyyətli (*burada layihənin qəbul olunması, imzalanması və təsdiq olunması (ratifikasiya), sənədlərsi (T-10ç)4(-10(a)444]Tj /R28 123Tf258.0Td ( )Tj r025 kil (n)32.8*

yazışmaları h yata keçirilirs , bu daha çox beyn l xalq s n d **(beynəlxalq yazıma kimi adlandırmaq daha məqsəduyğun olar, sənədin məzmununda qərar vermək var və imperativlik və normativlik daha genişdir və nizamlayıcı funksiyası daha böyükdür)** m zmunu alır v yazışma aparant r fl rin qarşılıqlı mövqel rini mü yy n edir. Burada artıq t r fl r qarşılıqlı olaraq münasib tl r daxil olurlar. Yazışmalar mü yy n bir beyn l xalq s n din hazırlanmasına, s n d qoşulmağa v ya da mü yy n beyn l xalq t dbirl rin keçirilm sin g tirib çıxarır. Beyn l xalq t dbirl r is sonda mü yy n bir beyn l xalq s n din q bul olunmasına g tirib çıxarır.

Xarici siyas t s n dl ri v beyn l xalq s n dl r xarici siyas tin v beyn l xalq münasib tl rin h m oxşar m zmunlarını mü yy n edir, h m d bu iki anlayış arasında f rqlı v ziyy tl rin mövcudluğunu üz r çıxarır.

Onu da qeyd etm k lazımdır ki, beyn l xalq s n dl r xarici siyas t s n dl ri il tamamlanır v bu da ondan ir li g lir ki, dövl tl rin xarici siyas tl ri v ümumi olaraq beyn l xalq münasib tl r dövl tl rin özl rin (daxil ) xidm t edir.

Xarici siyas t v beyn l xalq münasib tl r, el c d daxili siyas t s n dl rin q bulu v icrası, ardıcıl prosesl rl bir-birini tamamlayır. Daxili siyas t s n dl rind n xarici siyas t s n dl ri ortaya çıxır, xarici siyas t s n dl rind n beyn l xalq münasib tl r s n dl ri meydana g lir, beyn l xalq münasib tl r s n dl ri is xarici siyas t v daxili siyas t s n dl ri il tamamlanır. M s l n, Konvensiyalara qoşulmalar, s n dl rin parlamentl rd ratifikasiyası; konstitusiyadan ir li g l r k xarici siyas t s n dl rinin hazırlanması v xarici siyas t üzr müt x ssisl rin t yini, siyas t m rk zl rinin t şkili v s. kimi prosesl r h yata keçirilir.

## II FƏSİL:

### Xarici siyasətin həyata keçirilməsi vasitələri və diplomatiya

#### Diplomatiyanın əsasları

Diplomatiya bölməsi beynəlxalq münasibətlər anlayışının ən mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Diplomatiya həm də ona görə mühümdür ki, bu fəaliyyət sahəsində birbaşa dövlətlərin özləri təmsil olunurlar. Dövlətlərin bir-birilərinə daxilində daimi təzahürləri (buradın xarici və daxili siyasətində digər dövlətləri görmək mümkündür) onların daimi təmsilçilik fəaliyyətləri olan diplomatiyada (diplomatik fəaliyyət müyyənləşdirilmiş müddətlər üçün dənzərdə tutula bilər) öz əksini tapır. Diplomatiya dövləti beynəlxalq aləmdə təmsil edən ən mühüm fəaliyyət istiqamətidir. Diplomatiya özü bir istiqamət kimi beynəlxalq münasibətlərin baza sahəsində şəxslənməklə yanaşı, həm də beynəlxalq münasibətləri yönəldən bir baza istiqamətidir.

Diplomatiyanın özünün baza istiqamətləri vardır və hər bir istiqamət tədqiqat predmeti kimi həmiyyətə kösbədir. Diplomatiya beynəlxalq münasibətlərin bütün sahələrində ümumişdirici və xüsusişdirici, bu baxımdan konkretləşdirici, eləcə də sistemləşdirici, bağlayıcı, şərtləndirici və istiqamətvərici həmiyyətə kösbədir. Diplomatiya bütün sahələr arasında həm daxili, həm də üst qat bağlayıcı funksiyaları yerinə yetirir. Diplomatiya həm də bir şəxsiyyətə olaraq, dövlətlər arasında və xalqlararası münasibətlərdə ən qədim fəaliyyət sahəsidir.

Siyasət hər kətlə olduğundan istiqamətlərdən və vasitələrdən ibarət olan vahidlikdir. Siyasət insanlara və insanların yaratdıqları qurumlara aid edilən fəaliyyət olduğundan, bu fəaliyyət konkret və müəyyənləşdirilmiş formalarda həyata keçirilir. Siyasi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün şəxslərlə rəfindən

bir-birində istifadə halları meydana gəlir. Burada şəxslər ötürücü-vasitələri (tərkibləri) rolunda çıxış edirlər. Siyasət tabeli qaydada şəxslər arasında **vəzifələr** bölgüsünə uyğun olaraq həyata keçirilir. Vəzifələrin bölgüsü vəzifə limitlərini (vəzifənin statusunu, funksiyasını, vəzifədə olan şəxsin hüquqlarını və səlahiyyətini, eləcə də öhdəliklərini özündə kəsməkdir) meydana gətirir. Qurumlar arasında olan fəaliyyət bölgüsü, funksiya bölgüsü isə nizamnamələri və sənədləri (subyektlərin fəaliyyətlərini tənzim edən və statuslarını müəyyən edən sənədlər) formalaşdırır. Siyasətin daxili və xarici sahələrin bölünməsi fərqliliyi təbii ki, fərqli vəzifələrin funksiyaları, eləcə də hüquqları yaradır. Bu kimi saslardan irəliləngilərə şəxslərin və qurumların (hüquqi şəxslərin) hüquqları formalaşdırılır.

Bütün istiqamətlər üzrə hər bir hərəkət və fəaliyyət müəyyən vasitələrlə yerinə yetirilir. *(Qeyd: hərəkətlər, xüsusilə dövlətə (dövlət hakimiyyətinə) aid olan fəaliyyət (aktlar) nizamlı şəkildə təmin olunur. Bu təminat dövlətin nizamlı funksiya daşması kimi əhəmiyyətini üzərə çıxarır. Dövlətin (dövlət hakimiyyətinin) hərəkətləri nizamlanır və sərhədlərdən kənardakı məkanı əhatə edən siyasət üçün tənzimədi qurumlar formalaşdırılır. Bu tənzimədi qurumlar siyasət istiqamətlərinin bir-birini şərtləndirməsini, bağlılığı, keçidləri və digər əlaqəli vəziyyətləri ortaya çıxarır).* Belə vasitələrin qismində həm subyektlər (burada mərkəzi icra qurumları və diplomatik nümayəndəliklər), həm obyektlər (əlaqələrin yarandığı sahələr və predmetlər), həm də cansız vasitələr, yəni alətlər (burada normalar, etiket qaydaları və müəyyən avadanlıqlar) çıxış edir. Alətlərdə istifadə olunur. Vasitələr vasitələri (alətləri və obyektləri) istifadə edirlər. Bu istifadə vasitələri birlikdə ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə siyasətin forma və məzmununu təşkil edir. Xarici siyasətin məkanlar üzrə yayılmasında vasitələr (burada subyektlər) təbii ki, ötürücü, şəbəkə müəyyənədi rola malik olurlar. Məsələn, bir

dövlətin ayrı-ayrı ölkələrdə diplomatik nümayəndəlikləri və onların arasında olan əlaqələr, eləcə də onlarla müvafiq mürəkkəb icra hakimiyyəti orqanı arasında olan əlaqələr şəbəkə xarakterinə malik olur. Vəsaitlərin həmişə uzlaşdırıcı, əlaqələr yaradıcı subyektlər kimi çıxış edirlər. Xarici İşlər Nazirliyinin, diplomatik nümayəndəliklərin qarşılıqlı əlaqələr fonunda fəaliyyətini buna nümunə göstərmək olar. Bu da ondan irəliləyir ki, xarici siyasət məkanları üzrə şəxslər arasında yayılma-yayılma yata keçirilir. Dövlətlərin hüquqi-hökumətin üzvləri (nazirlər kabinetinə daxil olan mürəkkəb icra qurumlarının rəhbərləri)-diplomatik nümayəndələrin rəhbərləri birliyi siyasət-diplomatik fəaliyyətin şəxslənməsinə təmin edir. Diplomatik fəaliyyətin şəxslənməsində aidiyyəti mürəkkəb icra qurumunun şəxsiyyəti, diplomatik personalın üzvləri ***(Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına əsasən, bu üzvlər nümayəndəlik personalının diplomatik rütbələrə malik olan üzvləridir. Nümayəndəlik personalı isə diplomatik personal, inzibati-texniki personal və xidməti personaldan ibarətdir. Hətta həmin sənəddə nümayəndəlik əməkdaşının ev işlərini yerinə yetirən və akkreditə edən dövlətin işçisi olmayan-“xüsusi ev işçisi”olan şəxs də vardır. –Konvensiyanın birinci maddəsi)*** iştirak edirlər. Diplomatik nümayəndəliyin üzvləri (dövlət təmsil edən birinci şəxslərsən, elçidən və konsuldan başqa) xarici işlər nazirliyinə tərtibatın təyini olunurlar və vəzifədən azad olunurlar. Həmin işçilər xarici işlər nazirliyinin mərkəzləri olaraq, şəfəqlər, beynəlxalq təşkilatlardakı nümayəndəliklər və konsulluqlara müəyyən müddətlər (rotasiya prinsipi ilə) təyinat olunurlar. Hər kəsin xassələri və hər kəsin vəsaitlərinin xüsusiyyətləri siyasətin ayrı-ayrı sahələrini, forma və məzmununu üzər çıxarır. Sahələr ayrı-ayrı maraq tərkiblərində formalaşır. Siyasət vəsaitləri arasında üzvi bağlılıq vəhdəti təşkil edir. Xarici siyasət istiqamətləri arasında uzlaşmalar meydana gətirilir. İstiqamətlərin birləşdirilməsi, eləcə də vahid istiqamət

m tın ayrı-ayrı hiss l r parçalanması prosesl ri h yata keçirilir. Bu prosesl ri h yata keçirm k üçün **diplomatiyadan** istifadə olunur. **Diplomatiya** mü yy n olduğu m kanlarda v sah l rd sas n ş raiti araşdırıcı, siyas tın icra üsullarını öyr n n v dövl tl r arasında laq l r yaradan bir vasit hesab olunur.

Xarici siyas t d daxili siyas t kimi mü yy n istiqam tl r üz rind qurulur v mü yy n vasit l rl h yata keçirilir. H min istiqam tl r d dövl tın v halinin maraq sah l rini ks etdirir. Xarici siyas tın kompleks m zmunu bu siyas tın şax l nm sin , el c d ayrı-ayrı m zmun k sb ed n istiqam tl r ayrılmasına g tirib çıxarır. Xarici siyas tın istiqam tl ri v daxili siyas tl laq liliyi, uzlaşması z rur ti onu t l b edir ki, xarici siyas tın ayrı-ayrı istiqam tl ri il daxili siyas tın müvafiq istiqam tl ri arasında mü yy n bir bağlılığın yaradılması üçün müvafiq ş xsl r iştirak etsinl r. ***(Qeyd: bu şəxslər müəyyən keyfiyyətlərə və ali təhsilə sahib olmalıdırlar. Azərbaycan Respublikasının Diplomatik xidmət haqqında Qanununun yeddinci maddəsinə əsasən, diplomatik vəzifələrə ali təhsilli və üzərinə qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək ucun müvafiq işguzar, mənəvi, pəşəkar keyfiyyətlərə, sağlamlıq vəziyyətinə malik olan və Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini sərbəst bilən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı təyin edilə bilər).***<sup>1</sup>

El c d h min ş xsl r mü yy n vasit l rd n, al tl rd n istifadə etsinl r. M s l n, Diplomatik laq l r haqqında Vyana Konvensiyasına sas n (madd 27), yerl şm dövl ti nümay nd liyin r smi m qs dl r üçün bütün laq l rin icaz verm li v bu laq l ri mühafiz etm lidir. Akkredit ed n dövl tın hökum ti v dig r nümay nd likl ri, konsulluqları il onların harada olmasından asılı olmayaraq laq l rind

---

<sup>1</sup> Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu  
[http://www.rusum.az/laws/law\\_953106246\\_7974.pdf](http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf).

nümayəndəlik diplomatik kuryerlər və kodlaşdırılmış, şifrələnmiş məktublar da daxil olmaqla bütün ölkələri vasitələri ilə istifadə edə bilər. Bununla belə, ancaq yerli dövlətin icazəsi ilə nümayəndəlik radioötürücü qurub onu istifadə edə bilər. Belə şəxsləri **diplomatlar** adlandırırlar. Diplomatlar immunitet (toxunulmazlıq) və imtiyazlara (güzlər) sahib olurlar.

Tarixən dövlətlər arasında sülh və müharibə və ziyyətli diplomatiya ilə tənzim edilib. Diplomatiya **açıq və gizli şəkildə (gizli niyyətləri, geosiyasi maraqları ifadə edən danışıqlar və müharibələrin aparılması və sülh bağlanması üçün həyata keçən danışıqlar, gizli ittifaqların bağlanması, dünyanın ayır-ayrı maraq dairələrinə bölünməsi üzrə aparılan gizli sövdələşmələr, “lül müharibələr” və s.)** həyata keçirilib. Bu baxımdan da diplomatiya özündə həm açıq, həm də gizli niyyətləri daşıyır. Diplomatiya hər bir dövlətin siyasi fəndirlik dayanır. Diplomatiyanın məqsədi uğurla etməkdən və təmsil etdiyi dövlətin təmsil olunan dövlətdə geosiyasi maraqlarının formalaşdırılmasında yaxından iştirak etməkdən ibarət olub. Diplomatiya müxtəlif növ üsullarından da yararlanır. Diplomatiya dövlətlər arasındakı əlaqələrin yaxşılaşdırılmasında bir vasitə rolunu oynayır. Diplomatiyanın məqsədi vasitələri ilə (bütün mümkün variantlardan və resurslardan) istifadə etməklə müəyyən nailiyyətlər qazanmaqdan ibarət olub. Diplomatiya maraq və məqsədləri daşıyıcısına çevrilib. Diplomatiya bir icra istiqaməti və vasitəsi olaraq xarici siyasətin məqsədlərini bir-birinə bağlayır və müəyyən dövlətlərdə və təşkilatlarda (məkanlarda, obyektlərdə) dövlətlərin fərdi və universal həmiyyət təşkilatlarının maraqlarını təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Diplomatlar isə vasitəçilər kimi böyük rol sahib olurlar. Diplomatiya xarici siyasətin daxili siyasətlə əlaqələndirilmiş funksiyasını da yerinə yetirir. Diplomatiya ikitərəfli və çoxtərəfli əsaslarda dövlətlərin xarici siyasətlərinin istiqamətləri arasında bir bağlılıq yaradır.

Diplomatiya dövlətin xarici siyasət istiqamətlərinin şəxsləndirilməsində, bu baxımdan şəbəkəli şəkildə, uzlaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edib. Dövlətlərin özlərinin geostrateji maraqlarının formalaşdırılmasında diplomatiyadan bir vasitə kimi yararlanıblar.

Diplomatiyanın, sənətlə və siyasi peşə olaraq, ruhunda bir razılıq var. Bu fəaliyyət sahəsində peşəkar (sənəti) bütün dünya dövlətləri üçün vahid model kimi qəbul olunur. Diplomatiya dövlətlərin xarici siyasət rəhbərliyinə bir fəaliyyət istiqaməti verir.

Hal-hazırda beynəlxalq münasibətlərin qurulmasının əsas vasitələri arasında biri kimi rol oynayan diplomatiya iki dövlət arasındakı əlaqələrdə və münasibətlərdə ilkin əlaqə qurucu, hərkətləri əlaqləndirici vasitə kimi istifadə edilir. Diplomatik əlaqələr dövlətlər arasında siyasi əlaqələrin ilkin mərhələsi kimi hesab olunur. Diplomatik əlaqələr qurulduqdan sonra dövlətlər arasında müxtəlif sahələrdə genişləndirən çoxşaxəli əlaqələr qurulur və çoxistiqamətli münasibətlər formalaşdırılır. Bu əlaqələr və münasibətlər dövlətlərin maraqlarına bağlı olur. Maraqların şəbəkəsi isə dövlətin daxili potensialı ilə əlaqəli olur. Dövlətlər çalışırlar ki, müxtəlif metodlardan istifadə edərək çoxlu sayda və böyük həcmdə resursları hərkətetdirləsinlər. Dövlətlər güclənmək üçün daxili potensiallarını daima artırmaq metodlarından geniş istifadə edirlər. **Tanınmadan (əsasən, de-jure tanınmasından, tam rəsmi tanınmadan sonra)** sonra diplomatik əlaqələr formalaşdırılır. Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına (Maddə 2) əsasən, dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin qurulması və daimi diplomatik münasibətlərin təsis edilməsi qarşılıqlı razılıq əsasında həyata keçirilir. Diplomatiya dövlətlərin təmsil etdikləri **xalqlar** arasında ilkin addım olaraq rəsmi əlaqələrin qurulmasını şərtləndirir. Dövlətlər isə xalqlar arasındakı diplomatik əlaqələrin yaranmasında tənzimləyici tərkiblər kimi çıxış edirlər. Diplomatik əlaqələrin qurulması

dövlətlər arasında olan əlaqələrin ilkin və başlanğıc mərhələsi hesab edilir. Dövlətlər arasında əlaqələrin təmin edən diplomatik əlaqə dövlətlər arasında müxtəlif sahələrin üzlaşdırılmasını və yaxınlaşdırılmasını müəyyən edir. Eləcə də icra fəaliyyəti sahəsi kimi çıxış edir. Tarixən diplomatik əlaqələrin ardınca bütün sahələrin üzrə genişlənən əlaqələr formalaşıb. Diplomatiya əlaqələrin qurulması, diplomatik obyektlərin (burada səfirliklər, konsulluq xidmətləri) və subyektlərin (səfir, elçilər, konsulların təyinatı və səfirliklərin təşkil edilməsi, konsul xidmətlərinin təşkil edilməsi, konsul dairəsinin müəyyən olunması və s.) dövlətlərin xarici siyasətləri arasında ilkin əlaqələrin və uzlaşmaların həyata keçirilməsi mənasını verir. *(Qeyd: Diplomatiya əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına (Maddə 8) əsasən, nümayəndəliyin diplomatik personalının üzvləri prinsip etibarilə akkreditə edilən dövlətin vətəndaşları olmalıdırlar. Həmin maddəyə görə, nümayəndəliyin diplomatik personalının üzvləri yerləşmə dövlətinin razılığı olmadan bu dövlətin vətəndaşlarından təyin edilə bilməz, bu razılıq isə istənilən vaxt ləğv oluna bilər. Yerləşmə dövləti, eyni zamanda akkreditə edilən dövlətin vətəndaşı olmayan üçüncü dövlətin vətəndaşlarına münasibətdə də bu hüququ özündə saxlaya bilər. Həmin sənədin beşinci maddəsinə görə, akkreditə edilən dövlət lazımi qaydada müvafiq yerləşmə dövlətlərini xəbərdar etdikdən sonra, əgər istənilən yerləşmə dövləti tərəfindən etiraz olunmayıbsa, nümayəndəlik başçısını və ya hər hansı diplomatik personal üzvünü şəraitdən asılı olaraq bir və ya bir neçə dövlətdə akkreditə edə və ya təyin edə bilər. Altıncı maddəyə əsasən isə əgər yerləşmə dövləti buna etiraz etməzsə, iki və ya bir neçə dövlət eyni şəxsi nümayəndəlik başçısı kimi digər dövlətdə akkreditə edə bilərlər. Nümayəndəlik başçısı və nümayəndəliyin diplomatik personalının hər bir üzvü istənilən beynəlxalq təşkilatda akkreditə edilən dövlətin nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərə bilər).*

Diplomatiya **tənzimədi** funksiyası yerini yetirir. Müxtəlif istiqamətlər arasında tənzimləyici və bu baxımdan daha ləğvədi funksiyasını icra edir. Dövlətin xarici siyasətinin icrası zamanı (müqavilələr-dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar üzrə) onun bütün istiqamətləri arasında tənzimləyici funksiyasını diplomatiya (burada dövlətlər hüququnun diplomatiyası) müəyyən edir. Belə bir fikir bildirmək olar ki, bütün dövlətlərin diplomatik fəaliyyətləri birləşir və ümumdünya üzrə vahid diplomatiya meydana gəlir. Diplomatiya bu baxımdan tərkib hissələri ayrılır. Bir ölkəyə yönəldilmiş diplomatiya pozitiv istiqamətdə həmin ölkədə ölkəyə məxsus olan diplomatiya ilə birləşə bilər. Beynəlxalq əlaqələrdə diplomatik cəhətdən müdafiə də bu prinsiplərə söykənir. Diplomatiya üzrində qarşılıqlı nəzarət (burada müşahidə) funksiyaları yerini yetirilir. Bir dövlətin diplomatiyası digər dövlətin daxili işlərinə müdaxilə etməkdən, müdaxilə olunan tərəfin özünü müdafiə hüququ meydana gəlir. Özünü müdafiədən irəliləngililik və zifilliyə müəyyən funksiyaları ortaya çıxır.

Ölkənin və hökumətin tərkibləri də diplomatlar hesab olunub, bilirlər və öz fəaliyyətlərini müvafiq olaraq müəyyən diplomatik dərəcələri alırlar. Dövlətlər hüquqi (dövlət adından) hökumətin üzvlərini müvafiq diplomatik səlahiyyətlər verə bilər və müvafiq beynəlxalq sənədlərin imzalanması və danışıqların aparılması üçün müəyyən hüquqları verə bilər. Diplomatiya tənzimləyici akt olaraq, həm mərkəzləşdirici, həm də şəxsi vəndirici fəaliyyət kimi həyata keçirilir. Diplomatiya dövlətlərin müvafiq strukturları arasında əlaqələrin qurulması zərurətini müəyyən edir, mərkəzləşdirici fəaliyyət sahəsi kimi həyata keçirilir, təklifləri hazırlayır, əlaqələndirən mərkəzləşdiricilikdən şəxsi vəndiriciliyə keçir, yəni akkreditə olunmuş ölkədə təmsil etdiyi ölkənin maraqlarını genişləndirməyə çalışır. **Bu istiqamətdə diplomatiya həm birləşdirici, həm bağlayıcı, həm də uzlaşdırıcı fəaliyyət sahəsinə çevrilir.**

Xarici siyasət (dövlətin xarici əlaqələri) – dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə ümumi kursudur. Xarici siyasət müəyyən bir dövlətin digər dövlətlərlə və xalqlarla onun müxtəlif vasitə və metodlarının tətbiqində irəliləyiş prinsipləri və məqsədlərin müvafiq olaraq münasib tərzini tənzimləyir. Xarici siyasətin vacib vasitəsi diplomatiyadır. Xarici siyasət birbaşa daxili siyasətlə əlaqədardır. Dövlətin xarici siyasət qurumu – dövlətin xarici siyasət fəaliyyətini praktiki olaraq həyata keçirən xarici əlaqələr üzrə dövlət daxili orqanı–çox ölkələrdə xarici işlər nazirliyi adlanır və nazir tərkibində rəhbərlik həyata keçirilir. ABŞ-da bu idarə Dövlət Departamenti adlanır və ABŞ dövlət katibi tərkibində rəhbərlik edilir; Fransada bu qurum–xarici əlaqələr nazirliyi, İsveçdə isə siyasi departament adlanır və s.<sup>1</sup>

Diplomat kimi seçilən (həmçinin elçilər, nuntiuslar, internuntiuslar, müşavirlər, konsullar) iştirak edirlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətlərlə arasında da müəyyən diplomatik danışıqlar həyata keçirilir. Bu baxımdan da dövlətin eləcə də **diplomati (onun baş diplomati)** onun **rəhbəri** hesab olunmalıdır. Dövlətin xarici siyasətinin əsas istiqamətləri onun birinci qanunu olan konstitusiyasında kəsinə tapır və konstitusiyadan irəliləyişlər, qanunverici hakimiyyət və icra hakimiyyəti, eləcə də məhkəmə hakimiyyəti dövlətin xarici siyasətinin müəyyən olunmasında və icra edilməsində, eləcə də xarici siyasətin daxili qanunlar ilə uyğunluq təşkil etməsində mühüm rola malik olurlar. *(Qeyd: Azərbaycan Konstitusiyasına əsasən, onun mətnində yazıldığı kimi, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin xarici siyasətlə bağlı həll etdiyi məsələlərə–Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikası diplomatik nümayəndəliklərinin təsis*

---

<sup>1</sup> 1 ноября 'Оли́тика (внешние сношения государства) — [http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BD%D0%B5%D1%88%D0%BD%D1%8F%D1%8F\\_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BD%D0%B5%D1%88%D0%BD%D1%8F%D1%8F_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0)

edilməsi; dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydaları nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin təsdiq və ləğv edilməsi; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müraciətinə əsasən müharibə elan edilməsi və sülh bağlanmasına razılıq bildirilməsi (Maddə 95); Azərbaycan Prezidentinin xarici siyasətlə bağlı səlahiyyətləri-Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndəliklərinin təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təqdimat verir, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndələrini təyin edir və geri çağırır; xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərinin etimadnamə və övdətnamələrini qəbul edir; dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələr bağlayır, dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələri təsdiq və ləğv olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edir; təsdiqnamələri imzalayır; siyasi sığınacaq verilməsi məsələlərini həll edir; Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin razılığı ilə müharibə elan edir və sülh bağlayır (Maddə 109); Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin xarici siyasətlə bağlı həll etdiyi məsələlər - Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minməmiş dövlətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu; Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğu; qanunlar və digər aktlar, yaxud onların ayrı-ayrı müddəaları, Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarında müəyyən edilmiş müddətdə qüvvədən düşür, Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələri isə qüvvəyə minmir (Maddə 130))<sup>1</sup>

**Dövlət rəhbəri** öz xalqını və dövləti beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edən birinci şəxsdir. Ayrı-ayrı məsələlər üzrə ayrı-ayrı şəxslərdə müxtəlif səlahiyyətlər verilə bilər. Xarici ölkələrdə akkreditə olunan səfir və dövlət başçılarının tapşırıqlarını, dövlətin qanunlarını, məsələn, konsulluq

<sup>1</sup> Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, "Biznes xəbərləri" qəzeti-2012, 64 s. h.

xidməti haqqında qanundan irəliləngirli və digər normativ-hüquqi aktları yerinə yetirirlər, qanunvericilik aktlarının tərkibi olan beynəlxalq səndəri və ümumilikdə dövlətin xarici siyasət strategiyasında müəyyən olunan vəzifələrin taktiki tərkibini icra edirlər, yəni normanı yerinə yetirirlər. **Diplomatiyanın strategiyası** ölkənin mərkəzi hakimiyyət qurumları (qanunverici və icraedici hakimiyyət) tərəfindən müəyyən olunur. İcra hakimiyyəti isə daha çox diplomatiyanın həyata keçirilməsi (təşkil olunması işində daxil olmaqla) ilə məşğul olur. İcra hakimiyyəti (burada xarici siyasətin icrası ilə məşğul olan dövlət nazirlikləri) xarici siyasət sahəsində qəbul edilən qanunvericilik aktlarının icrasını yerinə yetirir, dövlətin qoşulduğu və ratifikasiya etdiyi beynəlxalq səndərin müddəalarının ayrı-ayrı strukturlar tərəfindən icra olunmasını təmin edir. İcra hakimiyyəti xarici siyasətin ümumi qaydada koordinasiyası ilə məşğul olur. İcra hakimiyyətinin (burada həmdə dövlətin) xarici siyasətini həyata keçirən əsas qurum xarici işlər nazirliyi (idarəsi, departamenti, administrasiyası, ofisi və s.) hesab olunur. Xarici işlər nazirliyi dövlətin xarici siyasətini həyata keçirən digər qurumların fəaliyyəti arasında **koordinasiya funksiyasını** yerinə yetirir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında sənəməyə görə, Xarici İşlər Nazirliyi öz **funksiyasının** icrası baxımından Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin parlamentlərarası və digər xarici əlaqələrinin həyata keçirilməsinə kömək edir; dövlət orqanlarına Azərbaycan Respublikasında akkredit olunan xarici dövlət tələrin diplomatik və konsul nümayəndəlikləri ilə əlaqələndirən yardım göstərir; dövlət orqanlarının xarici dövlətlərin dövlət orqanları və vəzifəli şəxsləri ilə, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinə yardım edir.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİ HAQQINDA SƏS NƏMƏ. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.

Xarici işlər nazirliyi müəyyən sənədlərlə (məsələn, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi haqqında sənəd) fəaliyyət göstərirlər və bu sənədlərdə nazirlik mərkəzlərinin vəzifə və sahələri, nazirliyin hüquqları özünü tapır. Xarici işlər nazirliyi öz funksiyasına uyğun olaraq, həmçinin xarici ölkələrdə yerləşən diplomatik nümayəndəliklərin işini qurur (*səfirliyin və konsul xidmətinin əməkdaşları-burada diplomatik personal və bu personala xidmət göstərən inzibati-texniki işçilər*) xarici işlər nazirliyinin əməkdaşları olurlar və onlar *ezam edilərək diplomatik nümayəndəliklərdə müəyyən müddətlərə çalışırlar və xidmət keçirlər*<sup>2</sup>) və onlar arasında koordinasiya funksiyasını yerinə yetirir. Sənədlərdə, Nazirliyin mərkəzi aparatının, xaricdəki nümayəndəliklərin, tabeliyində olan təşkilatların kadr təminatını öz sahələri üçün çərçivə təhvilə keçirir, diplomatik xidmət kadrlarının hazırlanması, yenidən hazırlanması və təkmilləşdirilməsini təşkil edir; Azərbaycan Respublikasının razılaşdırıldığı və xaricdəki konsul işini təşkil edir və s.<sup>3</sup> Xarici işlər nazirliyinin ayrı-ayrı departamentləri də xarici siyasətin şəxslər üzərində icrasını təmin edirlər. Dövlətin daxili siyasəti ilə onun xarici siyasəti arasında əlaqəni, bağlılığı və uzlaşmanı məhz xarici işlər nazirliyi və onun idarələri, xidmət qurumları, şöbələri təhvilə keçirirlər. Xarici işlər nazirliyinin müvafiq şöbələri, bölmələri və idarələri xarici siyasətin icrasına sahəsinə dövrü hesabatlar təqdim edirlər və ilin müvafiq dövrlərinə uyğun olaraq (aylıq, rüblük, illik) planların (taktikanın) icrası ilə məşğul olurlar.

Diplomatiya xarici siyasətin təhvilə keçirilməsinə **həm konkret, həm də universal** həmiyyət təklif edir. Bu iki fərdi (konkret istiqamətlər və sahələr üzərində) və universal istiqamət arasında birləşdirici funksiyanı da diplomatiya yerinə yetirir. Diplomatiya fəaliyyətinin ləğv etdiyi nəticələr dövlət

<sup>2</sup> Diplomatiya xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 12, 13. [http://www.rusum.az/laws/law\\_953106246\\_7974.pdf](http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf)

<sup>3</sup> Həmin sənəd

siyasətinin sonrakı addımları və mərhələləri üçün yeni-yeni şərtlərin ortaya çıxmasını zəruri edir. Diplomatiya xarici siyasətin istiqamətli və mərhələli funksiyasının müəyyən edilməsinə yerin yetirir. Diplomatiyaya, həm də xarici siyasətin periferiyası (məkanlardakı periferiyası) kimi ad qoymaq olar. Xarici siyasətin həyata keçirilməsi məqsədləri elə diplomatiyanın məqsədləri hesab olunur. Xarici siyasətin məqsədləri xarici siyasətin həyata keçirilməsi zərurətindən meydana gəlir. Xarici siyasətin həyata keçirilməsi daxili tələbatları ödəmək zərurətindən, dövləti beynəlxalq əlaqələndirən assosiasiya etmək zərurətindən, dövləti qorumaq və beynəlxalq əlaqələndirən dünya resursları hesabına gücləndirmək zərurətindən, güclənmək istiqamətində geosiyasi məkan böyütmək istəklərindən ibarət gəlir. Xarici siyasətin rəsonallığı, yəni müvafiq normalara uyğun olaraq həyata keçirilməsi, sistemli qaydada həyata keçirilməsi və subyektlərin işinin sistemli təşkilatlaşdırılması xarici siyasətin gücünü artırır. Xarici siyasətin gücü daxili potensialı böyüdür, eləcə də daxili potensial xarici siyasət güc verir. Buradan da belə bir məntiqi ardıcılıq ortaya çıxır ki, xarici siyasəti və daxili siyasət dövlətin vahid və bütövlük siyasətinin forma və məzmununu meydana gətirir. Dövlət xarici siyasətini həyata keçirmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Bu vasitələrin resursunu genişləndirir və resursların təkrar olaraq istifadəyə yönəldilməsi və çoxaldılması da dövlətin xarici siyasətinin güclənməsinə xidmət edir. Diplomatlardan (burada ölkələrdə akkreditə olunan diplomatik nümayəndəliklərin rəhbərlərinin) təyinatı üçün vəzifələndirilməsi dövlətlərdən əqrəmanlar (razılıqlar) verilməsi lazım gəlir. **Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasının dördüncü maddəsinə əsasən, akkreditə edən dövlət yerləşmə dövlətinin onun bu dövlətdə akkreditə etmək istədiyi nümayəndəlik başçısına əqrəman verdiyinə əmin olmalıdır; Yerləşmə dövləti əqrəman verməməsinin səbəbləri**

**haqqında akkreditə edən dövlətə məlumat verməyə borclu deyildir.**

S firliyin başçıları olan v diplomatik rütb l r malik olan ş xsl r bir dövl tin başqa dövl td nümay nd si hesab olunur. Buna gör d s fir etimadnam l ri dövl t r hb rl rin t qdim edilir.

Konsullarda is razılıq konsul ekzekvaturası il verilir. Konsullara patentl r (**konsul patenti**) d verilir ki, bu s n dd konsulun v zif si, onun dair si, diplomatik d r c si (diplomatik rütb si) öz ksini tapır. Konsul ekzekvaturası xarici işl r nazirliyi t r find n verilir. Onlar öz s n dl rini xarici işl r nazirl rin t qdim edirl r.

***Xarici siyasətin həyata keçirilməsi vasitələri və istiqamətləri kimi aşağıdakıları ümumiləşdirilmiş şəkildə qeyd etmək olar:***

**Vasitələr olaraq, subyektləri və subyektlərin istifadə etdikləri üsulları qeyd etmək olar:**

-xarici siyas tin h yata keçirilm si prosesl rind istifad olunan diplomatiya vasit l ri-h r k t istiqam t l ri olaraq,- danışıqların h yata keçirilm si v mü yy n razılıqların ld olunması, s n dl rin (müqavil (pakt), konvensiya, xartiya, saziş, protokol v s.) imzalanması;

-s n dl rd razılaşıdırılmış v q bul edilmiş normalara m l edilm si mexanizml rinin işl nib hazırlanması;

-konfransların, sammitl rin, forumların v dig r bu kimi iclasların keçirilm si v s.

***Xarici siyasəti həyata keçirən vasitələr- istiqamətləri müəyyən edən və icra edən vasitələr) subyektlər kimi,***

-dövl t r hb ri, hökum t r hb ri;

-parlament (müqavil nin müzakir edilm si v ratifikasiyası v s.);

-konstitusiya m hkm l ri-müqavil l rin v dig r  
s n dl rin dövl tin konstitusiyasına uyğunluğu;

-icra qurumu kimi-xarici işl r nazirlikl ri v idar l ri,  
dövl t katiblikl ri, dövl t müşavirlikl ri v s.

### ***İstiqamətlər kimi,***

-s n dl rin imzalanması v ratifikasiyası; s n dl r xitam  
verilm si;

-danışıqların h yata keçirilm si v müqavil l r  
(s n dl r ) qoşulma;

- s n dl rin hazırlanması üçün ş raitin öyr nilm si v  
müvafiq t klifl rin verilm si;

-icra mexanizminin mü yy n olunması v s.

### ***Sahələr kimi,***

Xarici siyas t dövl tin maraq göst rdiyi bütün sah l r üzr  
meydana g lir. Xarici siyas tin sah l ri dövl tin potensialı  
hesabına böyüyür. Dövl tin potensialı da onun daxili enerji  
resursları hesabına z nginl şir. Dövl t öz nüv m rk zinin  
maraqlarını xarici siyas tin hesabına da t min etm k siyas tini  
h yata keçirir. **Əməkdaşlıq sahələri:** beyn l xalq s viyy d  
r smi tanınma, diplomatik laq l rin qurulması; iqtisadiyyat, o  
cüml d n ticar t, investisiya qoyuluşu, maliyy sah si,  
beyn l xalq kreditl r, n qliyyat infrastruktur sah l ri, regional  
enerji layih l ri, yükdaşımaları sah sind layih l r üzr  
m kdaşlıq; h rbi-t hlük sizlik sah l ri: geostrategiya, h rbi  
m kdaşlıq, strateji sah d m kdaşlıq, h rbi-siyasi ittifaqlarda  
m kdaşlıq, ikit r fli v çoxt r fli qaydada m kdaşlıq, silah  
alqı-satqısı sah sind m kdaşlıq, h rbi-s naye kompleksi  
sah sind m kdaşlıq, h rbi t liml r sah sind m kdaşlıq,  
h rbi bazalar v h rbi avadanlıqların, h rbi qurğuların  
yerl şdirilm si sah sind m kdaşlıq, transm kanla, y ni  
tranzit keçidl rl bağlı m kdaşlıq; miqrasiya sah sind  
m kdaşlıq, viza rejiml ri v s rh dl rin keçilm sinin saslari

il bağlı m kdaşlıq; s rh d m s l l ri-delimitasiya v demarkasiya, razi mübahis l ri, razi statusları il laq li m s l l rd m kdaşlıq; beyn l xalq t hlük sizliyin t min olunması sah sind m kdaşlıq; beyn l xalq mülki yükdaşımaları il bağlı m kdaşlıq, s rnişındaşıma il bağlı m kdaşlıq; insan hüquqlarının t min olunması v bununla bağlı öhd likl rin götürülm si il bağlı m s l l r üzr m kdaşlıq, cinay tkarların ekstradisiyası; mülk m s l l ri üzr m kdaşlıq; kütl vi –qırğın silahları il bağlı m kdaşlıq; ekologiya, s hiyy , t hsil, elm v m d niyy t v dig r sah l r üzr m kdaşlıq; razi işğalları v razi mübahis l ri; etnik münaqişl r v dövl tl rarası mübahis l r sah sind m kdaşlıq; qaçqın v m cburi köçkünün rin statusları il bağlı m s l l r; beyn l xalq d niz, çay, su kanalı rejiml ri v dig r beyn l xalq hüquqi m s l l r v s.

***Xarici siyasətin istiqamətlərini müəyyən edən nəzəri vasitələr-strateji və taktiki vasitələr.*** Xarici siyas tin istiqam tl rini mü yy n ed n n z ri vasit l r kimi dövl tl rin daxill rind q bul olunan v xarici siyas t f aliyy tini mü yy n ed n v istiqam tl ndir n, el c d icrasını t min ed n xarici siyas t s n dl ri v beyn l xalq s n dl r (burada müxt lif sah l ri hat ed n daxili qanunvericilik v beyn l xalq normalar toplusu) v beyn l xalq qaydalar mühüm rol oynayır. Beyn l xalq s n dl r q bul edilmiş layih l rdir v dövl tl r öz m qs dl rin çatmaq üçün h min layih l r üzr f aliyy t göst rirl r. İlk növb d dövl tl rin konstitusiyaları burada ilkin f aliyy t s n di kimi h miyy t k sb edir. Dövl tl rin daxili inkişaf konsepsiyaları, doktrina v proqramları da xarici siyas tin s n dl ri kimi mühüm ön m malikdir. Xarici siyas t sah sind **ilkın strateji sənəd** kimi dövl tl rin konstitusiyaları sas götürülm lidir. Diplomatiya sah sind mövcud olan s n dl r bir-birini ş rtl ndirir v vv lc q bul olunmuş s n dl r sonrakı s n dl r üçün bağlayıcı v ş rtl ndirici rolunu oynayır. M s l n, dövl tl rin

xarici siyasət sənədlərinin onların konstitusiyaların müvafiq olaraq hazırlanır. Eyni zamanda, beynəlxalq sənədlər universal beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində və BMT Nizamnaməsinin tələblərinə uyğun şəkildə hazırlanır. Sənədlərin hərə bir-birindən törəyir və xüsusilə eyni və oxşar sahələr üzrə sənədlər bir-birindən meydana gəlir. Məsələn, Diplomatik laqəblər haqqında 1961-ci il tarixli Vyana Konvensiyasından, 1963-cü il tarixli Konsullar laqəbləri haqqında Vyana Konvensiyasından və 1969-cu il tarixli Xüsusi missiyalar haqqında Konvensiyadan irəliləyən, Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla laqəblərində nümayəndəliyi haqqında 14 mart 1975-ci il tarixli Vyana Konvensiyası hazırlanmışdır.<sup>1</sup> Bu Konvensiya da diplomatiyanın tərkibində birini-dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasındakı laqəbləri tənzim edir. Bütün bu sənədlər dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin tənzim olunmasına səslənir. Diplomatik laqəblər haqqında Vyana Konvensiyası diplomatiya sahəsində özündən sonrakı sənədlər üçün mühüm şərtləndirici baza rolunu oynayır.

Dövlətlərin xarici siyasət sahəsində doktrinalar, konsepsiyalar (məsələn, 2013-cü il tarixli "Rusiya Federasiyasının xarici siyasət konsepsiyası") qəbul edirlər. Sonra isə beynəlxalq mövcud sənədlərə əsas kimi götürülür. Beynəlxalq sənədlərin implementasiyası (daxildən tənbehi və daxili qanunvericiliklə uyğunlaşdırılması) proseslərini həyata keçirirlər. Beynəlxalq sənədlərin daxili qanunvericiliyin tərkib hissəsinə çevrilir. Dövlətlər öz xarici siyasət üzrə hərəkət və inkişaf konsepsiyalarını və doktrinalarını konstitusiyadan və beynəlxalq

---

<sup>1</sup> Венская конвенция о представительстве государств в их отношениях с международными организациями универсального характера 14 марта 1975 года. Часть 2. Международное право. 1 том. Первые. Составители: Род. С. - Оловос и Род. 6.3. - Ривчикова. " : + , дательство " оковского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.582-615.

xalq hüquq prinsipl rinin ks olunduğu baza normalardan götürürl r. Konstitusiya, beyn l xalq s n dl r, doktrinalar v konsepsiyalar strateji s n dl rdir. Diplomatiya is daha çox bu strateji m s l l rin yerin yetirilm si il m şğul olur. Diplomatiya burada taktiki m s l l ri yerin yetirir. Diplomatiya yaxın, orta v uzun müdd tli strategiyanın yerin yetirilm sin xidm t edir.

Bel q bul etm k olar ki, istiqam t l r olaraq, t şkilatı nötqeyi-n z rd n diplomatiya (burada başqa dövl t l rin razil rind v t şkilatlarda t msil olunma baxımından) üç sasd h yata keçirilir: **bir dövlətin digər dövlətlərdə və təşkilatlarda olan daimi diplomatik nümayəndəlikləri; bir dövlətin digər dövlətlərdə olan konsulluqları; məxsui rejimə malik olan xüsusi missiyalar.**

### **Konsulluğun əsasları**

Dövl t l r arasında laq l r sah l r v istiqam t l r üzr t snif olunma xass l rin malik olur. Dövl t l r çalışır ki, öz aralarında bütün mümkün variantlar üzr laq l ri t nzim etsinl r. Dövl t l r arasında bütün laq l r siyasi m na k sb edir, çünki dövl tin f aliyy ti el siyas t adlanır. Bu baxımdan da siyasi laq l r dedikd , daha çox yuxarı m rh l d c ml şmiş, formalaşmış laq l r mühüm h miyy t k sb edir. Bütün laq l rin yuxarı v ali s viyy si siyasi laq l r hesab olunur. Dövl t l r arasında siyasi laq l rin ali forması onların dövl t r hb rl ri arasında olan görüşl rdir, dövl t başçılarının imzladıqları s n dl rdir. Bundan aşağıda is hökum t l r arasında laq l r yaradılır v sonra is nazirlikl r v dig r icra qurumları arasında laq l r formalaşdırılır. Xarici ölk l rd bütün laq l rin yaradılmasında koordinasiya funksiyasını diplomatiya öz üz rin götürür. Dövl t l r arasında laq l rin mühüm forması (burada baza laq l r n z rd tutulur) siyasi laq l rdir ki, bu laq l rin d t nzim olunması v laq l r

arasında bağlılığın yaradılması diplomatiya ilə yerini yetirilir. Diplomatiya dövlətlər arasında siyasi əlaqələrin təzahürüdür. Dövlətlər arasında siyasi əlaqələr yanaşı, iqtisadi və mülki məzmunlu əlaqələr də vardır. Dövlətlərin fəaliyyəti şəxsləndiyində onlar arasında əlaqələr də şəxslənmə funksiyasına malik olur və yuxarı mərhələdə siyasi həmiyyətə şəklənir. Diplomatiya, bu baxımdan siyasi əlaqələrdən tutmuş iqtisadi əlaqələr qədrə olan mərhələni özündə əks etdirən bir fəaliyyət sahəsidir. Dövlətlər arasında əlaqələr və münasibətlər çoxətiqamətli və bu baxımdan da vahidlik və şəxslilik təşkil edir.

Dövlətlər arasında beynəlxalq əlaqələrin genişliyi və bundan irəliləmənin zərurət dövlətlərin sakinlərinin dövlətdən dövlətlər keçməsinin səslərini təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlər ümumdünya sakinlərinin xidmətədir. Dövlətlərin sakinləri bir ölkədən başqa ölkələrə gedirlər. Burada daimi yaşayış yerləri tələdirlər. Ölkələrin sərhədlərini keçmək üçün xüsusi vizalar tələb olunur. Vizalarda bir ölkənin və təndəşinin başqa ölkədən qalacağı günün müddəti göstərilir. Bu da ondan irəliləməli ki, dövlətlər öz və təndəşlərinin daimi yaşayış yerlərini seçmələrdə maraqlı olurlar və onların müvəqqəti yaşayış və işləmə, oxumaq üçün yerlərinin seçilməsində maraqlı nümayiş etdirirlər.

**Konsul əlaqələri haqqında 24 aprel 1963-cü il tarixli Vyana Konvensiyasında** da qeyd olunur ki, xalqlar arasında qədim zamanlardan konsul əlaqələri qurulub. Dövlətlər arasında konsul əlaqələri (maddə 2) qarşılıqlı razılıq şəklində müəyyənləşdirilir. Dövlətlər arasında diplomatik əlaqələrin kəsilməsi öz ardınca konsul əlaqələrinin kəsilməsinə (ipso facto) meydana gətirmir (maddə 2). Konsul xidməti qəbul edən dövlətin razılığı şəklində onun razisində yaradılır (maddə 4).

## Xüsusi missiyaçılıq

Xüsusi missiya-öz xarakterin gör dövl ti t msil ed n, bir dövl t t r find n dig r dövl t (onun razılığı il ) gönd ril n v mü yy n m s l l r birg baxılmasını v mü yy n m s l l rd h llini n z rd tutan müv qq ti missiyadır.<sup>1</sup> H min s n din ikinci madd sin sas n, bir dövl t dig r dövl t (onun razılığı il ) diplomatik v dig r qarşılıqlı razılaşıdırılmış kanallar vasit sil vv lc d n razılaşıdırılmış qaydada xüsusi missiya gönd r bil r. S n d sas n, xüsusi missiyaların funksiyaları gönd r n v q bul ed n dövl tin qarşılıqlı razılıqları il mü yy n olunur.

Xüsusi missiyalar daima m xsusi rejimd f aliyy t göst ribl r. Xüsusi missiyalar haqqında 8 dekabr 1969-cu il tarixli Konvensiyasında qeyd olunur ki, sözüged n s n d Diplomantik lq l r haqqında 1961-ci il tarixli v Konsul laq l ri haqqında 1963-cü il tarixli konvensiyaları tamamlamaq imkanlarına malikdir v dövl t v ictimai quruluşlarından asılı olmayaraq dövl tl r arasında dostluq münasib tl rinin möhk ml nm sin v inkişafına köm k ed bil r.<sup>2</sup> H min s n dd o da yazılır ki, xüsusi missiyaların vacibliyi haqqında m s l Birl şmiş Mill tl r T şkilatının diplomatik laq l r v immunitetl r dair h sr olunmuş konfransında qaldırılmışdır.

Xüsusi missiyaçılıq daimi v müv qq ti **müşahidəciliyi** d özünd ks etdirir.

---

<sup>1</sup> - онвенция о с'ециал\*ных миссиях и 4акул\*тативны! 'ротокол. 8 дека#ря 1969 года. %e!ству2 \$ее международное 'раво. 1 трех томах. .ом 'ервы!.. Зоставители 'ро4. 5.".-олосов и 'ро4. 6.3.-ривчикова. " .: +,дател\*ство "осковского не,ависимого института международного 'рава, 1996.-864 с. ss.562-582. Madd 1.

<sup>2</sup> H min s n d.

## Beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunma

Beynəlxalq təşkilatları dövlətlər yaradırlar. Ona görə təşkilat edirlər ki, özlərinin nümayəndələri sahələr üzrə əlaqələrini ixtisaslaşmış sahələr üzrə təşkilat edə bilsinlər. Beynəlxalq təşkilatlar üst və tərtibat subyektləri kimi də qəbul olunmalıdırlar. Beynəlxalq təşkilatlar daha çox universal və regional əsaslarla beynəlxalq münasibətlərin və əlaqələrin zəruri şərtlərini və tərtibat şərtlərini xidmət edirlər. (Qeyd: *“Universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə dövlətlərin nümayəndəliyi” adlanan 14 mart 1975-ci il tarixli Konvensiyada (maddə 1) “Beynəlxalq təşkilat” dedikdə, hökumətlərarası təşkilat kimi qəbul olunur. “Universal xarakterli beynəlxalq təşkilat” dedikdə isə BMT və onun ixtisaslaşdırılmış qurumları, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik və bu təşkilatın analoqu olan istənilən təşkilat, həmçinin geniş beynəlxalq xarakter kəsb edən məsuliyyətə malik olan üzlərdən ibarət olan şəxsi heyət başa düşülür. “Daimi müşahidəçi missiyası” dedikdə isə, dövlətə göndərilən və beynəlxalq təşkilat üzvü olmayan daimi xarakterli missiya başa düşülür. (maddə 1). Konvensiyaya əsasən, Beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyət göstərən daimi nümayəndəliyin funksiyalarına – göndərən dövlətin Təşkilatda nümayəndəliyinin təmin edilməsi; göndərən dövlətlə Təşkilat arasında əlaqələrin yaradılması; Təşkilatla və onun hədləri çərçivəsində danışıqları aparmaq; Təşkilatda həyata keçirilən fəaliyyət barəsində göndərən dövləti məlumatlandırmaq; Təşkilatın fəaliyyətində göndərən dövlətin iştirakının təmin edilməsi; Təşkilatla münasibətdə göndərən dövlətin maraqlarını müdafiə etmək və s. ibarətdir).*

Beynəlxalq təşkilatlar əsasən beynəlxalq münasibətlərin sahələr ayrılmasını təmin edirlər. Beynəlxalq təşkilatlara (universal, xüsusi, regional, regionlararası, açıq, qapalı) dövlətlər hüquq və səlahiyyət verirlər. Beynəlxalq təşkilatların

nizamnamələri mövcud olur ki, bu nizamnamələrdə təşkilatların məqsədləri və vəzifələri öz əksini tapır. Dövlətlər beynəlxalq təşkilatların nizamnamələrini hazırlamaqla, qəbul etməklə həmin təşkilatlara müəyyən səlahiyyətlər vermiş olurlar.

Beynəlxalq təşkilatlarda dövlətlər təmsil olunarkən səsnə, öz nümayəndələrini akkreditə edirlər. Beynəlxalq təşkilatlarda dövlətlər səfirlər vasitəsilə təmsil olunurlar və beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqları ödənilir. Beynəlxalq təşkilatlara dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətlərini yerinə yetirən strukturlar kimi baxmaq lazımdır.

### **Diplomatların təyin edilməsinin və qəbul olunmasının əsasları**

Bir dövlət başqa bir dövlətdə və ya da beynəlxalq təşkilatda təmsil etməklə, eləcə də xüsusi missiyaya rəhbərlik etməklə üçün səfirlər və ya da səfirlər bərabər tutulan diplomatik rütbəli şəxslər dövlət başçıları tərəfindən təyin edilirlər və digər dövlətlərin başçıları yanında akkreditə olunurlar. Səfirənin təyini üçün vəvəlcə təyin olunan dövlət tərəfindən aqreman verilməsi lazım gəlir. Səfirətimadnamələrini səfirlər təyin olunduqları dövlətlərin başçılarına təqdim edirlər.

Diplomatik nümayəndəliyin rəhbərliyi və digər diplomatlar xüsusi hörmətə malik olan təbəqə (peşə baxımından) hesab olunurlar. Bütün dövlətlər “beynəlxalq diplomatiya hüququnu və diplomatiya etikasını” yaradırlar və bu qaydalar çərçivəsində diplomatlara immunitet və imtiyazlar verirlər.

Diplomatların təyin edilməsi xüsusi həmiyyətə kəsb etdiyindən, həmişə mühüm məsuliyyət və öhdəlik yaratdığından, məxsusi qaydalar əsasında həyata keçirilir. Bu məxsusi qaydalar da diplomatlara olan xüsusi önəm və diqqətdən ibarət gəlir. Diplomatlar üçün təyinat razılıqlarının alınması və təqdimat (etimadnamələrin və övətnamələrin

t qdim olunması) halları da bu v zif nin xüsusi h miyy tini üz r çıxarır.

**Səfir etimadnaməsi. Diplomatik Əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına görə (maddə-13, bənd 2), etimadnamələrin verilməsində və onların təsdiq olunmuş surətlərinin təqdim olunmasında nümayəndəlik başçısının gəlmə saati və günü ilə müəyyən olunur.**

**Səfir övdatnaməsi. Səlahiyyət müddəti başa çatmış diplomatik nümayəndəliyin rəhbərinin akkreditə olunan dövlətin rəhbərinə təqdim etdiyi sənəddir. Burada diplomatik nümayəndəliyin rəhbərinin səlahiyyət müddətinin baş çatdığı vaxt öz əksini tapır.**

Diplomatların təyinatı çoxtərəfli (burada bir neçə ölkəyə təyin olunma, bir ölkəyə və təşkilatdakı nümayəndəliyə təyin olunma, bir neçə ölkəyə xüsusi missiya göndərmə və s.) əsaslarla da ola bilər. Çoxtərəfli birlik m s l sin d iki aspektd n yanaşmaq olar: **birincisi**, bir ş xsin iki v ya bir neç dövl t t r find n bir dövl td v ya da beyn l xalq t şkilatda akkredit m s l si; **ikincisi**, bir dövl tin diplomatının bir v ya bir neç dövl td v ya da t şkilatda (burada bir dövl t v bir t şkilat da mümkündür) t msil olunmaq m s l si. Bu baxımdan, **Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrində nümayəndəliyi haqqında 14 mart 1975-ci il tarixli Vyana Konvensiyasına** (madd 8) gör , gönd r n dövl t bir ş xsi nümay nd liyin r hb ri kimi iki v ya bir neç beyn l xalq t şkilatda akkredit ed bil r v ya da özünün dig r nümay nd liyinin r hb rini h m d beyn l xalq t şkilatda akkredit ed bil r. İkinci m s l il laq dar olaraq onu qeyd etm k olar ki, Xüsusi missiyalar haqqında 8 dekabr 1969-cu il tarixli Konvensiyaya sas n (madd 4), dövl t bir missiyanı (h min missiya n z rd tutulur) iki v ya bir neç dövl t gönd rm k arzusunda olarsa, bu bar d razılıq üçün h r bir dövl t müraci t edir. Beşinci madd y gör is iki v ya da çoxlu sayda dövl t başqa bir dövl t ümumi missiya gönd rm k

ist y rs , onda razılıq üçün gönd rilm si n z rd tutulan ölk y müraci t olunur. Diplomatl arın t yin olunmasında v gönd rilm sind v t ndaşlıq m s l l ri d xüsusi ön m k sb edir. Bel ki, diplomatik f aliyy ti v konsul f aliyy tini t nzim ed n beyn l xalq konvensiyalara sas n, gönd ril n v yaxud da t yin olunan diplomatlar, diplomatik nümay n d likl rin r hb rl ri gönd r n v ya da t yin ed n dövl tin v t ndaşları olmalıdırlar. Lakin istisnalar da mövcuddur, bel ki, Konsul laq l ri haqqında Vyana Konvensiyasının 18-ci madd sin gör , iki v ya bir neç dövl t, q bul ed n (akkredit olunan) dövl tin razılığına sas n, bir ş xsi razılıq bildir n dövl t razisind konsul t yin ed bil r. Bu halda konsul iki dövl ti t msil edir. Bununla yanaşı, Diplomatik laq l r haqqında Vyana Konvensiyasının altıncı madd sin sas n, iki v ya bir neç dövl t t yin olunan dövl tin razılığ olarsa, bir ş xsi h min dövl td akkredit ed bil r. Bu zaman h min ş xs iki v ya bir neç dövl tin r smi nümay nd si olacaqdır. Eyni zamanda beyn l xalq t şkilatlarda t msil olunma m s l sind d qeyd olunur ki, iki v ya da bir neç dövl t bir ş xsi bir beyn l xalq t şkilatda akkredit ed bil r.

## **Diplomatik immunitet və imtiyazlar**

Xüsusi missiya haqqında Konvensiyada qeyd olunur ki, xüsusi missiyaya aid olan imtiyaz v immunitetl r ayrı-ayrı ş xls rin m nafeyini t min etm k üçün yox, t msil olunan dövl tin özün m xsus qaydada xarakterin d n ir li g l n missiyanı yerin yetirm k üçün xüsusi missiyanın funksiyaların s m r li qaydada yerin yetirilm si üçündür.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> - онвенция о с ' ециал\*ных миссиях и 4акул\*тативны! ' ротокол. 8 дека#ря 1969 года. %e!ству2 \$ее международное ' раво. 1 трех томах. . ом ' ервы!. Зоставители ' ро4. 5 . " . - оловос и ' ро4. .3. - ривчикова. " .: +, дател\*ство " осковского не, ависимого института международного ' рава, 1996.-864 с., ss.562-582.

Diplomatik laq l r haqqında Vyana Konvensiyasında qeyd olunduğu kimi, dövl t l r bütün ölk l rin xalqlarının lap q dim zamandan diplomatik agentl rinin statuslarını tanıyırlar. Bütün diplomatlar v ail üzvl ri (v zif başında olark n, v zif başına ged rk n v v zif d n qayıdark n) olduqları v tranzit m kan kimi istifad etdikl ri ölk l rd hörm t l q bul olunurlar v immunitet v imtiyazlardan istifad edirl r. O da s n dd (madd 40) öz ksini tapır ki, öz v zf sini tutmaq üçün ged rk n v ya öz v zif sin , öz ölk sin qayıdark n diplomatik agent z rur t olduqda, ona viza ver n üçüncü dövl tin razisind n keçirs , yaxud bu razid dirs , bu üçüncü dövl t onun keçib getm sini v ya qayıtmasını t min etm k üçün t l b olunan toxunulmazlıq v bu cür dig r immunitetl r verir. Bunlar imtiyaz v immunitetl rd n istifad ed n, diplomatik agenti müşayi t ed n v ya ayrılıqda ona çatmaq üçün ged n v ya öz ölk sin qayıdan h r bir ail üzvün aid edilir. H min madd y sas n, tranzitl ged n r smi yazışmalar, kodlaşdırılmış, şifr li m ktublar da üçüncü ölk t r find n toxunulmazdır v mühafiz olunmalıdır. Diplomatik laq l r haqqında Vyana Konvensiyasında qeyd olunur ki, diplomatik immunitet v imtiyazların verilm si ayrı-ayrı ş xsl rin m nf ti üçün deyildir v dövl ti t msil ed n orqanlar kimi diplomatik nümay nd likl rin funskiyalarının s m r li qaydada h yata keçirilm sini t min etm k m qs dini güdür.

**Konsul əlaqələri haqqında 24 aprel 1963-cü il tarixli Vyana Konvensiyasında** qeyd olunur ki, konsul xidm tinin yerl şm yeri, onun d r c si v konsul dair si t yin ed n dövl t t r find n mü yy n olunur v q bul ed n dövl t t r finin razılığı il h yata keçirilir (madd 4). Konsul xidm tinin yerl şm yerinin, d r c sinin v konsul dair sinin sonradan d yişm si yalnız q bul ed n dövl tin razılığı il mü yy n olunur (madd 4). H r hansı bir baş konsulluq v ya konsulluq öz yerl şm yerind olmayan bir yaşayış m sk nind h r

hansısa bir vitse-konsulluq v ya konsul agentliyi açmaq ist s , yerl şm dövl tinin razılığı mütl q t l b olunur (madd 4).<sup>1</sup>

Beyn lخالق münasib tl rd dövl tl r qarşılıqlı ş kild bir-biril rin hörm tl yanaşırlar. Onların hörm tl ri diplomatik nümay nd l rin qarşı r smi qaydada olan immunitet v imtiyazlarda öz ksini tapır. Qarşılıqlı hörm t prinsipl ri d el beyn lخالق hüququn sas prinsipl rind n ir li g lir. Diplomatik immunitet v imtiyazlar beyn lخالق hüququn prinsipl rind n meydana g l r k, dövl tl rarası diplomatik laq l rin v diplomatiya f aliyy tini icar ed n ş xsl rin münasib tl rinin (akkredit ed n v akkredit olunan dövl tl rin münasib tl ri) saslarını t şkil edir. Diplomatin toxunulmazlığı v imtiyazları ona akkredit olunan dövl t t r find n edil n xüsusi hörm tin v qayğının lam tidir. Diplomat (burada diplomatik nümay nd liyin r hb ri) dövl tini başqa bir dövl td t msil etdiyind n, ona olan hörm t m hz t msil etdiyi dövl t olan hörm ti t c ssüm etdirir. Bu baxımdan da diplomatlarla münasib tl r spesifik xarakter malik olur ki, bu da n tic d diplomatik laq l r üzr yaranan münasib tl rin saslarından birini t şkil edir. Diplomatik nümay nd liyin başçısı bir dövl ti dig r dövl td v ya da beyn lخالق hökum tl rarası t şkilatda t msil edir. Diplomatlar (s firliyin diplomatik rütb si olan m kdaşları) diplomatik immunitetl rd n v toxunulmazlıqlardan istifad edirl r. Diplomatik immunitet diplomatik toxunulmazlıqdır. Diplomatik imtiyaz is diplomatlar üçün veril n güz ştl rdir. **Xüsusi missiyaya** r hb rlik ed n v gönd r n dövl tin r hb ri olan ş xs q bul ed n dövl td v ya üçüncü dövl td üstünlükl rd n, imtiyaz v immunitetl rd n istifad edirl r, hansı ki, bunlar r smi s f rl dig r dövl t

---

<sup>1</sup> 1енская -онвенция о консул\*ских сно ениях и 4акул\*тативные 'ротоколы 24 а'реля 1963 года. %e!ству2 \$ее международное 'раво. 1 трех томах. .ом 'ервы!. Зоставители 'ро4. 5. ". -олосов и 'ро4. 6.3. -ривчикова. " .: +,дател\*ство "осковского не,ависимого института международного 'рава, 1996.-864 с. ss.528-562.

s f r ed n dövl t başçıları üçün beyn l xalq hüquqla tanınır.<sup>1</sup> Hökum t başçıları, xarici iş l r nazir l ri v gönd r n dövl tin xüsusi missiyasında iştirak ed n dig r yüks k rütb li ş xsl r q bul ed n dövl td v ya üçüncü dövl td Konvensiyanın qüvv y minm sil beyn l xalq hüquqla tanınan üstünlükl r, imtiyaz v immunitetl r verilir.<sup>2</sup>

Diplomatik laq l r haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli Vyana Konvensiyasının 29-cu madd sin sas n, **diplomatik agentin** (h min s n d sas n, “diplomatik agent” nümay nd liyin başçısı v nümay nd liyin diplomatik personalının üzvüdür) ş xsiyy ti toxunulmazdır. O, heç bir formada h bs edil v ya tutulub saxlanıla bilm z. Yerl şm dövl ti ona lazımı hörm tl yanaşmalı v onun ş xsiyy ti, azadlıq v ş r fin qarşı ola bil c k q sdl rin qarşısını almaq üçün bütün lazımı t dbirl ri görür. 30-cu madd y sas n, diplomatik agentin ş xsi iqam tğahı da nümay nd lik binalarının istifad etdiyi toxunulmazlıq v müdafi d n istifad edir. Onun kağızları v yazışmaları v 31-ci madd nin 3-cü b ndind n z rd tutulan istisnalarla onun mülkiyy ti il eyni d r c d toxunulmazdır. Konvensiyanın 31-ci madd sind yazılır: 1. Diplomatik agent yerl şm dövl tinin cinay t yurisdiksiyasından immunitetind n istifad edir. O, h mçinin aşağıda göst ril n hallardan başqa mülki v inzibati yurisdiksiya immunitetind n d istifad edir:

a. Yerl şm dövl tind olan ş xsi daşınmaz mlaka aid mülkiyy t iddiası, g r bu mlak akkredit ed n dövl tin adından nümay nd liyin m q sdl ri üçün alınmayıbsa;

---

<sup>1</sup> - онвенция о с'ециал\*ных миссиях и 4акул\*тативны! 'ротокол. 8 дека#ря 1969 года. %e!ству2 \$ее международное 'раво. 1 трех томах. .ом 'ервы!. Зоставители 'ро4. 5. ". - оловос и 'ро4. 6.3. - ривчикова. ".: +, дател\*ство " осковского не, ависимого института международного 'рава, 1996.-864 с. ss.562-582. Madd 21, b nd 1.

<sup>2</sup> H min s n d. Madd 21, b nd 2.

b. Diplomatik agentin akkredit ed n dövl tin adından deyil, adi ş xs kimi v siyy tin icraçısı, v r s lik mülkiyy tinin q yyumu, varis v ya v r s ni alan ş xs qismind çıxış etidiyi v r s lik iddialarında;

c. Diplomatik agentin yerl şm dövl tind özünün r smi funksiyaları hüdudlarından k nar yerin yetirdiyi ist nil n peş v ya kommersiya f laiyy tin aid iddialar.

2. Diplomatik agent şahid qismind ifad verm y borclu deyildir.

3. Bu madd nin 1-ci b ndinin “a”, “b”, “c” yarım b ndl rin aid hallar istisna olmaqla diplomatik agent qarşı heç bir icra t dbirl ri t tbiq edil bilm z, ancaq bir ş rtl t tbiq edil bil r ki, onun ş xsiyy tinin v iqam tgahının toxunulmazlığı pozulmasın.

4. Diplomatik agentin yerl şm dövl tinin yurisdiksiyasından immuniteti onun akkredit ed n dövl tin yurisdiksiyasından azad etmir. Diplomatik laq l r haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli Vyana Konvensiyası.

Vyana Konvensiyasından b zi hiss l r: Madd 22. 1. Nümay n- d liyin binaları toxunulmazdır. Yerl şm dövl tinin hakimiyy ttaretara(n)10

cür imkanı yaratmalıdır. Madd 27. 2. Nümay nd liyin r smi yazışmaları toxunulmazdır. R smi yazışma dedikd , nümay nd liy v onun funksiyalarına aid olan bütün yazışmalar n z rd tutulur. Madd 35. Yerl şm dövl ti diplomatik agentin xarakterind n asılı olmayaraq bütün m k v dövl t mük ll fiyy tl rind n, h mçinin rekvizisiya, t zminat v h rbi düş rg l r kimi h rbi mük ll - fiyy tl rd n azad etm lidir.

İç risind yalnız r smi istifad üçün n z rd tutulan, ancaq diplomatik s n d v şyalardan ibar t olan poçtun xüsusi nişanı olmalıdır.-madd 27. Bu s n dl r (tranzit ölk l rd d ) toxunulmazdır. Konvensiyanın 36-cı madd sin sas n, yerl şm dövl ti nümay nd liyin r smi istifad si üçün n z rd tutulan şyaları gömrük rüsumlarından, vergil rd n v bununla bağlı olan rüsumlardan azad edir. Diplomatin v ail üzvl rinin ş xsi istifad si üçün n z rd tutlan şyalar da vergi v gömrük rüsumlarından (akkredit ed n dövl td ) azad edilir. **Xüsusi Missiyalar haqqında Konvensiyaya** (madd 24) sas n, xüsusi missiyanın mülki ( mlakı) q bul ed n dövl td bütün dövl t, rayon v b l diyy vergil rind n azad olunur. H min s n din 25-ci madd sin (birinci b nd) sas n, xüsusi missiyanın yerl şdiyi mülk toxunulmazdır. Q bul ed n dövl tin nümay nd l ri bu mülk yalnız xüsusi missiyanın r hb rinin razılığı il v ya da gönd r n dövl tin q bul ed n dövl td akkredit olunmuş daimi diplomatik nümay nd liyinin r hb rinin razılığı il daxil ola bil r. Bel razılıq yağı hallarında v ictimai t hlük sizliy ciddi z r r vuran dig r t bii f lak tl rd yalnız o halda veril bil r ki, xüsusi missiyanın birbaşa razılığını almaq imkanları yoxdur v yaxud da müvafiq hallarda daimi nümay nd liyin r hb rinin razılığını ld etm k mümkün deyildir. H min madd nin ikinci b ndin sas n, q bul ed n dövl tin üz rind xüsusi missiyanın mülkünü bütün müdaxil l rd n qorumaq v xüsusi missiyanın l yaq tini t hqir ed n v onun rahatlığının pozulmasına g tirib çıxaran z rb l rin edilm sind n qorumaq üçün ölçül r götür-

m k m suliy ti v öhd liyi dayanır.<sup>1</sup> H min madd nin üçüncü b ndin sas n, xüsusi missiyanın mülkü v xüsusi missiyanın işi üçün istifad olunan predmetl ri, dig r avadanlıqları, h mçinin n qliyyat vasit l ri axtarış, rekvizisiya (müsadir ), h bs v icra h r k tl rind immunitetd n istifad edir.<sup>2</sup> Konvensiyanın 26-cı madd sind d qeyd olunur ki, xüsusi missiyanın s n dl ri v arxivi ist nil n anda v yerl şm yerind n asılı olmayaraq toxunulmazdır. Z ruri olan zaman bu şylar görünm k üçün xarici f rql ndirici nişanlara malik olmalıdırlar.<sup>3</sup>

S fir l r v nunsil r, elçil r v internunsil r dövl t başçıları yanında akkredit olunduqlarından bu ş xsl r öz etimadnam l rini dövl t başçılara (akkredit olunan dövl tin) t qdim edirl r. Az rbaycan Konstitusiyasına (madd 109, b nd 16) sas n, Az rbaycan prezidenti (dövl t r hb ri olaraq) xarici dövl tl rin diplomatk nümay nd l rinin etimadnam v övd tnam l rini q bul edir. Nümay nd lik başçıları g ldikl ri (t yin olunduqları) ölk l r etimadnam l rini t qdim edirl r. Konvensiyaya gör (madd 16) nümay nd lik başçısının etimadnam sind d r c nin d yişm si il laq dara olaraq edil n d yişiklikl r onun birinciliy n t sir etmir. Nümay nd liyin diplomatik personalının birinciliyi nümay nd liyin başçısı t r find n Xarici İşl r Nazirliyin v ya haqqında razılıq ld edilmiş dig r nazirliy m lumat verilir. (Vyana Konvensiyası-madd 17). H r bir dövl td nümay nd lik başçılarının q bul qaydası h r bir d r c y münasib td eyni olmalıdır. (Madd -18). Vyana Konvensiyasına (madd 13) sas n, nümay nd lik başçısı yerl şm dövl tind öz

---

<sup>1</sup> - онвенция о с'ециал\*ных миссиях и 4акул\*тативны! 'ротокол. 8 дека#ря 1969 года. %e!ству2 \$ее международное 'раво. 1 трех томах. .ом 'ервы!. Зоставители 'ро4. 5. " .-олосов и 'ро4. 6.3.-ривчикова. " .: +,дател\*ство " осковского не,ависимого института междуна-родного 'рава, 1996.-864 с. ss. 562-582.

<sup>2</sup> H min s n d.

<sup>3</sup> Yen orada.

funksiyalarının yerin yetirilməsinə bu dövlətdə mövcud olan, eyni cür təbiiq edilmiş olan praktikadan asılı olaraq, ya öz etimadnaməsinin təqdim etdiyi andan, ya da gələcəkdə haqqında məlumatın və ya etimadnamənin təsdiq olunmuş surətlərinin yerləşmə dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyinin haqqında razılıq əldə edilmiş digər nazirliyin təqdim edilmiş andan başlayır. Etimadnamənin və onların təsdiq olunmuş surətlərinin təqdim edilməsinin ardıcılığı nümayəndəlik başçısının gələcəkdə tarix və saatla müəyyən edilən şir. Səfirin müddətləri başa çatdıqda akkredit olunmuş dövlətlərin rəhbərlərinin çağırış məktublarını (övdənamələri) təqdim edirlər. Bu səfərdə diplomatın getdiyi gün (vaxtının, səlahiyyət müddətinin başa çatdığı gün) öz kəsini tapır.

### **Persona non grata və şəxslərin qəbul edilməməsi**

Dövlətlər arasında laqəblər xüsusi hörmətlə yerin yetirilir, həətə bir dövlət narazı olduqda digər dövlətin onun narazılığına da hörmətlə yanaşır. Diplomatiyada akkredit olunan tərif akkredit edilən dövlətin diplomatik nümayəndəliyinin üzvünü arzu edilməz şəxs adlandırma (xəbərdar edilmə, bəyan edilmə) bilirlər. Diplomatik laqəblər haqqında Vyana Konvensiyasının doqquzuncu maddəsinə əsasən, yerləşmə dövləti istənilən vaxt öz qərarını əsaslandırmadan akkredit edilən dövləti xəbərdar edilmə bilirlər ki, nümayəndəliyinin başçısı və ya diplomatik personalın üzvlərindən biri persona non grata və ya nümayəndəlik personalının üzvlərindən biri arzu edilməz şəxsdir. Bu halda akkredit edilən dövlət müvafiq olaraq həmin şəxsi geri çağırmalı və ya onun nümayəndəlikdəki funksiyalarını dayandırmalıdır. Bu və ya digər şəxs yerləşmə dövlətinin razisinə gəlmədən də persona non grata elan edilə bilər. Məsələn, **Xüsusi missiyalar haqqında Konvensiyada** qeyd olunur ki, qəbul edilən dövlət öz qərarına şərh vermədən missiyanı göndərən dövləti xüsusi missiyada olan istənilən nümayəndəni və ya da diplomatik personalın istənilən üzvünü **persona non grata** elan edə bilər və ya da missiyanın istənilən

üzvü q bul edilm y bil r. Bel halda, gönd r n dövl t h min ş xsi geri çağırılmalıdır v ya da f aliyy tini dayandırılmalıdır. Bu v ya da dig r ş xs q bul ed n dövl tin razisin g lm d n d persona non grata elan edil bil r.<sup>1</sup> Bu m s l Konsul laq l ri haqqında Vyana Konvensiyasında da öz ksini tapır. Bel ki, Konvensiyanın müdd alarına (madd 23) sas n, q bul ed n dövl t gönd r n dövl ti ist nil n vaxt x b rdar ed (m lumatlandıra) bil r ki, konsulluğun h r hansı bir v zif li ş xsi persona non grata-dır v ya da konsulluğun ist nil n işçisi q bul edilmir. Bel hallarda gönd r n dövl t müvafiq qaydada bu ş xsi geri çağırılmalıdır v ya da konsulluqda onun f aliyy tini dayandırılmalıdır (b nd 1). g r gönd r n dövl t bu madd nin birinci b ndind ki müdd ada n z rd tutulan qaydada öz öhd liyini mü yy n müdd t rzind icra etm k ist mirs v ya da icra etmirs , onda q bul ed n dövl t konsulluğun h min ş xsinin ekzekvaturasını l ğv ed bil r v ya da h min ş xsin konsulluq işçisi kimi hesab olunmasını dayandıra bil r (b nd 2). Konsulluq işçisi kimi t yin olunan dövl t q bul edil nm dövl tin razisin g lm mişd n önc d q bul olunmayan hesab oluna bil r. g r bu ş xs konsulluqda öz f aliyy tin başlamamışa q d r artıq q bul ed n dövl tin razisind dirs d q bul edilm y n hesab oluna bil r. İst nil n bel hallarda q bul ed n dövl t onun t yinatını l ğv edir. (b nd 3).<sup>2</sup> 23-cü madd nin 1-ci v 3-cü b ndl rind göst ril n hallar üzr q bul ed n dövl t öz q rarının motivl ri haqqında gönd r n dövl t m lumat verm y borclu deyildir (b nd 4.)

---

<sup>1</sup> -онвенция о с'ециал\*ных миссиях и 4акул\*тативны! 'ротокोल. 8 дека#ря 1969 года. %e!ству2 \$ее международное 'раво. 1 трех томах. .ом 'ервы!. Зоставители 'ро4. 5. "- оловос и 'ро4. .3.- ривчикова. " .: +,дател\*ство " осковского не,ависимого института междуна-родного 'рава, 1996.-864 с. ss.562-582. Madd 12, b nd 1.

<sup>2</sup> 1енская -онвенция о консул\*ских сно ениях и 4акул\*тативные 'ротоколы 24 а'реля 1963 года. %e!ству2 \$ее международное 'раво. 1 трех томах. .ом 'ервы!. Зоставители 'ро4. 5. "- оловос и 'ро4. 6.3.- ривчикова. " .: +,дател\*ство " осковского не,ависимого института международного 'рава, 1996.-864 с. ss.528-562.

## Diplomatik rütbələr və dərəcələr

Bir dövlət digər dövlətlə və beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlarda özünün xarici siyasətlərinin icra istiqamətini müəyyən etməklə, istiqamətlər arasında əlaqələri yaratmaq məqsədilə, həmçinin koordinasiya funksiyasını yerinə yetirən diplomatik nümayəndəliklər təsis edilir. Diplomatik nümayəndəliklərin təsis edilməsi dövlətlərinin təqdimatı əsasında parlamentlərlə həyata keçirilir.<sup>1</sup> Dövlət başçıları xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda öz ölkələrinin diplomatik nümayəndəliklərini təyin edirlər və geri çağırırlar.<sup>2</sup> Diplomatik nümayəndəliklərin rəhbərlərini (səfir, elçisi, konsulluğun rəhbərini) dövlət başçıları təyin edirlər və onlar dövlətin akkreditasiya olunan ölkələrdə nümayəndəliyi hesab olunurlar və öz ölkələrini təmsil edirlər. **(Qeyd:** Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda (Maddə 1) yazılır: **-Diplomatik xidmət** — Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətini həyata keçirən müvafiq dövlət orqanlarında və təndasların iştirakı ilə fəaliyyət edir. **-Konsul xidməti** Azərbaycan Respublikasının Konsul nizamnaməsi əsasında həyata keçirilən diplomatik xidmətin bir növüdür.<sup>3</sup>

Azərbaycan Respublikasının Konsulluğu haqqında qanunnamə (Ümumi müddəalar bölməsi) yazılır: 1. *Azərbaycan Respublikasının Konsulluğu (bundan sonra – Konsulluq) qəbul edən dövlətin ərazisindəki müvafiq konsul dairəsi hədudlarında Azərbaycan Respublikası adından konsul funksiyalarını yerinə yetirən Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanıdır. Konsulluq Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin (bundan sonra – Nazirlik) rəhbərlik etdiyi diplomatik xidmət orqanlarının vahid sistemində daxildir.* 2. *Konsulluqlar Azərbaycan Respublikasının baş konsulluqlarından, konsulluqlarından, vitse-konsulluqlarından, konsul*

---

<sup>1</sup> Azərbaycan Konstitusiyası. Maddə 95.

<sup>2</sup> Azərbaycan Konstitusiyası. Maddə 109.

<sup>3</sup> Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu  
[http://www.rusum.az/laws/law\\_953106246\\_7974.pdf](http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf)

*agentliklərindən ibarətdir. 3. Konsulluqlar Azərbaycan Respublikası xarici işlər nazirinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsis edilir. 4. Konsulluqlar Azərbaycan Respublikasının qəbul edən dövlətdəki diplomatik nümayəndəliyinin (olduğu halda) başçısının ümumi siyasi rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir.*

Diplomatik laq l r haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli Vyana Konvensiyasının 14-cü maddəsinə əsasən, diplomatik nümayəndəlik başçıları **üç sinifə** (buna- və zif l ri növl r ayırmaq baxımından- d r c d dem k olar. İst nil n sah l rd istiqam t l r çoxdursa, burada olan elementl r, komponentl r mü yy n t r kibi sasl arına gör d r c l nirl r, t snif hiss l rin bölünürl r-E.N.) bölünürl r:

a) Dövl t başçıları yanında akkredit edil n s firl r v nunsil r sinfi (d r c si) v bu rütb l r b rab r tutulan başqa nümayəndəlik başçıları;

b) Dövl t başçıları yanında akkredit edil n elçil r v internunsil r sinfi (d r c si);

c) Xarici İş l r Nazirliyi yanında akkredit olunan iş l r müv kkili sinifi (d r c si).

H min maddənin ikinci bəndində yazılır ki, nümayəndəlik başçıları arasında birincilik və etikətdən başqa, bu və ya digər sinif mənsub olduğuna görə heç bir fərqləndirilməməlidir.<sup>1</sup> Diplomatik nümayəndəlik rəhbərliyinin bu üç sinifinin müyyən olunmasını bu postların (və zif l rin) həmiyyəti dərəcəsinə görə təsnifatı kimi də qəbul etmək olar. (Qeyd: Diplomatik laq l r haqqında Vyana Konvensiyasına (Maddə 15) əsasən, nümayəndəlik başçıları arasında mənsub olduqları dərəcəli dövlət arasındakı razılaşmalarla müyyən edilir. Bu razılaşmalar adətən yazılı qaydada həyata keçirilir (bu işçi görüşlərində ola bilər) və dövlət öz niyyətini bildirir.

---

<sup>1</sup> Diplomatik laq l r haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli Vyana Konvensiyası

**Diplomatik rütbələr**-xarici işlər nazirliyində (idarəsinə), diplomatik nümayəndəliklərdə və konsulluqlarda dövlət mülki və zifətiləri tutan məmurlara verilən təsnifat dərəcəsidir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfir;
- Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi- 1-ci dərəcəli;
- Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi - 2-ci dərəcəli;
- birinci dərəcəli müşavir;
- ikinci dərəcəli müşavir;
- birinci dərəcəli birinci katib;
- birinci dərəcəli ikinci katib;
- ikinci dərəcəli birinci katib;
- ikinci dərəcəli ikinci katib;
- üçüncü katib;
- attaşə

*Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd olunur ki, diplomatik xidmət əməkdaşlarına, tutduqları vəzifə və ixtisasları nəzərə alınmaqla, aşağıdakı diplomatik rütbələr verilir:*

- Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfir;*
- birinci dərəcəli Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi;*
- ikinci dərəcəli Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi;*
- birinci dərəcəli müşavir;*
- ikinci dərəcəli müşavir;*
- birinci dərəcəli birinci katib;*
- ikinci dərəcəli birinci katib;*
- birinci dərəcəli ikinci katib;*
- ikinci dərəcəli ikinci katib;*
- üçüncü katib;*
- attaşə<sup>1</sup>.*

**(Qeyd: İşlər müvəkkili** (frans. charge d'affaires, lat. ad interim) diplomatik rütbə deyil. İşlər müvəkkili daha çox

---

<sup>1</sup> Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu  
[http://www.rusum.az/laws/law\\_953106246\\_7974.pdf](http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf)

diplomatik nümayəndəliyin rəhbəri postunu tutan və müəyyən diplomatik rütbəyə (burada müşavir və ya da katib diplomatik rütbəsi olan şəxslərin zərərli tutulur) malik olan şəxslər hesab olunurlar).

İşlərin müvəkkili anlayışına belə yanaşmalar da edilir: **işlər müvəkkili** –səfir və elçidən sonra gələn növbəti diplomatik sinifdir. İşlərin müvəkkili- Müvəqqəti işlərin müvəkkilindən fərqli olaraq, **diplomatik nümayəndəliyin daimi rəhbərinin (burada yaqın daimi şəxsin təyin olunmadığı post nəzərdə tutulur. E.N.)** müddətdə, diplomatik nümayəndəliyin (missiyanın) rəhbəridir.<sup>1</sup> **Müvəqqəti işlər müvəkkili**-diplomatik nümayəndəliyin rəhbəri olmadığı müddətdə (burada ola bilər ki, təyin olunmuş səfir və ya da elçi bir neçə vaxtdan sonra müəyyən səbəblərdən vəzifəsini icra edə bilmir) diplomatik nümayəndəliyin rəhbəri hesab olunur. O halda təyin olunur ki, gələcək nümayəndəliyin rəhbəri postu boşdur, ya da rəhbər öz vəzifəsini yerinə yetirmək iqtidarında olmur. Müvəqqəti işlərin müvəkkili bəzi protokol qaydalarından başqa, diplomatik nümayəndənin mənsub olduğu hüquq və imtiyazlardan istifadə edir.<sup>2</sup> **İşlər müvəkkili** (frans. charge d'affaires, lat. ad interim) –aşağı rütbəli diplomatik agentdir. Daimi diplomatik missiyanın rəhbəri olaraq, işlərin müvəkkili dövlətin rəhbərinin imzası ilə yox, xarici işlərin nazirinin imzası ilə etimadnamə alır. İşlərin müvəkkili (charge des affaires) həmçinin missiyanın işlərini müvəqqəti yerinə yetirən şəxs adlanır, adətən diplomatik missiyanın müşaviri və ya katibi (etimadnamə siz) olur. Burada aqreman alınmır.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> П&1 / ) / 889 : 1 % / ; A<

[http://www.navoprosotveta.net/17/17\\_2981.htm](http://www.navoprosotveta.net/17/17_2981.htm)

<sup>2</sup> 1) / " / 889 : П&1 / ) / 889 : 1 % / ; A<.

<http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/13822>

<sup>3</sup> Поверенны! в делах. 8ачал\*ны! вариант стат\*и, в,ят и, =ол\* ого >нцикло'едического словаря =рокгау,а ? .А., / 4рона +.А.

<http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/007/121/>

1961-ci il tarixli “Diplomatik laq l r haqqında Vyana Konvensiyası”na sas n, **müvəqqəti işlər müvəkkili** o halda t yin olunur ki, diplomatik nümay nd liyin başçısı postu vakantdır v yaxud da öz işini yerin yetir bilmir. Onun soyadı, qaydaya sas n, nümay nd liyin r hb ri t r find n ölk d n gedişi haqqında ş xs n xarici iş l r nazirin m lumat üçün gönd rilir, - yaxud da, g r o, bunu yerin yetirm k iqtidarında deyils , onda akkredit ed n ölk nin Xarici İş l r Nazirliyi bu m lumatı gönd rir.<sup>1</sup> g r **müvəqqəti işlər müvəkkili** s fir, elçi v ya da iş l r müv kkilinin **akkreditə** olunmasına q d r yeni diplomatik nümay nd liyin r hb ri t yin olunursa, onda h min müv qq ti iş l r müv kkili onu q bul ed n dövl tin xarici iş l r nazirliyin t qdim etm k üçün t yin ed n dövl tin xarici iş l r nazirinin m ktubu il t min olunur. *(Qeyd: çox hallarda işlər müvəkkili postu ilə müvəqqəti işlər müvəkkili postu anlayışları eyni məna kimi (fr.charge des affaires) qəbul edilir).* Müvafiq Konvensiyanın beşinci maddəsinin ikinci bəndinə sas n, g r akkredit ed n dövl t nümay nd lik başçısını bir v ya bir neç dövl td akkredit edirs , nümay nd lik başçısının daimi yerinin olmadığı dövl t l rin h r birində o, müv qq ti iş l r müv kkilinin başçılığı il diplomatik nümay nd likl r t sis ed bil r. **Diplomatik vəzifələr v diplomatik rütbələr** d r c l nır. D r c l nm l r müqayis kriteriyası v istiqam ti olaraq, h m rütb l rd olur, h m d vz if l rd ksini tapır. D r c l nm l r rütb l rin v v zif l rin ayırd edilm si üçün h yata keçirilir. **Vəzifələrdə dərəcələnmə**-bu d r c l nm t snifat baxımından v v zif nin h miyyətin , s lahiyyətin gör h yata keçirilir. M s l n, diplomatik nümay nd nin r hb rl ri üç sinif (d r c y bölünür l r): a) Dövl t başçıları yanında akkredit edil n s firl r v nunsil r sinfi (d r c si) v

---

<sup>1</sup> Diplomatik laq l r haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli Vyana Konvensiyası. Maddə 19.

bu rütbə l r b rab r tutulan başqa nümayəndəlik başçıları; b) Dövlət başçıları yanında akkredit edilən elçilər və internunsiyalı sinfi (dərəcəsi); c) Xarici İşlər Nazirliyi yanında akkredit olunan işlərin müvəkkili sinifi (dərəcəsi). **Rütbələrdə dərəcələnmə**-Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfir; Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi- 1-ci dərəcəli; Fövqəladə və Səlahiyyətli Elçi - 2-ci dərəcəli; birinci dərəcəli müşavir; ikinci dərəcəli müşavir; birinci dərəcəli birinci katib; birinci dərəcəli ikinci katib; ikinci dərəcəli birinci katib; ikinci dərəcəli ikinci katib; üçüncü katib; attaşe. Konsulluqların başçıları da dərəcəlidir. Konsul idarələrinin başçıları dörd sinif bölünür: baş konsullar; konsullar; vitse-konsullar; konsul agentləri.<sup>1</sup>

## Xalq diplomatiyası

Diplomatiya tarixən dövlətlərlə rəfahın hətə keçirilib və bu baxımdan da siyasi fəaliyyət sahəsində peşəsinə (sənəti) statusu qazanıb. Diplomatiya təşkilatçılıq və forma baxımından elçilərin göndərilməsi və elçilərin dövlətlərlə yanaşı yerləşmələri ilə xassəli. Elçilər beynəlxalq əlaqələrdə xüsusi hörmət və diqqət göstərilir və bu, bir etiket məsələ kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Diplomatiya müvəqqəti və daimi (müddəti uzun) səfərlə müəyyən olunub. Müvəqqəti diplomatik fəaliyyət müəyyən bir məsələnin həllini nəzərdə tutub və missiyaçılıq adlanıb. Daimi diplomatik fəaliyyət isə dövlət başçıları yanında akkredit olan səfərlər və elçilər (dövlətlərlə təmsil edilən siyasi şəxslər)lə rəfahın hətə keçirilib. Daimi diplomatiya dövlətin maraqlarının təmini üçün müəyyən olunan strategiyanın yerini

---

<sup>1</sup> Венская конвенция о консульских сношениях и дополнительные протоколы 24 апреля 1963 года. Вступило в силу 24 апреля 1964 года. Три тома. Том первый. Составители: Родригес-Ороско и Родригес-Ривчикова. "... +, действие Венского независимого института международного права, 1996.-864 с. ss.528-562

yetirilməsi funksiyasını həyata keçirib. Diplomatiya iki və ya daha çoxlu sayda dövlətlərin bir və ya da bir neçə məsələ üzrə bir araya gəlməsinə təmin etməklə üçün müəyyən edilən immunitetli və imtiazlı bir fəaliyyət sahəsinə çevrilib.

Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, **xalqlar arasında** laqələrin rəsmi olaraq qurulmasında dövlətlərlə yanaşı, dövlətlərin təşəbbüsləri ilə müəyyən **ictimai-siyasi-mədəni** qruplar da iştirak edirlər. Bunun başlıca məqsədi xalqları bir-birilərinə daha da yaxınlaşdırmaq olub və münasib tələrdə olan hədəfləri, çərçivələri aradan qaldırmaq olub. Xalq diplomatiyası ictimai diplomatiya kimi məzmunu özündən keçirir.

İndiki dövrdə xalqlar arasında olan laqələrin tənzimləyici qurum kimi dövlətlərlə təmin edirlər. Dövlətlər öz aralarında rəsmi laqələrin yaratmaqla, eləcə də ümumi beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməklə tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirirlər. Tənzimləmə funksiyası həmişə dövlətlərin idarəetmə funksiyasıdır. Dövlətin idarəetmə funksiyası nəticəsində dövlətin daxili və xarici siyasət fəaliyyəti uzlaşır. Bu baxımdan da hesab etməklə olar ki, diplomatiya özündə idarəetmədir və müəyyən məsələləri tənzimləmədir.

Xalq diplomatiyası içərişində dövlət diplomatiyasını da daxil etməklə geniş məzmunə sahibdir. Xalq diplomatiyasında təşkilatçı tərkibi kimi şəxsən dövlətlərlə iştirak edirlər. Dövlətlər xalq diplomatiyasında bir vasitəçi-tənzimləyici rolunu oynayırlar. Burada dövlətlər arasında yaxınlıq məsələsində hər iki xalq təmsilçiləri müəyyən ictimai-siyasi qruplar iştirak edirlər. Xalq diplomatiyası birbaşa cəmiyyətlərin sifarişlərini, tələblərini tərkiblərə çatdırmaq funksiyasını yerinə yetirir.

Xalq diplomatiyası indiki dövrdə vəv lək formada çox da geniş istifadə olunmur. Belə ki, rəsmi nümayəndələrin tarixi formada görüşləri bir qədər həyata keçirilmir. Xalq diplomatiyasından vaxtilə ABŞ və SSRİ geniş istifadə ediblər və ictimaiyyət nümayəndələri hər iki ölkənin xalqları arasında

yaxınlıđın t min olunmasında iřtirak edibl r. (M s l n, 1980-ci ill rd ABŞ-lı qızcıđaz Samanta Smitin diplomatiyasını buna nümun göst rm k olar. O dünyanın “ n g nc” diplomatı adını almıřdır). ABŞ v SSRİ t r find n ictimaiyy t nümay nd l ri iki ölk arasında g

daşların özləri yaxından iştirak edirlər. Avropa İttifaqının diplomatiyasına **region diplomatiyası** adını da vermək olar. Burada region diplomatiyası **daxili diplomatiyanı** ortaya çıxarır. Avropa İttifaqı öz quruluşuna görə bir qədər federasiyaya uyğun gəlir ki, bu amil də regionda daxili diplomatiyanın (federasiyadaxili) formalaşmasını zəruri edir. Dövlət diplomatiyası daha çox beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanır və ***imperativ və normativ*** həmiyyətə sahibdir. Xalq diplomatiyası isə rəsmi formadan bir qədər kənara çıxır və ictimai-mədəni münasibətlərə əsas götürülür.

Xalq diplomatiyasının da **xassələri iki cür olur**: birincisi, gərçinliklə yaranarkən, dövlət diplomatiyasının bu gərçinliyin aradan qaldırılmasında gücü çatmadığına görə, tətbiq edilən **məcburi xalq diplomatiyası**; ikincisi, yaranmış loyallaşmış vəziyyətdən ortaya çıxan və öz-özünü təbii olaraq meydana gələn **könüllü xalq diplomatiyası**.

### **Diplomatik danışıqların əsasları**

Dövlətlər arasında münasibətlər danışıqlar həyata keçirilir. Bu da hər kətlər arasında nasib verilir. Dövlətlər arasında danışıqların və rəsmi görüşlərin, təşkil edilən yığıncaqların hər biri diplomatik həmiyyətə sahib edilə bilər. Lakin bunun tərkibində diplomatiyanın əlamətlərini görmək mümkündür. Bu kimi görüşləri və tədbirləri də tamamilə diplomatiyadan kənarda hesab etmək olmaz. **Diplomatik danışıqlar dövlətlərin daha çox müəyyən gərginliklərin dinc yollarla aradan qaldırılması zamanı tətbiq edilən bir üsuldur.** Bu üsulda müvəqqəti diplomatiya (burada həmin problemin həllini yönəldilmiş diplomatiya) tətbiq olunur. Diplomatik danışıqlar iki tərəf arasında birbaşa və əldə konfranslar şəklində iki tərəfli və çox tərəfli formatda həyata keçirilə bilər. Diplomatik danışıqlar əldə dövlətlə arasında çox mü

ə

danışıklardır. Diplomatik danışıklar dövl t l rin bütün f aliyy t sah l rini hat edir, çünki dövl t özü bütün mümkün sah l r üz r f aliyy t göst rir. Diplomatik danışıklar **vasitəli əlaqələrdir**. Burada mü yy n diplomatik v zif yerin yetir n ş xsl r vasit sil danışıklar h yata keçirilir.

Bel q bul etm k olar ki, dövl t r hb rl ri ölk l rinin sas diplomatları hesab olunurlar. Onlar öz xalqlarını beyn l xalq münasib t l rd t msil ed n v daha çox s lahiyy t malik olan birinci ş xsl rdir l r. Dövl t başçılarına diplomat kimi s lahiyy t l ri d xalqların özl ri verirl r v hüquq normaları il onların xarici siyas t sah sind f aliyy t l rinin saslarını t sdiq edirl r, v zif v s lahiyy t verirl r. H mçinin dövl t başçıları sas diplomat kimi mü yy n hüquqlara da malik olurlar v onlar beyn l xalq al md immunitet v imtiyazlardan istifad edirl r. Dövl t başçılarının hüquq v s lahiyy t l ri, immunitet v imtiyazları h m d beyn l xalq s n dl rd öz ksini tapır v bu s n dl rl dövl t l r öz başçılarına münasib td vahid qaydaları yaradırlar. Bu da dövl t l rin beyn l xalq al md bir-biril rin olan hörm t v inamlarından ir li g lir. Diplomatıyanın üz rin düş n v zif mü yy n probleml ri h ll etm k v dövl t l r arasında inkişaf istiqam tind laq l ri t min etm kd n ibar tdir. Bunun üçün n z ri v t crübi yolları mü yy n etm k sas ş rt çevrilir. Diplomatıyada h m beyn l xalq qaydalar sas götürülür, h m d diplomatın ş xsi keyfiyy t l ri, bu baxımdan istedadı, bilik v bacarığı xüsusi ön m k sb edir. Diplomatik danışıklar geniş anlamda t r fl r arasında sülhün yaranmasına v sülh v ziyy tinin davamlı olmasına xidm t edir. Diplomatıyanın m qs dl ri d bundan ibar tdir v diplomatiya m hz özünd pozitiv m qs dl ri ks etdirir. Diplomatik danışıkların sasları h m d dövl t l rin h r k t l rin mü yy n q d r haqq qazandırmaqdan ibar tdir. H r bir diplomat danışıklarda öz dövl tinin maraqlarının

müdafi sind n çıxış edir v çalışır ki, dövlətin beynəlxalq hərəkətlərinə haqq qazandırsın.

Diplomatik danışıqlar müəyyən gərçinliklərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Diplomatik danışıqlar sayı iki və çoxlu sayda dövlət arasında gərçinliklər həllini tapa bilir. Bununla yanaşı, diplomatik danışıqlar həmçinin müəyyən problemlərin həllinin uzanmasına gətirib çıxarır. Belə ki, danışıqlar zamanı dövlətlər arasında razılaşmalara gəlinməklə qarşılıqlı qarşılıqlı qəbul edilmiş mənfəət sirlərini göstərir.

Diplomatik danışıqlar müəyyən predmetlərə malik olur və istiqamətləri özündə kəsməkdir.

Diplomatik danışıqların mənfəətləri ondan ibarətdir ki, bir çox hallarda bu danışıqlar problemlərin birləşlik həllini yönəldir, kəsin olaraq, problemin həllinin uzanmasına gətirib çıxarır.

### **Dövlətin diplomatiyasının gücü**

Diplomatiya öz gücünü resurslardan və resursların istifadəsi sistemində götürür. Resursların səmərəli qaydada tətbiqi ardıcıl olaraq dövlət diplomatiyasının gücünü artırır.

**Diplomatiyanın gücünü iki mühüm istiqamətdə axtarmaq lazımdır: birincisi,** dövlətin gücündə və diplomatının təyin olduğu dövlətdəki təsirində, eləcə də bu dövlətlər arasındakı münasibətlər və əlaqələrdə; **ikincisi,** isə dövlətin təşkil etdiyi diplomatik fəaliyyətin özündə. Bu iki istiqamət və hədəftəşkil etdikdə dövlətin diplomatiyası güclənir və bu da özlüyündə dövlətin beynəlxalq aləmdə gücünü artırır. vəvəlcə qeyd olduğu kimi, hər bir dövlətin diplomatiyasının gücü onun daxili gücündən asılı olur. Diplomatiyanın gücü dövlətin başqa bir dövlətə yönəldiyi resursların da gücündən asılı olur. Diplomatiyanın özü əlaqələndirir, eləcə də əlaqələrin

s viyy sind n güçlü diplomatiya ortaya çıxır. Burada da m ntiqi n tic l r g lm k olur ki, diplomatiyanın gücü dövl tin resurslarına v resurslardan istifad sistemin v mexanizmsin bağlı olur. Böyük dövl tl rin, güçlü dövl tl rin diplomatiyası da güçlü sasları özünd ks etdirir. M s l n, bel hesab etm k olar ki, ABŞ diplomatiyası onun gücün bağlı olaraq bütün dövl tl rd nisbi müqayis sasında güclüdür. ABŞ-ın beyn l xalq t sir imkanları v beyn l xalq al md t sir rıçaqlarının sistemliliyi onun diplomatiyasının da t sirl rini artırır. Diplomatiya m xsus olduğu dövl tinin gücünü geosiyasi m kanlar üzr yaymaq funksiyasını da yerin yetirir. Diplomatiyanın gücü h m d dövl t maraqlarının m kanlar üzr güçlü olmasından ir li g lir. Diplomatiya dövl tin daxili siyas tinin xarici m kanlar üzr yayılan maraqlar üzr birl şm si funksiyasını h yata keçirir. Bu anda dövl tin daxili imkanları onun xarici siyas tin t sir göst rir v gücl ndirir. Dövl tin güçlü diplomatiyası beyn l xalq g rginlikl rin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Diplomatiya müv qq ti (mü yy n m qs dl rin bird f lik yerin yetirilm si üçün), h m d daimi saslara (ardık silm y n xass l r -bir dövl tin dig r dövl td s firliyinin f aliyy ti v bir dövl tin beyn l xalq hökum tl rarası t şkilatlarda f aliyy ti) malik olur. H r iki halda diplomatiya mü yy n g rgin probleml rin h lli üçün böyük rol oynayır. Diplomatiyanın gücü h m d siyasi f ndgirlikld n asılı olur. Bu kimi hallar daha çox tarixd baş vermişdir.

dal tli diplomatiya beyn l xalq hüquq normalarına saslanır v dövl tl r arasında s mimi münasib tl rin formalaşmasının saslarını t şkil edir. Bu gün dünyada t ssüf ki, “lal müharib l r” d mövcuddur v dünyanın gizli olaraq bölüşdürülm si prosesl ri baş verir. Bu baxımdan da **“lal diplomatiya”** da formalaşıbdir. Bu diplomatiyanı daha çox böyük dövl tl r kiçik v orta güc malik olan dövl tl r

münasib tədqiqlənir. “Lal diplomatiya” siyasəti, geosiyasi maraqların formalaşmasına xidmət edir.

Dövlətin güclü diplomatiyası müəyyən problemin həllində dövlətin təsir imkanlarını artırır. Bir dövlət digər dövlətin güclü diplomatiyası bir çox hallarda diplomatiyaya məxsus olan dövlətin təsir imkanlarını böyüdür və geosiyasi təsirlərini yaradır. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, diplomatiya dövlət maraqlarını coğrafi məkanlara münasib tədqiqlənir genişləndirən bir təsir istiqamətidir və fəaliyyət sahəsidir.

### III FƏSİL:

#### Beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin güclərinə görə təsnifatı

#### Güc, siyasət və dövlət

Fəlsəfədə qəbul olunmuş sillogizmə (məntiqi nəticələrə gəlmə) söykənərək, belə bir prinsipdən çıxış etmək olar: **Güc varsa, iştirak edən tərəflər və onların hərəkətləri varsa, deməli, təsnifat da (məzmun və forma baxımından, eynilik, oxşarlıq, paralellik, uyğunluq, ziddiyyətlik və s. fərqləndirici fəlsəfi kateqoriyalarla növlərə, dərəcələrə, siniflərə-tərkib hissələrə ayırma) mövcuddur. Güc hər hansı bir vasitənin (burada canlı vasitəli r-subyektlər və cansız vasitəli r-material şəklər, eləcə də kainat elementləri) digər bir vasitəyə tətbiqinin kəmiyyətini kəsəndir. n bir **vasitədir, mücərrəd mövcudluqdur**. Güc potensialdır və böyük enerjidir. **Enerji potensialdır, potensial gücdür, deməli, enerji də gücdür, vasitələrə məkan dəyişmələri, forma və məzmun dəyişmələri baxımından tətbiq ediləndir**. Güc artdıqca enerji də artır və potensial böyüyür. Güc resursları hər kətin gətirəndir və resursların yerləşmələrindən formalaşır. Gücün şərtləşdirmə maraqlara cavab verəcəksə, vasitə tətbiqi (müsbət istiqamətli r-yönləməsi) böyük potensialı meydana gətirir. Böyük potensial daima hər kətin axınları üçün təkanverici həmiyyət təşkil edir. ***Potensiya (potensial) hərəkət axınıdır. Hərəkət axını enerjidir. Enerjini yaradan gücdür və enerjini daşıyan da güc və qüvvədir. Deməli, potensial enerjidir, enerji də qüvvədir.*****

Dövlətin daxili və xarici siyasətinin gücünə tam şəkildə bağlıdır. Dövlətin şərtləndirici daxilində olan komponentləri dövlətin daxili gücünü meydana gətirir. Dövlətin gücü onun resurslarının hər kətin təminsi və hər kətin gətirilməsi sayındır.

formalaşır. Bu anda yeni resurslar və yeni-yeni hərəkət istiqamətləri ortaya çıxır. Elementlərin çoxluğu və siyasi-iqtisadi və sosial proseslərin bolluğu dövlətin gücünü kəskinləşdirir. Dövlətin gücü onun siyasətinin obyektə olan resurslardan və subyektlərindən, eləcə də siyasətə təşkil etməsindən asılıdır. Dövlətin daxili potensialı böyük olduqda onun xarici gücü də artır. Xarici gücün artması təbii şəkildə dövlətin regionda və regiondan kənara məkanlar üzrə geosiyasi maraqlarını formalaşdırır və maraqlarını regionlar üzrə böyüdür. Dövlətin gücü onun geosiyasi maraqlarını formalaşdırmaqla bərabər, onu dünya nizamı sisteminin fəal üzvünə də çevirir. Məsələn, ABŞ-ın dünya iqtisadiyyatında birinci yeri onu dünya nizamı sisteminin birincisi etmişdir. Dünya nizamı sistemi də gücdən yaranır (bütöv olaraq dövlətin özündən, onun tərkib komponentlərindən) və gücdən strukturlaşır. Daxili gücün yaranması həmişə dövlətin daxildən həyata keçirdiyi siyasətin səviyyəsi ilə asılıdır. Dövlətin xarici siyasətinin istiqamətləri də dövlətin daxili gücünü formalaşdırır, daxili gücü artırır. Xarici gücün özü və bu baxımdan da xarici fəaliyyətin güclü şəkildə tənzimlənməsi və təşkil edilməsi dövlətin daxili gücünü artırır və imkanlarını böyüdür. Dövlətin daxili gücünün böyüməsi onun sərhədlərindən kənarda da gücünün böyüməsinə şərait bəsləyir. Daxili resursları onun xarici resurslarının hərəkətə gətirilməsi üçün şərtləndirici və istiqamətvərici həmişə tərkibindədir. Məsələn, ABŞ-ın daxili iqtisadi sisteminin gücü və tələbatı onun xarici siyasətinə (məsələn, enerji idxalına) güclü təsir edir. Dövlətin sərhədlərindən kənarda resurslarının hərəkətə gətirilməsi onun daxili gücünü artırmaqla bərabər, xarici siyasətini də güclü edir. Dövlət şəxslənir, onun siyasət qolları yeni-yeni məkanlarda fəal olur. Dövlətin gücünün “kölgəsi” meydana gəlir. Resursların hərəkət dairələri dövlətin mərkəzi və periferik gücünü artırmaqda davam edir. Dövlət hakimiyyətinin, bürokratik aparatının və digər mərkəzlərinin şəbəkələşmiş əsaslarla fəaliyyəti dövlətin

gücünü artırır və onun regionlar üzrə (sərhədlərindən kənara) şaxələnməsinə təmin edir. Dövlətin daxili gücü onun resurslarının hərəkəti təşkil edilməsinə ortaya çıxan münasib tələrdən formalaşır. Münasib tələrin intensivliyi və məqsədyönlülüüyü resursların sürətli hərəkətini təmin edir və enerji həcmi burada dövlətin gücünün formalaşmasının əsaslarını yaradır. Dövlətin daxili gücü onun xarici siyasəti üçün müxtəlif istiqamətlər üzrə təkanverici funksiyaları yerinə yetirir.

***Dövlətin daxili potensialı və gücü onun nüvəsidir, yəni müəyyən məkannda yerləşən özüdür. Dövlət siyasətinin potensialı daxili nüvədən və periferiyadan ibarətdir. Nüvə periferiyaları gücləndirir və periferiya da tərkib hissə olaraq nüvəyə təsir edir. Nüvə gücdür, periferiya da tərkib olaraq gücdür. Nüvə və periferiya dövlətin tərkibidir. Deməli, periferiya (burada xarici siyasətin məkanları) dövlətin gücünü artırandır.***

***Belə bir məntiqi fikir asılılığından da çıxış etmək olar-dövlət təminedicidir. Təminat insanlara aiddir. Təminat sabit şəraitdə həyata keçəndir. Deməli, dövlət sabitliyi yaradandır.***

Dövlətin əsas gücü (qeyri-zorakılıq gücü) onun və tələndəşlərinin, əhəlinin maddi və ziyyət tələrinin yüksək olmasından asılıdır. Dövlətlərin daxilində, cəmiyyət tələrinin daxilində sərbəstlik insanların sərbəst hüquqlarının meydana gəlməsinə zəruri edir. Sərbəst hərəkət isə sərbəst şəxslərin potensialı artırır. Öz və tələndəşlərinin sosial müdafiəsinə təmin edən dövlətlər sabit və güclü olurlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət zorakı aparatı (burada bürokratiyanın zorakı mahiyyəti nəzərdə tutulur) vasitəsilə və bu aparatı öz və tələndəşinə təbəqə etməklə güclü ola bilməz. Bu anda təsir, təzyiq kəskin təzyiq bəzərlər olar. Kəsib olan və etnik cəhətdən kövrəkliyi və həssaslığı ilə seçilən və irqi ayrışma-seçkililiyin təbəqə olunduğu cəmiyyət tələləri öz kövrəkliklərinə görə inqilaba, iğtişaslara daha çox meyilli olurlar. Məsələn, Cənubi Afrika Respublikasında xüsusilə XX əsrin 70-80-ci illərində hakimiyyətə gələn ağlar

t r find n aparteid siyasətinin t btiqi v qarad rirlil rin mübariz l ri (siyasi dustaq olan Nelson Mandelanın h bsd n azad olunması t l bl ri il xarakteriz olunan mübariz l r d daxil olmaqla) dövlətin daxilə n z ifl m sin v sistemsiz- l şm sin s b b olmuşdur. Z if dövl t l r (m s l n, Erm nistan) n q d r zorakı aparatını gücləndirmiş olsa da yen d daxilə n h r han dağılma v sistemsizl şm , anarxiyaya çevrilmə t h lük si il üz b üzdür. Onu da n z r almaq lazımdır ki, dövlətin gücü onun komponentlərinin gücündən asılıdır. Komponentlərin qarşılıqlı asılılıq şəraitində mövcudluqları v şərtləndirici tərkib kimi h miyyə t k sb etmə l ri dövlətin mövcudluğuna xidmə t edir. Dövlətin mövcudluğu iki mühüm şərtlə bağlı olur: **resursların azad və sərbəst əsaslarla hərəkətə gətirilərək inkişafa xidmət etməsi; bu resursların dövlətin müdafiəsinə yönəldilməsi.** Bu komponentlərin kütləvi qaydada mərkəz (hakimiyyət) tərəfindən gücün təbii h min mərkəzin dağılmasına gətirib çıxarar. Mərkəzin, bütövün öz tərkibin dağıdıcı təsiri h min tərkibi mərkəzdən qaçmağa vadar edə r ki, güc toplanmaz v mərkəz özü yaranmaz. Onu da n z r almaq lazımdır ki, material resursların maddi resurslar arasında bərabər paylanması hakimiyyət-vətəndaş münasiblərinin güclü v sarsılmaz formasının əsaslarını təşkil edir.

Dövlətin əsas məqsədi vətəndaşlarını (hakimiyyətə olan v hakimiyyətə təməl olunmayan) təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir. Dövlətin idarəetmə funksiyası resursların artmasına, vasitələrin v tərkiblərinin arasında münasiblərinin təkmilləşməsinə yönəldilir. Münasiblərin təkmilləşməsi inkişafı yaradır v resursları daima yüksək hərəkət vəziyyətində saxlayır. Dövlət idarəetmə funksiyası üçün əsas bazanı vətəndaşlardan götürür. Vətəndaşlar da iki tərəfdən -hakimiyyətə və qeyri hakimiyyət tərəfindən cəmləşirlər.

**Gücü formalaşdıran elementlər və sahələr vardır. Sahələr cəmi ümumilikdə dövlətin tərkib strukturlarıdır ki, bu strukturların cəmi də dövlətin ümumi varlığını, bütövü yaradır.**

***İqtisadi elementlər və amillər.*** Təbii ki, hər yətlə maddi maraqlar üzərində qurulub. İnsanlar bioloji ehtiyacları ödənmədən canlı varlıqlar kimi mövcud ola bilməzlər. İnsanları digər varlıqlardan fərqləndirən isə onların ruhlarıdır (burada psixikaları, şüurları, əqli qabiliyyətləri, məntiqi hərəkətləri). İqtisadi elementlər təbii sərvətlərdən tutmuş iqtisadiyyatın təşkil edilməsi də daxil olmaqla bir çox komponentlər (resurslar) aid olunur. Maddi amillər (məhkəmə qüvvələri, məhsuldar qüvvələr) də iqtisadiyyatın gücünə təsir göstərir. Eyni zamanda iqtisadiyyatda istifadə olunan texniki vasitələr də iqtisadiyyatın təşkilinə yardımçı olur. İqtisadi proseslərin idarə olunmasının səviyyəsi də iqtisadiyyatı gücləndirir. İqtisadi idarəçiliyin təkmil forması da iqtisadiyyatı güclü edən amillərin içindədir.

***Siyasi və təşkilati amillər.*** Dövlət öz idarəçilik funksiyasını yerinə yetirir. Dövlətin təşkilati funksiyası dövlətin hakimiyyəti ilə onun vətəndaşları arasında təkmilləşdirilən yaranmasına xidmət edir. Dövlət idarəçiliyinin yüksək səviyyədə təşkili də dövlətin gücünə müsbət təsir göstərir. Dövlət siyasət sistemi və mexanizmi vasitəsilə kimi özünü gücləndirdikdə onun daxili və xarici siyasət istiqamətlərinin də gücü artır. Dövlət öz təşkilati funksiyasını yüksək səviyyədə yerinə yetirdikdə resursların səmərəli istifadə olunması amilləri də meydana gəlir.

***Elmi potensial.*** Buraya təbii ki, tədris müəssisələrindəndən tutmuş, elmi-tədqiqat müəssisələrində olan subyektlər, vasitələr və elementlər daxildir. Dövlətin elmi gücü təbii ki, onun bütün sahələrdəki fəaliyyətinin güclənməsi şəraitindədir. Elmi güc bütün sahələrdə olur və sahələrin hərəkət vəziyyətində olmasını təmin edir.

**Mədəni və intellektual səviyyə.** Bu, həm də maariflənmə və özünüdərkliyə bağlıdır. Dövlətin inqilabı demokratikləşməsi olan sakinlərə malik olarsa, bir o qədər güc nümayiş etdirmiş olar. Mədəniyyət bir norma olaraq (həm də içərişində xalqın məsuliyyəti cəmlənir) insanların ruhi sağlamlığına və yaradıcılığına xidmət edir.

**Müdafiə və təhlükəsizliyin qorunması.** Dövlətin özünü müdafiə strukturlarının gücü təbii ki, dövlətin baza gücünə bağlıdır. Dövlətin baza gücü isə onun vətəndaşlarının sosial rifah hallarına bağlı olur. Vətəndaşların sosial vəziyyətlərinin yaxşı olması da iqtisadi amillərlə bağlıdır. Dövlətin vətəndaşları güclü olduqda onun müdafiəsi də güclü olur. Dövlətin strukturları öz gücünü elmdən, maarifçilikdən, idarəetmədən, insan hüquqlarına olan hörmətdən və s. götürür. Elmi, təhsil və maarifçilik reurslarına təsir imkanlarını təkmil formada üzər çıxarır.

**İdarəçilik rejimi amili.** Dövlət öz vətəndaşlarını iqtisadi baxımdan və liberal siyasətlə təmin etdikdə güclü olur. Sabit cəmiyyət, demokratik idarəçilik dövlət gücünün siyasətini təşkil edir. Sabit cəmiyyət inkişafı meydana gətirir, inkişaf da öz növbəsində dövlətin bütün istiqamətlər üzrə güclənməsinə təmin edir. İnsan hüquqlarının yüksək səviyyədə təmini və sabitlik dövlətin daxildən sisteminin kövrəkləşməsinin qarşısını alır. Enerji siyasəti, üzvlərin və vasitələrin sərbəst və sistemli qaydada münaibəti və əlaqələndirilməsi meydana gəlir. Hər bir dövlət öz xalqının milli mentalitetin uyğun olaraq sistemini formalaşdırdıqda güclü olur. Dövlətlər dünyəvi olduqda daha çox güc toparlaya bilərlər. Dünyəvi dövlətlər və rasional cəmiyyətlər daha çox sərbəst potensialı idarə etmək imkanlarına malik olurlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət quruluşunu yaradarkən milli psixologiyanın qəbul ediləcəyi modeli seçməyi götürməklə uyğun olar. Bu zaman forma və məzmun birliyi də yaranır. Keçirdiyi, forma başqa, məzmun başqa olduqda, vəhdətlilikdən söhbət gedə bilməz. Siyasi sistem

kovr kliy m ruz qalar. M s l n, bir xalqın milli mentalitetinin xüsusiyy t l ri respublika quruluşuna uyğundursa, dem li, siyasi t sisat forması kimi bu quruluşu q bul etm k lazımdır. Monarxiya quruluşununun xüsusiyy t l rini özünd ks etdir n xalqlarda is bu, ks s m r ver bil r. Y ni, respublika quruluşu onlar üçün yararlı deyil. Monarxiya quruluşunu bir siyasi sistem forması kimi özünd **təbii olaraq daşıyan** (y ni siyasi sistemin m zmunu bu quruluşa daha yaxındır) xalqlar daha çox bu quruluş formasını sas nümun kimi götürm lidirl r. **(Qeyd: bir məsələni xüsusi olaraq vurğulamaq yerinə düşər ki, ərəb ölkələrində yaranmış respublika quruluşları heç də bu xalqın milli ruhuna uyğun deyil. Ərəb ölkələrində Avropaya məxsus siyasi sistem quruluşu həmin ölkələrin inkişafının qarşısını alır və hər an xalq iradi və qeyri-iradi olaraq bu sistemdən yaxa qurtarmağa can atır. “Ərəb respublika”sı quruluşlarında şəxslərin dəyişməsi əslində köklü dəyişikliklərə gətirib çıxara bilmir. Məsələn, “Ərəb baharı” zamanı Misir prezidenti Hüsni Mübarəkin devrilməsi və onun yerinə “Müsləman qardaşları”nın lideri olan Məhəmməd Mursinin gəlməsi bu ölkədə köklü sabitliyə xidmət etmədi. 2013-cü ilin iyun-iyul aylarında Misirdə ciddi hakimiyyət böhanları yaşandı və Məhəmməd Mursi istefa verdi. Bu baxımdan qəbul etmək olar ki, 2010-cu ildən başlayan “Ərəb baharı” da məhz saxta respublika quruluşunu tətbiq etmiş ölkələrdə baş vermiş oldu. Monarxiyaya (bu quruluş məhz ərəblərin milli mentalitetinə uyğundur) malik olan dövlətlər, məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı, Mərakeş Krallığı, BƏƏ, Qətər, İordaniya kimi ölkələr isə bu inqilab dalğalarından kənarda qaldılar).** Ümumiyy t l , siyasi quruluşu mahiyy td n tamamil önd yaradıb, onu lçatmaz etm k düzgün deyil. Lakin sl xarakteri ks etdir n quruluşu götürüb, onu t kmill şdim k daha m qs d uyğundur. Vahid qaydalar c miyy tin inkişaf v ziyy tind n çox qabaqda olmamalıdır.

Siyasi hüquq da c miyy tin reallığını ks etdirm y nd , c miyy tin siyasi quruluşu kövr k ola bil r.

**Hüquq normaları (qanunvericilik bazası).** Dövl t öz strukturları v v t ndaşları arasında olan münasib tl rini (hüquqi münasib tl r) r smi hüquq normaları il t nziml yir. Bu hüquq normaları zaman-zaman ortaya çıxan ehtiyac v t l batlara söyk nir. Hüquq normalarının yüks k s viyy d t tbiq edilm si d dövl tin potensialını meydana g tirir. Onu da n z r almaq lazımdır ki, dövl t hüquq normalarını q bul ed rk n mövcud v **ardıcıl trayektorik gələcək zaman** amilini n z r alır. Bu anda **“gələcək hüquqlar”** anlayışı meydana g lir. Bu, o dem kdir ki, dövl t v t ndaşlarının hüquqlarının t min olunmasının ardıcılığını h yata keçirm k m qs dil hüquq normaları toplusu (m s l n, g l c k planlar v proqramlar, konsepsiyalar) q bul edir. N z ri saslarını yaradır v resurslarını h min istiqam t yön ldir. Dövl t g l c k zamanda v t ndaşlarına t qdim ed c yi hüququ v onların mövcud hüquqlarını zaman ardıcılığı il t kmill şdirm yi bir növ ön g tirmiş olur v öz niyy tin v m qs d h d fin çevirir. **Gələcək zamanda hüquqların təmin olunması məsələsinə də iki prizmadan yanaşmaq olar: birincisi, dövlət öz resurslarını nəzərə alaraq, həmin resursların gələcəyə yönəlməsi strategiyasını qəbul edir; ikincisi, dövlət gələcək hüquq normalarını müəyyən edir və bu hüquq normalarının icrası üçün mövcud olmayan resursların (indiki zamanda) əldə edilməsinə çalışır.** M s l n, v t n-daşların kosmik turizm hüquqları formalaşmaqdadır. Bu imkan hal-hazırda h r bir dövl td mövcud deyildir. Mü yy n q d r imkanlara malik olan dövl tl r niyy ti mü yy n ed r k, g l c k f aliyy tl rind kosmik turizmin yaranmasına çalışa bil rl r. Ümumiyy tl , h r iki halda g l c k hüququn m qs di sür tli inkişaf etm kd n ibar tdir.

***Hərbi və digər müdafiə potensialı.*** Hər bir dövlət özünü müdafiə üçün hərbi birləşmə yaradır. Bu birləşmə dövlətin strukturları, eləcə də ümumi şəkillər və təndəşlər arasında sabitliyi təmin edir, ictimai-asayışı qoruyur. Hər birinin dövlət olan kənar təzyiqlərin və zərərverici ünsürlərin qarşısını alır. Dövlətin güc strukturlarının potensialı dövlətin sabitliyinin zəmanəti kimi çıxış edir. Dövlətin güc strukturları dövlətin sistemli fəaliyyətin zərər vuran daxili və xarici ünsürlərin zərərsizləşdirilməsi ilə məşğul olur. Dövlətin güc strukturları təzyiq aparatı kimi yox, müdafiə və mühafizə aparatı kimi öz işini qurduqda sabitlik və ictimai-asayiş yüksək səviyyədə təmin edilir. Dövlətin güc strukturları demokratik dəyərlərin qorunması və yeni dəyərlərin meydana gəlməsi üçün şərait yaratmalıdır.

***Dövlətin müəyyən məkanlarda üstünlükləri.*** Hər hansısa bir dövlət daha çox məkanda iştirak edərsə, o zaman güc toplamış olur. Dövlət quru məkanda, suda və kosmik məkanda geniş iştirak edərsə, bu, onların gücünün artmasına xidmət edir. Dövlət həmin məkamlarda iştirak edəndə öz resurslarını artırır. Dövlətin daxili gücü onun kənardakı məsələni, açıq və gizli rəy-neytral sülhə və kosmik məkamlarda iştirak etmə imkanlarını artırır. Super və böyük güc malik olan dövlətlərin hərəkətlərini buna nümunə göstərmək olar. Dövlət eyni zamanda həmin məkamlardan digər məkamlara təsir etmə imkanları da vardır. Məsələn, dünya okeanında ABŞ-ın gücü okean dövlətlərin təsirləndirilməsi müşahidə edilir. Dövlətin kənardakı sərhədlərindən kənardakı daha çox məkamlarda iştirak etməsinin nüvəsinin həmin gücünü artırır, həmin nüvəsinə qoruyur.

***Xalqın milli xarakteri və cəmiyyətin rəssionallığı.*** Cəmiyyət və dövlətin və təndəşləri, sakinləri, ümumilikdə isə həlasi tərkibində təşkil edilir. Dövlət və cəmiyyət qurumları kimi insanların məişət, sosial, hüquqi və siyasi münasibətlərini təşkil edən vahidlərdir, təşkilatlardır. Hər bir cəmiyyət, hər bir

dövlət rəsmi prinsipləri idarə olunduqda, təriflər arasında münasib təriflərin pozitiv qaydada qurulduqda cəmiyyət və dövlət inkişafı məruz qalır. **(Qeyd: insanların cəmiyyətlərdə rast gəldikləri ən çox qaydalar əxlaq qaydalarıdır. İnsanlar əxlaq qaydaları (əxlaq qaydaları, normalar və davranışlarla) ilə ailədə və cəmiyyətdə yaşayırlar. Əxlaqla yaşamaq, əxlaq qaydalarına əməl etmək insanların hüququdur. Təbii hüququnun tərkibidir. Lakin bu təbii hüquq dövlət tərəfindən tənzimlənmə obyektidir. İnsanlar burada sərbəstdirlər. Çəkinmə, utanma və ictimai qınaq kimi amillər bu münasibətlərin tənzimlənməsində əsas kriteriya kimi rol oynayır).** Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada inkişaf meyilli olan və inkişaf edən, həmçinin inkişafdan geri qalan (ifrat müafizlər) cəmiyyətləri və xalqlar vardır. Cəmiyyətin inkişafı məruz qalmasında və ya tənzimlənməsində həm xalqların milli xüsusiyyətləri mühüm həmiyyət təşkil edir, həm də onların idarəetmə rejimlərinin mahiyyəti önəmli rol oynayır. Hakim qrupun idarəçilik xüsusiyyətləri və idarəetmə forması cəmiyyətin tərkibində və tənzimlənməsində mühüm həmiyyət təşkil edir. Rəsmi xarakterli xalqlar (onların təbii bilikləri xüsusi olaraq maraqlandırır) daha çox inkişaf məruz qalırlar. Digər tərəfdən daha çox məhdud dairədə hərəkət edirlər, məişət adətindən asılı vəziyyət qalırlar. Bu da onların inkişafının qarşısını alır. Rəsmi cəmiyyətlər öz üzvlərinin potensialından səmərəli istifadə etdikdə və yeni-yeni enerji mənbələrinə nail olurlar. Buna görə də dövlətin gücünü artıran elementlərin sayı və cəmiyyəti də artır. Dövlət rəsmiizmdən inkişaf edir, öz potensialını artırır.

**İdeoloji amillər.** Bütün ideologiya insanların hüquqlarının yüksək səviyyədə təmin olunmasına yönəldilmişdir. Rəsmi ideologiya insanların hüquqlarının inkişafına xidmət etməlidir. İdeologiya cəmiyyətin üzvlərinin enerjiyə rəsmi səmərəli istifadə olunmasını şərtləndirir. Bütün hərəkətlər ideologiya

trafında qurulur. Burada ideologiya dedikdə, insan hüquq və azadlıqlarına xidmət edən kompleks ideyalar nəzərdə tutulmalıdır. Kompleks ideyalar çoxmüzməli olur və çoxistiqamətli inkişafçı rəylərlərini meydana gətirir. İdeologiya (sağlam və inkişafa xidmət edən) ünsürlərin hərəkət qanunlarını izləyir və nəticədə yeni-yeni elementlər ortaya çıxır. İdeologiya yeni-yeni inkişafçı rəylərləri ortaya çıxarır və elementlər arasındakı əlaqələrdə bəbəyin nəticə kimi vasitə və vəziyyətləri şərtləndirir.

***Dövlətin xarici siyasətdə (beynəlxalq münasibətlərdə) iştirak səviyyəsi və xarakteri.*** Dövlətin gücünü artıran amillər içərişində dövlətin beynəlxalq hüquq normalarına söykənən dərəcəli davranışı da mühüm həmiyyət tələsədir. Beləki, dövlət beynəlxalq əlaqələrdə etibarlı məkəş və tərfəş kimi tanınır. Bu kriteriyalar dövlət beynəlxalq münasibətlər sferasında güclü sərəmayə tələdən subyekti kimi ad qazandırır. Dövlət beynəlxalq hüquq normaları ilə əlaqələrdə qurduqda və öz maraqlarını da buna müvafiq olaraq təmin etdikdə özünü beynəlxalq əlaqələrdə müdafiə etdirmiş olur. Digər dövlətlərin hərbi təcavüzlərinə mənəz qalma ehtimalları az olur.

Kiçik dövlətlər böyük dövlətlərlə yaxınlıq etdikdə öz potensiallarını artırma bilirlər. Kiçik dövlətlər öz resurslarının istifadəsində böyük dövlətlərin iştiraklarını təmin edilər. Eləcə də böyük dövlətlərin razılığında və digər potensiallarından istifadə edilər. Böyük dövlət-küçük dövlət münasibətlərində və əlaqələrdə böyük siyasətçilərlərlə (məsələn, transmilli korporasiyaların sərəmayələrinin yaratdıqları axınlar) küçük dövlətlərin resurslarına təsir göstərir və bu məkəndə siyasətçilərlərlərinin böyüməsinə xidmət edir.

***Dövlətin gücünü formalaşdıran sahələr-baza sahələr:*** iqtisadiyyat sahələri və iqtisadiyyatın sərəməli təşkil edilməsi üçün yüksək idarəetmənin təşkili; ***köməkçi sahələr***-sosial, əlaqədə həmiyyət sahələri- halinin maddi və vəziyyətinin

yaxşılaşdırılması; elm və maariflənmə sahələri; ideologiya, informasiya sahələri-azad fikrin və ideyaların tez-tez meydana gəlməsi üçün şəraitin yaradılması və lazımi resursların təşkil edilməsi; insan hüquqları ilə bağlı olan sahələr- insan hüquqlarının təmin edilməsi və müdafiəsi yerini yetirən qurumların işinin təşkili; hüquq-mühafizə və müdafiə təhlükəsizlik sahələri; mədəniyyət və incəsənət sahələri; dövlət idarəetmə strukturlarının işinin təşkili-dövlət idarəçilik sahələri (bu sahələr bütün sahələrdə mövcuddur və hər bir vasitə, predmet idarəetmə sayından müyyən məzmun və formaya malik olur); xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər sahələri-buraya diplomatik əlaqələrdən tutmuş dövlətin daxili siyasəti ilə uzlaşan və daxili siyasətə əlaqəli olan bütün sahələr aid edilməlidir.

### **Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin gücünün yaranmasının əsasları**

Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək olar ki, dövlətin gücünü təşkil edən kompleks elementlərdən biri kimi, onda hesab etmək liyk ki, bu elementlərin içində **ərazi (böyüklüyü) və əhali (çoxluğu)** amili birinci yerdə qərarlaşmalıdır. Digər komponentlərin (gücün tərkibini formalaşdıran komponentlərin) isə bu tərkibdən formalaşır. Qeyd olunduğu kimi, dövlət siyasəti və ictimai qurum olaraq vahid bir **güc subyektidir və enerji mərkəzidir**. Güc qüvvə təbiiqi sayından müyyən hərəkətləri yaradan, dinamikanı təmin edən enerjini meydana gətirir və enerji də öz növbəsində gücün formalaşmasını zəruri edir. Dövlətin güclənməsi ilə onun hakimiyyətinin (hərəkət nöqtəyindən zərər) həmişə daxildə, həmişə beynəlxalq aləmdə gücü artır. Gücün artması dövlətin resurslarının həmişə bağlı olur. Bu baxımdan da zəif dövlət inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətin də gücü eyni səviyyədə olmur. *(Qeyd: coğrafi və siyasəti, eləcə də iqtisadi anlamda inkişaf etmiş, inkişaf*

*etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş dövlətlər məfhumu işlənilir.<sup>1</sup> Onu nəzərə almaq lazımdır ki, bu yanaşmalar nisbidir və müqayisə predmeti və obyektı xarakteri kəsb edir. İnkişaf sonu olmayan və daima yüksəkliyə doğru cərəyan edən hadisələr zənciri ilə hərəkəti əks etdirən bir vəziyyətdir. İnkişaf trayektoriyası davamlı şəkildə sonsuzluğa doğru uzandığından, “inkişaf etmiş dövlətlər” sözünün işlədilməsi də bir qədər düzgün deyil. Belə dövlətləri “inkişafın nisbətən yüksək mərhələsində olan dövlətlər” kimi adlandırmaq daha məqsədəuyğun olar).*

Dövlətin siyasət istiqamətini onun gücü yaradır. Gücün artması prosesləri bir tərəfdən istiqamətin sayını çoxaldır, baza istiqamətin tərkibini zənginləşdirir, digər tərəfdən də yeni istiqamətin yaranmasını zəruri edir. Məsələn, dövlətin iqtisadi və elmi potensialının artması onda kosmik sənayenin və digər nəhəng elmtutumlu sahələrin inkişafı üçün şəraiti yaradır. Dövlət resurslarını zənginləşdirdikcə daha çox elmtutumlu sahələrin inkişafında maraq nümayiş etdirir. Məsələn, Azərbaycanca elmi innovasiya sahəsində texnoparkların yaradılması prioritet məqsədlər çevrilmişdir. Elmtutumlu sahələrin inkişafı zərurətə əsaslanmalıdır. Elmi-texniki vasitələrdən ardıcıl olaraq istifadə edilmək prinsipləri əsasında böyük dəyişikliklər yaradır. Elmi-texniki vasitələrin zaman və imkanlar baxımından resursları daha da çoxaldır, vasitələrin üzərində təsir keyfiyyətini və kəmiyyətini artırır. Böyük dəyişikliklər yeni vasitələrin və yeni münasirə

---

<sup>1</sup> Dünya Bankının Atlas metodundan istifadə etməklə ölkələrin 2010-cu il üçün hesablanmış Ümumi Milli Gəlir göstəricisinə əsasən qruplaşmasına görə Adambaşına düşən ÜMG-i 1005 və daha az ABŞ dolları olan ölkələr-aşağı gəlirli, 1006-3975 ABŞ dolları olan ölkələr-aşağı orta gəlirli, 3976-12275 ABŞ dolları olan ölkələr-yuxarı orta gəlirli, 12276 və daha çox ABŞ dolları olan ölkələr isə yüksək gəlirli ölkələr qrupuna aid edilir.

**“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.**

sib t l ri, laq l ri ortaya çıxarır. Yeni laq l r v vasit l r yeni gerç klkl ri t zahür etdirir v bu da n tic d inkişafı ortaya çıxarır. Bu baxımdan da gücl nm daima ş b k l şm , şax l nm v m rk zl şm prosesl rini özünd ks etdirir.

H r bir dövl tin gücünü yaradan kriteriyalar mövcuddur. Bu kriteriyalara h m sah v istiqam t l r, h m d sah l rd t sir ed n v t sirl r m ruz qalan resurslar (vasit l r) aid oluna bil r. Dövl tin güclü olması (burada kompleks h miyy t k sb ed n elementl r n z rd tutulmalıdır) onun daha çox beyn l xalq münasib t l r sferalarında yüks k s viyy d t sir etm k iştirakını yaradır. M s l n, ABŞ, Rusiya, Çin kimi böyük dövl t l rin iştirak etdikl ri beyn l xalq münasib t l r sah l ri dig r kiçik dövl t l r üçün iştirak imkanları baxımından mövcud olmaya bil r v ya da m hdud saslarla ola bil r. Güc dövl tin iştirak s viyy sini (burada h m öz daxilind , h m d beyn l xalq al md ) v sferasını yaradır. Lakin beyn l xalq münasib t l rd dövl t l r ona gör b rab r hüquqlar ld edirl r v b rab r hüquqlara sahib olurlar ki, subyektl rin ( sas) subyektl rin h r biri “**dövlət**” adlanan formadır. **Dövlət formasına** gör t r fl r arasında qarşılıqlı razılaşımlar, qarşılıqlı vahid iştirak m zmunu v forması meydana g lir. Burada (beyn l xalq münasib t l r sferasında) r ngar nglük var v bu r ngar nglüyün itm m si üçün v müxt lif t rkibli hiss l rd n ümumi vahidin (beyn l xalq münasib t l rin) mövcudluğunun t min olunması baxımından **vahid qaydalar** yaradılır v xalqların hüquqlarının t min edilm si m s l sind d “**insanlık**” d y rind n baxılır. H r bir ş xs, -hansı xalqa v dövl t m xsus olmasına baxmayaraq,- insandır. Burada böyük dövl t l rin böyük gücl ri böyük potensiala malik olan razil rin t nziml nm si üçün vacib element çevrilir. Böyük güc müdafi v t minetm üçün xüsusi ön m k sb edir. Böyük güc h m d m xsus olduđu t r fl r üçün m sulıyy ti m l g tirir. Bu, ideal bir yanaşmadır. Reallıq is ondan ibar tdir ki, böyük güc daima öz

maraqlarını gücləndirmək və həyat dairəsini genişləndirmək kimi funksiya daşıyır. Bu ardıcıl böyümə onların daxili məzmunlarındadır, xassəlirndir. Maraqsferalarının genişlənməsi beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin müdafi funksiyasını böyüdür. Dövlət böyüdükcə (burada resursların çoxluğu baxımından) məsuliyyət sferası da böyüyür və dövlətin raziləri (birbaşa özünə aid olan raziləri və maraqlarının kəs olunduğu başqa dövlətlərin raziləri) üzrə müdafiə məsuliyyəti artır. Böyük dövlətlər üçün dünya məkanı sahib olmaq baxımından dərcələnir. Dövlətin daxili və xarici geosiyasət maraqsahələri meydana gəlir. Bu baxımdan da beynəlxalq münasibətlərsahələri şəbəkələnir, ittifaqlar yaranır, birliklər ortaya çıxır və dövlətlərin qrup şəklində hərəkətləri meydana gəlir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin fərdi qaydada hərəkətləri, eləcə də ittifaqlar daxilində koalisiya şəklində olan hərəkətləri ortaya çıxır. Böyük dövlətlər daha çox böyük problemlərin həllində şəbəkələnmiş güclə hərəkət etməyi üstünlük verirlər. Məsələn, 1968-ci ildə SSRİ-nin “Çexoslovakiya baharı”na qarşı ittifaq şəklində (VMT-nin üzvlərindən ibarət) hərəkətləri, ABŞ-ın İraq və Fqanıstan məsuliyyətlərini (beynəlxalq koalisiya qüvvələri) və s. buna nümunə göstərməklərlər.

Dövlətin razisinin böyüklüyü, halisinin say çoxluğu *(burada maddi vasitələrin, məsələn, məhsuldar qüvvələrin, işləyənlərin, çoxluq təşkil etməsi amili əsas götürülməlidir. Maddi vasitələrin çoxluq təşkil etməsi material vasitələrə də təsir göstərir və nəticə etibarilə material vasitələrin istifadə olunmasında səmərəlilik meydana gəlir. Bununla yanaşı, maddi vasitələrin çoxluğu istehlak vasitələrinin sayını da artırır. İstehlak və istehsal vasitələrinin çoxluğu və onların arasında münasibət və əlaqə vasitələrinin çoxluğu da öz növbəsində iqtisadi sistemlərin böyüməsinə və potensialın artmasına xidmət edir. İqtisadi sistemlər o zaman daha da böyüyür ki, sistemi təşkil edən ünsürlərin, vasitələrin sayı çox*

*olur və hərəkətdə olan və hərəkətə gətirən və hərəkətə gətirilən vasitələrin sayı üstünlük təşkil edir. Bu anda istehsal və istehlak münasibətlər də daxildən (sistemin daxilindən) zənginləşir və xaricdən, yəni məkanı əhatə etməyə baxımından böyüyür*), iqtisadi amillər, o cümlədən material və maddi amillər; siyasi sistemin rəqsəslərlə təşkilatı, siyasi sistemin sabitliyi və möhkəmliliyi, iqtisadi inkişafın davamlılığı, siyasi sistemin çoxlu sayda yarımsistemlərdən təşkil olunması və yarımsistemlər arasında təkmilləşmənin mövcudluğu və bu təkmilləşmənin bütövlükdə tam sistem xidmət etməsi; milli valyutanın dəyərliyi, inflyasiyanın aşağı salınması, istehsalın artması və istehsal vasitələrinin-maddi resursların tarazlı qaydada istifadə olunması; insanların sosial-psixoloji vəziyyətləri, cəmiyyətin sağlam durumda olması; dövlətçiliyin inkişafı və hüquqi dövlətin mövcudluğu və s. kimi amillər üstünlük təşkil edir. Dövlətin güclü olmasında onun əmlakının (daşınmaz, daşınar) sayı **(əmlak dövlətin milli-daxilində olan və başqa ölkələr ərazisində olan və daxili əmlakını əhatə etməlidir)** və həcmi mühüm həmiyyət təşkil edir. Əmlak təsiredici mərkəz kimi böyük rol oynayır.

Əmlak insanların maddi maraqlarını formalaşdıran ünsürlərdən kimi həmiyyət təşkil edir və iqtisadi münasibətlərin istiqamətlənməsinə müsbət təsirinə göstərir. İnsanlar arasında olan münasibətlərin bazasında əmlak münasibətləri dayanır və əmlak münasibətləri digər maraqların təmin olunmasına müsbət təsirlər göstərir. Əmlak münasibətlərdə və təkmilləşmənin uyğunlaşdırıcı, koordinasiyaedici həmiyyət təşkil edir.

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclərinə görə iştirak edirlər və güclərinə görə sistemi təşkil edirlər və sistemin formalaşmasında iştirak edirlər. Beləliklə, qlobal ticarətdən çıxış etməklərlər: **hərəkət olmadan güc yoxdur, güc olmadan dövlət yoxdur. Dövlət yoxdursa, beynəlxalq münasibətlər də yoxdur. Deməli, güc yoxdursa, beynəlxalq münasibətlər də yoxdur.** Beynəlxalq münasibətlərdə gücün, enerjinin və

potensialın mövcud olduğu bir sferadır. Bu enerji bütövlüyündən, vahidindən bütün dövlətlər faydalanırlar.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində açıq iştirak dövlətin gücünün yaranmasına xidmət edir. Dövlət resursları mərkəzin qoşulur və resursların dövlətdən-dövlətə hərəkəti təmin edilir. Beynəlxalq münasibətlər güc olduğundan, dövlətlər beynəlxalq münasibətlər qoşulduqda güclənirlər. Dövlətin açıq qapılar siyasətinin güclənməsinin əsaslarını təşkil edir. Yaradılmış ləvəşli və faydalı şərait dövlət resurslarının başqa məkanlardan axmasının əsaslarını təşkil edir. Məsələn, 1970-ci illərin sonundan Çində təbiiq olunan islahatçılıq və xarici investisiyalar üçün açıq qapılar siyasəti Çini XXI əsrin və II əsrin dünya iqtisadiyyatının lokomotivinə çevirmişdir. Açıq qapılar siyasəti ölkələrdən-ölkələrə resurs axınları üçün trayektoriyaların birləşməsi üçün bütöv **“rels”** rolunu oynayır. Məsələn, II Dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropa ölkələri ABŞ sərmayəsi üçün açıq qapılara çevrildi. Qərbi Avropa iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri rels üzərində hərəkət edən qatarla bənzədi. Beynəlxalq **transmilli korporasiyalar** dövlətlərin güclənməsində yaxından iştirak edirlər. Bir dövlət digər dövlətdən təmsil edən əsas vasitələri-subyektlər və obyektlər qismində diplomatik qurumlar və transmilli korporasiyalar çıxış edirlər. Transmilli korporasiyalar dövlətin resurslarının formalara salınmasının və yeni formaların ləvəş olunmasının əsaslarını təşkil edirlər. Transmilli korporasiyaların fəaliyyəti siyasi məzmun kəsb edir və onlar makroiqtisadiyyatın formalaşmasında yaxından iştirak edirlər. Transmilli korporasiyalar resursların səmərəli istifadəsində yaxından iştirak edirlər. Dövlətlərin iqtisadi sistemlərinin təşkilində transmilli korporasiyalar (maliyyə və kreditlər sahəsində olan, istehsal sərmayə yatırان korporasiyalar) üstünlük təşkil edirlər. Bu şirkətlər iqtisadi kompleksliliyi məmləkətdə artırır və resursların cəmləşməsinə təmin edirlər. Transmilli korporasiyalar dövlətlər arasında daha çox baza

iqtisadi münasib t l rin yaranmasında iştirak edirl r. Transmilli korporasiyalar dövl t l r arasında olan iqtisadi münasib t l r sisteml rinin v sah l rinin formalaşmasında yaxından iştirak edirl r.

Ümumiyy t l , bel bir prinsipi ld r hb r tutmaq lazımdır ki, dövl t öz resurslarının s m r li ş kild istifad ed rs , gücl n bil r. Dövl t l rin daxili gücl rinin artması onların xarici gücl rinin artmasına t sir göst rir.

Bel hesab etm k olar ki, beyn l xalq münasib t l rd dövl t l rin gücl ri (müqayis d f rql n n gücl ri) iki istiqam td n yaranır: birincisi, qeyd etm k lazımdır ki, onun **nüvəsi** çox güclü olur v xarici siyas tin t sir göst rir, ikincisi is , dövl t beyn l xalq münasib t l r qoşulur v beyn l xalq münasib t l rin kompleks ş kild formalaşmasında iştirak edir. Dövl tin beyn l xalq münasib t l rd iştirak s viyy si onun t sir s viyy sini ortaya çıxarır. Beyn l xalq münasib t l rd dövl t l rin gücl nm sind h m d dövl t l rin beyn l xalq hüquq normalarına müvafiq olaraq davranması, beyn l xalq hüquq normalarına dal tc sin m l etm si da t sir göst rir. Bu anda mehriban qonşuluq siyas ti, sabitlik, dostluq, sülh ş raitind m kdaşlıq kimi v ziyy t l rin ortaya çıxması da transmilli korporasiyaların s rmay siyas tini artırır. Dövl t özünün iqtisadi qapılarını dig r dövl t l rin üzün açır v dig r m kanın resursları v iqtisadi sisteml ri il laq l r yaradır. Dövl t beyn l xalq iqtisadi münasib t l r sisteml rinin ş b k l ş m sind n, struktur v yarımstrukturların bir-birin etdiyi qarşılıqlı xidm td n v bundan ir li g l n t sird n d gücl nir. Dövl tin gücl nm sind iqtisadi v sosial- siyas i v ziyy t l rin düzgün v çevik qiym t l ndirilm si amili d mühüm h miyy t k sb edir. Ş raitin zamanda qiym t l ndirilm si v zamanda çevik reaksiyalar (çağırışlar v onlara cavablar) verilm si dövl tin siyas t sisteminin işini s m r li edir. Daxili siyas i ş raitl beyn l xalq ş rait arasında mövcud olan uzlaşmanın qiym t l ndirilm si, h r iki v ziyy tin real sas-

larının dərk edilməsi və hər iki sahədə progressiv və səmərəli təsir imkanları dövlətin daxilə və beynəlxalq əlaqədə güclənməsinə bəb olur.

Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə iştiraklarının güclənməsinə həm də onların **diplomatiyası** təmin edir. Diplomatiya ayrı-ayrı məkanlarda və məskənlərdə dövlətin siyasətlərinin istiqamətlənməsinə və xarici siyasətlərinin kompleksləşdirilməsinə təmin edir. Diplomatiyadan səmərəli istifadə el resurslarından (xarici siyasət yönəldilmiş resurslar) səmərəli istifadənin əsaslarını təşkil edir.

**Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclənməsinin əsaslarının ümumiləşdirilmiş şəkildə bəzi istiqamətlərini aşağıdakı kimi hesab etmək olar:**

- daxili resursların səmərəli istifadəsi üçün sistemin təşkil olunması;

- daxili resursların xaric çıxaran sistemlərin işinin səmərəli şəkildə təmin olunması;

- dövlətin daxilə gücləndirən resursların artması;

- daxili qanunvericilik sahələrinin genişlənməsi;

- dövlətin daxili müdafiə potensialının gücləndirilməsi və xarici təhlükələr qarşı müdafiənin əsaslarının formalaşdırılması;

- dövlətin regionda böyük ittifaqlara qoşulması;

- ikitərəfli və çoxtərəfli qaydada çoxlu sayda müqavilələr bağlanması;

- böyük gücə malik olan dövlətlərlə strateji sahələlərinin gücləndirilməsi;

- böyük dövlətlərlə qarşılıqlı inteqrasiya və miqrasiya şəraitində əlaqələrin təşkil edilməsi;

- böyük əhəmiyyətli dövlət

## **Dövlətin güc vasitəsi kimi fəaliyyətinin əsasları və siyasi fəaliyyətin dalğalanmaları-beynəlxalq aləmdə inkişaf dalğalarının əmələ gəlməsi**

Beynəlxalq münasibətlərin sahələri və hərəkətləri, eləcə də bu hərəkətləri yaradan mexanizm sistemlərinin xarakteri kəşf edildiyində beynəlxalq aləmdə dalğalanmalar meydana gəlir. Dalğalanmalar siyasi hərəkətlərin tərkibini formalaşdıran ünsürlərdən ortaya çıxır. Bu ünsürlərin hərəkət formaları və hərəkət ardıcılığı beynəlxalq münasibətlərdə dalğalanmaların əsasını təşkil edir. Beynəlxalq aləmdə dalğalanmalar dedikdə, beynəlxalq sferada ayrı-ayrı münasibətlərin sahələrində meydana gələn siyasətçilərin fəaliyyətlərini qeyd etmək olar. Beynəlxalq aləmdə dövlətlərin güc yaradan vasitələri və güc vasitələri kimi də münasibətlərin sistemli əsaslarla meydana gəlməsinin əsaslarını müəyyən edirlər.

Beynəlxalq münasibətlərin sferası dövlətdaxili sfera kimi strukturlardan təşkil olunur. Strukturlar arasında olan əlaqələrin strukturların yaratdıqları siyasətin dalğalanmalarının əsaslarını təşkil edir. Dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə dalğalar yaratmaqla, dalğaları yaradan potensial mənbələrin təkmilləşməsinə təminat vermiş olurlar. Beynəlxalq aləmdə güclərin dalğaları məhləgətirməsində vasitələri kimi **resurslar** iştirak edirlər. Məhsul, neft, qaz, taxıl, düyü, şəkər tozu, dəniz filizi, almaz, qızıl, gümüş, mis kimi metallar və digər bu kimi strateji təyinatlı xammal məhsullarının, həmçinin hazır texniki məhsulların hərəkəti dalğaların məhləgəlməsinə təminat verir. Müəyyən iqtisadi strukturlar yeni iqtisadi inkişaf tələblərindən irəliləyərək inkişafın mövcudluğunu təmin edir. İqtisadi strukturlar da öz növbəsində qarşılıqlı əlaqələrdə olurlar və müəyyən xətlərin üzərində dalğaların yaranmasını təmin edirlər. Bu baxımdan inkişaf dalğaları resursların hərəkətləri gətirilmiş ilxassələndə dalğalardır.

Beyn lخالق siyas tin dalğalanmaları bir dövl td v ya da bir neç dövl td ortaya çıxan inkişafdan meydana g lir. İnkişaf xüsusiyy tl ri v inkişaf istiqam tl ri dig r m kanlar üzr yayılır v n tic etibaril siyas tin m kanlar üzr dalğalanması prosesl ri yaşanır. Bu proses zamanı alt dalğalar v üst qat dalğalar meydana g lir. Beyn lخالق münasib tl rin inkişafı dövl tl rin daxili inkişafına bağlı olur v daxili potensial beyn lخالق münasib tl r sistemininn mexanizml rind dalğaları m l g tirir.

Beyn lخالق sisteml rin dalğalanmalar yaranan f aliyy ti bir t r fd n beyn lخالق sisteml rin kompleksliliyini t şkil edir, dig r t r fd n d dalğanı yaranan dövl tin milli xüsusiyy tl rini dig r m kanlara v dövl tl r ixrac edir. M s l n, transmilli korporasiyaların m kanlardan-m kanlara keçm si onların iqtisadi maraqları il yanaşı, t msil olunduqları dövl tl rin milli maraqlarını daşumasından ir li g lir. Beyn lخالق sistemd f aliyy tin dalğalanması t bii ki, dövl tl r arasında real qruplaşmanın da yaranmasının saslarını t şkil edir. Beyn lخالق ticar t qaydaları beyn lخالق münasib tl rin dalğalanmalarının saslarını formalaşdırır. Bir ölk d istehsal olunan m hsullar beyn lخالق ticar t yolu il dig r ölk l rin m kanlarına daxil olur. N tic d istehsal olunan dövl tin t sirini yaradır. Beyn lخالق qaydada meydana g l n qlobal v ya da böyük regional probleml r yeni inkişaf dalğaları üçün yeni stimül yaradır. Bu anda yeni enerji m nb l ri yaranan resursların mü yy n m rk zl rd c ml şm si v yeni axınları meydana g tirm si prosesl ri yaşanır.

**Dövlət gücünün təsnif olunmasının əsasları. Kiçik dövlət, orta gücə malik olan dövlət, böyük gücə malik olan dövlət və super gücə malik olan dövlətlərin təsnif olunmasının əsasları**

***Dövlətlər güclərinə görə bölünürlər***

Dünya dövlətlərini güclərinə görə aşağıdakı şəkildə bölmək, dərinləşdirmək olar. Burada hər mülkiyyətə daxilində istehsal olunan məhsulların həcmi, hər mülkiyyətə adambaşına düşən ÜDM-in həcmi nəzərə alınmaq mümkündür. Lakin bununla kifayətlənmək olmaz. Burada hali, rəzi; hərbi, material resurslar – təbii resurslar kriteriyalarını da aid etmək lazımdır. Dövlət gücü geosiyasi həmiyyətə malikdir:

-*Super dövlət* (ABŞ);

-*Super dövlətə yaxın dövlətlər* (Rusiya, Çin);

-*Böyük gücə malik dövlətlər* (Almaniya, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa, Kanada, Hindistan və s.);

-*Orta gücə malik dövlətlər* (İtaliya, İspaniya, Yunanıstan, Avstriya, Türkiyə, Avstraliya, Pakistan, İran, İndoneziya, Misir, Malayziya, Braziliya, Argentina, Meksika, Cənubi Koreya, Qazaxıstan və s.);

-*Güclənməkdə olan dövlətlər* (Polşa, Ukrayna, Azərbaycan, Özbəkistan və s.);

-*Zəif dövlətlər* (Albaniya, Ermənistan, Nepal, Butan, Asiya, Amerika və Afrika qitəsinin bir çox dövlətləri)

Çox hallarda iqtisadi cəhətdən güclü inkişaf etmiş Almaniya, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa, Avstraliya və Kanadanı super dövlət kimi göstərmək olar. Burada bir nüansa xüsusi fikir vermək lazımdır. Düzdür, iqtisadiyyatın güclü olması dövlətin güclü olmasına gətirib çıxarır. Lakin super dövlət olmaq mənasını vermir. Məsələn, Almaniya dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir dövlətidir. Ancaq bu dövlətin təbii və maddi sərvətləri, razisinin böyüklüyü və

halisinin çoxluğu, hərbi-sənaye kompleksinin inkişaf səviyyəsi, ordunun sayı və gücü ABŞ və Rusiyada olduğu kimi deyil. Belə xarakterli amilləri sadalanan digər dövlətlərdə aid etmək olar. Ona görə də dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, lakin super dövlət xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirməyən dövlətlərin super dövlət demək düzgün deyil. Eynilə tərkibinin böyüklüyü faktorunu da super dövlət mənasını vermir. Məsələn, Monqolustan dövlətinin razisi Fransadan çox böyükdür. Lakin Monqolustanı gücünə görə bu dövlət eyniləşdirmək olmaz. Həmçinin, Almaniyaya ilə Sudiya rəqiblərini də müqayisədə belə qəbul etmək olar. Həli amilin gələcəkdə, Hindistanda halinin sayı Böyük Britaniyadan dəfələrlə çox olsa da, bu ölkələrdə iqtisadi inkişaf və yaşayış səviyyəsini eyniləşdirmək olmaz. Rusiyanı ABŞ-la müqayisə etdikdə, onu qeyd etmək olar ki, Rusiya yalnız iqtisadi inkişafına görə və həli sayının azlığı baxımından ABŞ-dan geri qalır. Bununla yanaşı, texnoloji amillər görə ABŞ-dan arxadadır. Lakin super dövlət xas olan prinsiplərin kəsirəyini özündə cəmləşdirir. Böyük raziyə, olduqca zəngin təbii sərvətlər (neft, qaz, qiymətli metallar, dəmir filizi, daş kömür, böyük meşələr və s.), maddi sərvətlər, çox güclü hərbi-sənaye kompleksin (müasir tələblərə cavab verən ağır və yüngül hərbi texnikaya, raket texnologiyasına, aviasiyaya və çox güclü atom sənayesinə və s.), tarixən formalaşmış güclü orduya, elmi-tədqiqat mərkəzlərinə, kosmik sənayeyə və s. məxsusdur. Hətta bəzi göstəricilərlə görə ABŞ-ı qabaqlayır.

### **Super (qlobal) və regional güc mərkəzləri**

Super (qlobal) və böyük regional güc mərkəzlərinə müqayisədə çox güclü dövlətlərə aid edilir. **Super güc mərkəzinə** o dövlət aiddir ki, həmin dövlət ümumiyyətlə, dövlətin daxili gücünü kəsəkdir və vəvle sadalanan amillərin böyük kəsirəyini kompleks şəkildə özündə cəmləşdirmiş olur.



Avroasiya mkanında yerləşmiş, 2000-ci ilin başlanğıcından vvv lki qüdrəti artırmağa çalışan Rusiyanı da müvafiq parametrlərin görüldüyü super güc mkanı kimi qəbul etmək olar. Rusiya mkanı üzrə **coğrafi yayılan güc** mkanı zidir. Hətta bu mkanı zəiflətən Çin də öz gücün görüldüyü yaxınlaşmaqdadır. Çinin iqtisadiyyatı dünyada ikinci yerdə qərarlaşıb. **(Qeyd: 2009-cu ildə Çin enerji şirkətlərində və elektro- enerji şirkətlərində sərmayə qoyuluşuna görə birinci yerdə qərarlaşmışdır. Xammal və material resurslarına sərmayə qoyuluşuna görə isə ikinci yerdə yer tutmuşdur. 2009-cu ildə yazılan elmi məqaləyə əsasən, son iyirmi ildə Çinin Ümumdaxili məhsul artımı ildə orta hesabla 9,9 faiz təşkil etmişdir. 2000-2009-cu illər ərzində dünyanın Ümumdaxili Məhsul istehsalında Çinin payı 3,7 faizdən (ABŞ dollarının nominal dəyəri ilə ifadə olunarkən) 8,1 faizə qədər yüksəlmişdir.**<sup>1</sup>

Lakin o da qeyd olunur ki, gələcək onillikdə (2019) Çin iqtisadiyyatının artım tempi aşağı düşəcək və orta hesabla 7,5 faiz təşkil edəcək. Lakin buna baxmayaraq, belə hesab olunur ki, 2019-cu ildə Çinin ümumdünya məhsul istehsalında payı 14,9 faizə qədər yüksələ biləcəkdir. Bu anda ABŞ-a yaxınlaşma baş verəcəkdir. Ehtimal olunur ki, ABŞ-ın 2019-cu ildə dünya məhsul istehsalında payı 19,4 faiz təşkil edəcəkdir.<sup>2</sup>

Lakin iqtisadiyyatın sürətli artım tempinə baxmayaraq, Çində adambaşına düşən ümumdaxili məhsulun məbləği 11,644 dollar təşkil edə biləcəkdir ki, bu amil də ABŞ-la müqayisədə cəmi 20 faiz təşkil edəcəkdir.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Экономика - итая: его сил\*не! ее оружие или сла#ое место? %>вид Зноудон, «=и, нес монитор интерне нл», рассуждает о том, как рост >кономическо! активности - итая нера, рывно свя, ан с 'ерс' ективами #е, о' асности >то! страны.

[http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise\\_china\\_geopolitical/RU/index.htm](http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm)

<sup>2</sup> H min m qal .

<sup>3</sup> H min m nb .

Bel q na t g lm k olar ki, Avropa n h ngl ri olan dövl tl r (Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya), Asiyada Yaponiya v C nubi Koreya, Avstraliya kimi dövl tl r ayrı-ayrılıqda super dövl tl r ola bilm zl r. M s l n, Yaponiya v Almaniya iqtisadi c h td n güclü inkişaf etmiş dövl tl rdirl r. Lakin buna baxmayaraq super güc m rk zin xas olan xüsusiyy tl rin bir çoxuna sahib deyill r. H min dövl tl r nüv silahlarına malik deyill r, h rbi-s naye kompleksi Rusiya, ABŞ v Çind ki olduğu h cmd v s viyy d deyil, böyük raziyy , kifay t q d r t bii s rv tl r malik deyill r. Bu dövl tl rin t siretm imkanlarının radiusu, y ni coğrafiyası da super dövl tl r nisb t n aşağıdır. M s l n, Almaniya, Yaponiya, el c d Fransa postsovet m kanına, Asiya regionuna Rusiya q d r t sir ed bilm zl r. El c d dünyanın bütün regionuna geosiyasi t sir imkanlarına malik olan ABŞ-la bu dövl tl ri eynil şdirm k düzgün deyil.

T siretm d koordinasiya amill ri mühüm rol oynayır. Koordinasiya uyğunluğu v uyğunsuzluğu yaradır. Uyğunluq prinsipl ri böyük m rk zl r trafına kiçik m rk zl ri c lb edir. Bu prinsipl r say sind dövl tl r c ml şm xass l rin malik olur. İnkişafı nisb t n z if olan dövl tl r uyğunluq prinsipin gör bir-birin yaxınlaşmaq m cburiyy tind qalır. M s l n, Rusiya bu uyğunluq prinsipind n ir li g l r k, postsovet m kanını öz trafında saxlamaq imkanlarına malik olur. Bununla yanaşı, m d ni v sivil inkişaf xüsusiyy tl rinin uyğuluğuna gör Avropa İttifaqı formalaşa bilir.

ABŞ super güc m rk zi olaraq, öz valyutasından istifad ed r k, dünya malliyy sistemin v iqtisadiyyatına t sir etm k imkanlarına malik olur. ABŞ valyutası dünya iqtisadiyyatının aparıcı vasit sin çevrilmişdir. Dig r böyük dövl tl r r qab t fonunda dünyada alternativ valyutanın da yaradılması (“Avras”) ideyasını ortaya atmışdılar.

## Regional gücün formalaşması

**Regional güc mərkəzlərin** o dövlətlərə aid edilə bilər ki, həmin dövlətlər regionda təsir imkanları baxımından daxili güc imkanlarını kəskin artırmaqla bir çoxuna sahib olsun. Məsələn, Türkiyə bu baxımdan regional güc mərkəzi kimi qəbul edilir. Türkiyə ərəb dünyasına, türk dünyasına, müsəlman aləminə; coğrafi məkan kimi-Mərkəzi Asiyaya, Qara-Aralıq dənizi regionlarına, Qara-Xəzər dənizi regionlarına təsir etmək imkanlarına malikdir. Türkiyə dünyanın “siyasi bel qurşağı”nda yerləşən güc mərkəzidir.<sup>1</sup> Bu dövlətlərin daxili və beynəlxalq resursları bir və ya bir neçə regiona təsir etmək imkanlarına malik olur. Regional gücün formalaşması əsasən dövlətin daxildə və beynəlxalq aləmdə gücünü təsnif edən, gücünü formalaşdıran resurslardan asılı olur. Regional gücün formalaşmasında böyük dövlətin –güç mərkəzinin regionda həyata keçirdiyi iqtisadi layihələri böyük həmiyyətlikləsbədir. Bununla yanaşı, qeyd etmək olar ki, dövlət öz iqtisadi potensialına görə trafda yerləşəndigər dövlətin potensialını da öz tərifinə çəkir. Regionun güc mərkəzi bir tərəfdən öz potensialını təşkil edən resurslarını, məsələn, sərmayəsini regionun digər dövlətinin iqtisadiyyatına cəlb edir, eləcə də kiçik gücə malik olan dövlətlərdən resursları qəbul edir. Bu anda asılılıq sistemini formalaşdırmış olur və regional güc bu imkanlardan istifadə edərkən özünün potensialını gücləndirir. Güclənmiş dövlət bütün resurslarından istifadə edərkən öz tərəfində yerləşən dövlətlərə hesabına təsirsferaları yaratmış olur. Məsələn, keçmiş SSRİ-nin rəhbərlik etdiyi sosialist blokunu buna nümunə göstərmək olar. Bu istiqamətdə regional güc formalaşır. Regional mərkəz-regional iqtisadi, o cümlədən ticari, eləcə də infrastruktur, bu baxımdan

---

<sup>1</sup> E.M. Nəsibov. Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı-2013, 544 s. h., ss.333-336.

geotranzit rolu oynayır. Regional gücün formalaşmasında razı, hali və təbii şərtlərlə amili də mühüm rol oynayır. İqtisadi və siyasi sistemin müəmmallığı da regionda dövlətin güclənməsinə xidmət edir.

Şübhəli şmiş regionlarda təsirlər dövlətlərin regionlardan bir qədər kənara-qloballığa doğru çıxmasının əsaslarını təşkil edir. Belə dövlətlər Avropada – Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya; Şimali Amerikada-ABŞ, Meksika; Asiyada – Çin, Hindistan, Yaponiya, Pakistan, İndoneziya, Türkiyə, İran, Qazaxıstan; Afrikada- Cənubi Afrika Respublikası, Misir, Liviya, Lc zair; Cənubi Amerikada Braziliya, Argentina, Venesuela, Avstraliya-Okeanilyada Avstraliya və s. aid etməklərlər. Məsələn, Türkiyə və İran razı və halisən gör böyük dövlətlərdirlər, maddi və təbii şərtləri olsa da, bu dövlətlərin potensialları super dövlətlərdən qədər deyildir. Bu dövlətlər okeanlara çıxışa malikdirlər, kifayət qədər hərbi-sənaye komplekslərinə malikdirlər, lakin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə inkişaf etmiş dövlətlərdən (ABŞ və Qərbi Avropanın bir çox dövlətlərindən, Çin və Yaponiyadan) geri qalırlar. Nüvə dövlətləri deyillər, kosmik səfərləri yoxdur, yaxud da zəruri inkişaf etmişdir. Dünyanın öz regionlarından başqa razilərin təsir edib bilmərlər. **(Qeyd: son zamanlarda İran-Venesuela yaxınlaşması sadəcə olaraq ABŞ-a qarşı olan bir siyasətdir. Bu yaxınlaşma İranın Cənubi Amerika üzrə köklü təsirlərinə gətirib çıxara bilməz).** Bu baxımdan super güclərlərlə hesab edib bilməzlər. Eləcə də Hindistan və Pakistan nüvə dövlətləri olsalar da, super güclərlərin malik bir çox xüsusiyyətləri özlərindən cəmləşdirlər, təsir etmə imkanları regional xarakter daşıyır. Hindistan və Pakistan ABŞ, Çin və Rusiya qədər dünya siyasətinə təsir edib bilmərlər. Dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmalarında kriteriyalar mütləq olmaqla bərabər, həmişə dəyişkən və nisbi əsaslara malikdir.

**Regional güc mərkəzləri** d öz gücl rin gör **böyük və orta** xüsusiyy tlr malik olur. M s l n, Rusiya v Çin Avrasiya materikinin böyük regional güc m rk zlr i olaraq, Türkiy v İrana nisb t n M rk zi Asiya regionuna daha çox t siretm imkanlarına malikdirl r. Eynil C nubi Qafqaza t siretm s viyy sin gör Rusiyanı Türkiy v İranla eynil şdirm k olmaz. Türkiy , İran, Pakistan v s. kimi dövl tlr orta güc malik regional dövl tlr dir.

Buradan bel bir n tic y g lm k olar ki, super dövl tlr in özl ri d yerl şdikl ri regionlarda regional güc m rk zlr idirl r. M s l n, ABŞ Şimali Amerika regionunun güc m rk zidir. El c d dünyanın super dövl tlr i (Rusya v Çini d bir çox komponentl rin gör regionları birl şdir n v bir neç regiona t sir göst r n dövl tlr -super dövl tlr kimi xarakteriz etm k olar) hesab edil n Rusiya v Çin d Avrasiya regionunun regional güc m rk zlr idirl r. Güc m rk zlr i olan dövl tlr in t siretm sind maddi v t bii s rv t amill r il yanaşı, **coğrafi şərait, etnik qrup, din və tarixi amil** böyük rol oynayır. M s l n, Qafqazda türk m nş li xalqlar yaşayır. İslam dini geniş yayılmışdır. Bu amil m hz, Türkiy v İranın regiona marağını artırır. Bu amill r h m d bu dövl tlr in regiona olan maraqlarını formalaşdıran kriteriyalardır. Burada h m d tarix mühüm rol oynayır. Rusiya, İran v Türkiy eyni zamanda, coğrafi mövqel rin gör tarix n bu razil r uğrunda müharib aparmışlar.

Regionlar üzr beyn l xalq münasib tlr in formalaşmasında regional güc m rk zlr inin sas h miyy ti onların birl şdirici m rk z olmalarından ir li g lir. Ümumi s viyy d beyn l xalq münasib tlr sisteminin strukturlaşmasında v r ngar ngl ş- m sind çox böyük h miyy t k sb edir. Strukturlar arasında laql rin yaranmasında güc m rk zlr i böyük rol oynayrlar. Güc m rk zlr i beyn l xalq münasib tlr in trayektorik qaydada ş b k l şm sind böyük h miyy t k sb edirl r. Regional güc m rk zlr i beyn l xalq münasib tlr sistemind aparıcı

subyektl r amilini ortaya çıxarır v münasib tl rin idar - olunmasında, siyas tin formalaşmasında sas t kanverici v istiqam tverici obyektl ri v subyektl ri formalaşdırır. Regional m rk zl rin formalaşdırılması v güclü subyektl rin f aliyy ti resursların region üzr paylanması prinsipl rini ortaya çıxarır v regionlarda tarazlı münasib tl rin formalaş- masının saslarını yaradır. Regionlara n zar tin sasları formalaşdırılır.

### **Qlobal gücün formalaşması. Super və regional güc mərkəzləri (dövlətlər) arasında rəqabət**

R qab tin özün bir h r k t m zmunu baxımından t bii yanaşmaq lazımdır. R qab t t bii gerç klikl rd n meydana g lir v maraqların formalaşmasına xidm t edir. R qab t h m d oxşar, eyni m qs dl ri bir v ya da bir neç obyekt üzr birl şdirir. R qab tin müsb t t r fl ri t r fl rin m sulıyy t- l rinin yaranması il d laq lidir. R qab tin m nfi t r fl ri d mü yy n münaqiş l rin, böhran v müharib l rin meydana g lm sind n ibar tdir. R qab t mü yy n x tl rd üstünlüy sahib olmaq siyas tidir. R qab t siyas ti say sind dövl tl r öz resurslarını z nginl şdirm y can atırlar v resurslar hesabına da öz üstünlükl rini saxlamaq siyas tini reallaşdırırlar. R qab t siyas tinin reallaşmasında ortaya çıxan amill r h m d dövl tl rin qruplaşmasını z ruri edir. R qab t dig r t r fd n ç kindirm v balans yaratma siyas tinin d formalaşmasının saslarını meydana g tirir. Çünki güc m rk zl ri arasında olan r qab t müdafi siyas tinin d formalaşmasının saslarını t şkil edir. R qab t beyn l xalq al md ç kindirm v tarazlaşdırma v ziyy tinin ortaya çıxmasını da ş rtl ndirir.

Müasir zamanda dövl tl r arasında m kdaşlıq siyas ti h yata keçirilir. Bununla yanaşı, dövl tl r daha sür tl inkişaf etm k m qs dil öz aralarında r qab t d girirl r. R qab t iqtisadi sah l rd n tutmuş h rbi sah l r q d r olan resursları

hat edir. R qab t siyas ti hal-hazırda güc m rk zl ri hesab edil n dövl tl r arasında daha qabarıq ş kild bürüz verir. M s l n, Suriyada k nar m rk zl r kimi-Q rbin, el c d Rusiyanın, regional m rk zl r kimi is Türkiy v İranın, h mçinin r b dünyasının maraqları k şişir v bundan da qovuşmalar v toqquşmalar meydana g lir. Bel ki, geostrateji r qab t fonu üzr bel q bul etm k olar ki, Suriyada Q rb v Rusiyanın maraqları daha da geniş aspektl rd toqquşur. Ruisya B ş r s d hakimiyy tini d st kl yir v onun ş xsind öz tarixi mütt fiqi olan Suriyanı ld n verm k ist mir. Q rb is ksin siyas t h yata keçirir. NATO-nun Türkiy razisind yerl şdirmiş olduğu “Patriot” tipli zenit-raket kompleksl rin alternativ olaraq, Rusiya-Suriya h rbi m kdaşlığı ç rci-v sind , bel dem k mümküns , Rusiya burada “S-300” adlanan zenit-raket kompleksl rini yerl şdirm y başlamışdır.

Böyük dövl tl rin böyük potensialları onların r qab t siyas tl rini böyüd n faktorlar rolunda çıxş edir. R qab t siyas ti m kanlar v obyektl r (mövcud resurslar) üzr d r c l nir. Regional v qllobal m kanlar üzr dövl tl r arasındakı r qab ti ş rtl ndir n aşağıdakı amill ri qeyd etm k olar:

-dövl tl rin daha çox maddi v t bii s rv tl r ld etm k m qs di-bu obyektl r v vasit l r üzr h yata keçiril n siyas tdir;

-dövl tl rin dünyanın t bii s rv tl rinin z ngin olan lverişli coğrafi regionlarına siyasi t sir etm k imkanı ld etm k m qs di-bu m kan üzr h yata keçiril n r qab t siyas tidir;

-dövl tl rin k nar t zyiql rd n qorunmaq siyas ti-bu qruplaşmağa aparıb çıxarır v ittifaqların, qruplaşmaların yaradılmasını ş rtl ndirir. R qab t h m d böyük dövl tl r hesabına kiçik dövl tl rin inkişafını ş rtl ndirir v z ruri edir.

Hal-hazırda **rəqabət siyasəti** super v regional güc m rk zl ri arasında h yata keçirilir. R qab t siyas t sah l rin

gör d t snif olunur. R qab t bu baxımdan h m d mü yy n xarakterl ri üz çıxarır. Bunu aşağıdakı ş kild qeyd etm k olar:

1. *Super güc mərkəzlərinin siyasi rəqabəti*-Burada xüsul ABŞ, Rusiya v Çin iştirak edir. Bu r qab t dem k olar dünyanın ks r bölg l rind h yata keçirilir. ABŞ Ş rqi Avropa, Qara d niz bölg sin , C nubi Qafqaz regionuna, M rk zi Asiyaya **(Qeyd:** ABŞ-ın M rk zi Asiyada h rbi iştirakı Çini qane etmir. Bu baxımdan Çin ehtiyat edir ki, ABŞ t r find n gizli yollarla uyğur f allarına yardımlar göst ril bil r ki, bu amil d Çinin region maraqlarına z rb vura bil r)<sup>1</sup> daha çox t sir imkanı ld etm y çalışır. Rusiya is tamamil bu siyas tin ksin çıxış edir. Rusiya ABŞ-ın bu bölg l rd siyas t sirinin artmasını özünün dövl tçilik maraqlarına zidd hesab ed r k müdafi edici siyas t h yata keçirir. Rusiya Polşa v Çexiyada ABŞ-ın nüv elementl rinin yerl şdirm sini onun leyhin olduğunu iddia edir. El c d C nubi Qafqaz v M rk zi Asiya bölg sind dövl tl rin Q rb integrasiyasını m hdudlaşdırmağa çalışır. Rusiya öz s rh dl rind yerl ş n postsovet dövl tl rin özünü dig r güc m rk zl rind n müdafi ed n bir “t hlük sizlik sah si” kimi baxır.

ABŞ-la Çin arasında siyasi r qab t sas n C nubi v C nubi Ş rqi Asiya regionunda mövcuddur. C nubi v C nubi Ş rqi Asiya ölk l rinin iqtisadiyyatına Çin çox güclü t sir edir. M s l n, Çin Myanma, Banqladeş, Şrilanka v Pakistana iqtisadi yardımlar göst rir ki, bu amil d ABŞ-da narazlıq

---

<sup>1</sup> бкономика - итая: его сил\*не! ее оружие или сла#ое место? %>вид Зноудон, «=и, нес монитор интерне нл», рассуждает о том, как рост >кономическо! активности - итая нера, рывно свя, ан с 'ерс' ективами #е, о' асности >то! страны.

[http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise\\_china  
geopolitical/RU/index.htm](http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm)

doğurur. Çin “mirvari boyunbağısı” strategiyasını yerin yetirir.<sup>1</sup>

Q bul etm k lazımdır ki, ABŞ ümumiyy t l Çinin iqtisadi qüdr tinin sür t l artmasından v bütün dünya iqtisadiyyatına t sir etm sind n ehtiyatlanır v mövcud v g l c k zaman baxımından özünün iqtisadi v siyasi maraqlarına z rb hesab edir.

Çin il Rusiya arasında siyasi r qab t sas n Asiya regionunda mövcuddur. M rk zi Asiya dövl t l rin Çinin t siri Rusiyanı narahat edir. Çinin iqtisadi qüdr tinin artması, halisinin çoxluğu sas n Rusiyanın s rh dl ri üçün t hlük li ola bil r. Çinin Avrasiya üzr hali ekspansiyası siyas ti mövcuddur.

2. *Super güc mərkəzləri ilə regional güc mərkəzləri arasında siyasi rəqabət*-Rusiya il Türkiy arasında siyasi r qab t Qara d niz, C nubi Qafqaz v M rk zi Asiya regionlarında h yata keçirilir. Rusiya Türkiy nin t bii s rv t l rl z ngingin olan bu bölg l r nüfuz etm sind n narahat olur. Türkdilli dövl t l rin Türkiy il yüks k s viyy d m k-daşlığını Rusiya öz dövl tçiliyi üçün t hlük hesab edir. Bu baxımdan da Türkiy ni Q rbyönümlü siyas t reallaşdırmaqdan ç kindirm y çalışır. Rusiya Türkiy ni Avrasiya geosiyas tinin aparıcı güc m rk zl rind n biri kimi q bul edir.

Avropanın regional güc m rk zl ri (Almaniya, Fransa v Böyük Britaniya) il Rusiya arasında siyasi r qab t sas n Şimali v Ş rqi Avropada, Balkanlarda mövcuddur. Rusiya Ş rqi Avropanın postsovet m kanının q rb integrasiyasından narahatlıq hissi keçirir. Bu razil rd mövcud olan iqtisadi

---

<sup>1</sup> 6кономика - итая: его сил\*не! ее оружие или сла#ое место? %>вид Зноудон, «=и, нес монитор интерне нл», рассуждает о том, как рост >кономическо! активности - итая нера, рывно свя, ан с 'ерс' ективами #е, о' асности >то! страны.

[http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise\\_china\\_geopolitical/RU/index.htm](http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm)

bazarı tamamilə itirməkdən ehtiyatlanır. Həmdə bu razılıqların slavyan mənşəli xalqların onunla münasib tələfinin korlanmasını qəbul etmir.

Çin Hindistan arasında rəqəbatın Asiya regionunda, xüsusilə Cənub Şərqi Asiya regionunda mövcuddur. Hindistan cənub Asiya hegemonu olmaq iddiasından ləcnəm.

ABŞ-la İran arasında rəqəbatın Fars körfəzi regionunda və Cənubi Qafqazda həyata keçirilir. ABŞ İranın Fars körfəzi və Xəzər bölgəsində nüfuzləndirməsinin özünün bu regionlara aid maraqlarına təhlükə hesab edir.

3. *Regional güc mərkəzləri arasında rəqəbat*- Bu deməkdir ki, bir regionda yerləşən iki və daha çox güc mərkəzləri arasında həyata keçir. Türkiyə ilə İran arasında rəqəbatın Yaxın Şərqi bölgəsində və Xəzər regionunda mövcuddur. Hər iki dövlət təsir imkanlarını artırmaq məqsədilə iqtisadi rəqəbatı gərilir.

Hindistanla Pakistan arasında rəqəbat daha çox Asiya bölgəsində meydana gəlir.

Güç mərkəzləri arasında rəqəbat öz xüsusiyyətlərini **iqtisadi, iqtisadi-siyasi və tamamilə siyasi** mahiyyət kəsb edir. Bu da güc mərkəzləri arasındakı münasib tələfin səviyyəsi ilə əslidir. Məsələn, Türkiyə ilə İran arasında rəqəbat daha çox iqtisadi və iqtisadi-siyasi xarakterlidir. ABŞ-la Rusiya arasındakı rəqəbat iqtisadi xarakterli olsa da, daha çox siyasi xarakter kəsb edir. ABŞ-la İran arasındakı rəqəbat daha çox siyasi həmiyyətə malikdir. Almaniya ilə Fransa arasındakı rəqəbat isə daha çox iqtisadi məzmunlu malikdir. Çin ABŞ arasında rəqəbat siyasi xarakterli olsa da, Rusiya ilə Çin arasında rəqəbat iqtisadi-siyasi xarakterli malikdir. Eləcə də Çin Yaponiya arasında rəqəbat daha çox siyasi həmiyyətə kəsb edir. Burada hələ razılıqlar (adalar) rəqəbatın və mübahisələrin predmetinə çevrilir.

Güc m rk z l rinin formalaşmasında böyük dövl t l rin maraqlarının regionlar üzr yayılması prinsipl ri mühüm h miyy t k sb edir. Böyük dövl t l r ilk növb d öz s rh dl ri k narlarında yerl ş n qonşu dövl t l r böyük ön m verirl r. Burada iqtisadi metodlar, xüsusil s rmay qoyuluşları v kreditl r, el c d iqtisadi güz ştl r v maliyy yardımları böyük rol oyanyır. M s l n, Çin zon zamanlarda M rk zi Asiya regionuna v C nubi Asiya regionlarına böyük maraq göst rir. M s l n, Çin Qazaxıstan v Türkm nistana neft, qaz, h tta uran s navesi sah sind n h ng s rmay l r üçün kreditl r verib. Bu, sad c olaraq Çinin daxili ehtiyaclarını öd m k üçün qanedici deyil, h m d region dövl t l ri il Pekin arasında laq l ri t şkil etm k m qs di daşıyır. M s l n, Türkm nistanın C nubi Yolotanda çox n h ng bir qaz yatağının m nims nilm si m qs dil Çin t r find n dörd milyard ABŞ dolları m bl ğind kreditl rin verilm si il 2009-cu ilin dekabr ayında 2000 kilometr uzunluğunda olan **Mərkəzi Asiya-Çin** qaz k m rinin istifad y verilm si eyni ana t sadüf etdi. Bu qaz k m ri (birinci k m r) il ild 13 milyard kubmetr qazın Çin ötürülm si n z rd tutulmuşdu.<sup>1</sup>

2012-2014-c ill rd is ikinci qaz k m rinin açılışı n z rd tutulmuşdur. Bu k m rl Özb kistan v Qazaxıstanda da qazın ixracı n z rd tutulur. Bununla da ümumi h cmin 40 milyard kubmetr çatacağı gözl nilir.<sup>2</sup>

Çin Qazaxıstanda baş vermiş bank böhranı zamanı bu ölk y 10 milyard ABŞ dolları m bl ğind kredit vermişdir.

---

<sup>1</sup> Экономика - итая: его сил\*не! ее оружие или сла#ое место? %>вид Зноудон, «=и, нес монитор интерне нл», рассуждает о том, как рост >кономическо! активности - итая нера, рывно свя, ан с 'ерс' ективами #е, о' асности >то! страны.

[http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise\\_china\\_geopolitical/RU/index.htm](http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm)

<sup>2</sup> H min m qal .

2010-cu ilin məlumatına əsasən, Çin Yunanıstana yardım göstərməkdə maraqlı olmuşdur.<sup>3</sup>

Avropa İttifaqının genişlənməsi də regionda global gücün formalaşmasına xidmət edir. Bu gün artıq Avropa İttifaqının 28 üzv dövləti vardır. Xorvatiya da 2013-cü ilin iyul ayından bu qurumun üzvünə çevrilibdir. Avropanın aparıcı dövlətləri öz traflarına dövlətləri cəmləşdirməklə ümumilikdə İttifaqın gücünü artırır və bununla da özlərini gücləndirmiş olurlar. Məsələn, Almaniya məhsullarının 70 faizi Avropa İttifaqı ölkələrinə ixrac olunur.<sup>1</sup> Gücü zəif olan dövlətlər (məsələn, Macarıstan) Avropa İttifaqının potensialından istifadə edirlər. **(Qeyd: 2008-ci ilin məlum dünya iqtisadi böhranından sonra Avropa İttifaqında iqtisadi geriləmələr yaşanmaqdadır. Bu baxımdan Avrokomissiyanın hesablamalarına əsasən, Avropa İttifaqında və avrozonada iqtisadi artım yalnız 2014-cü ildə bərpə oluna bilər. Bu zaman artım 1,2-1,4 faiz qədər yüksələcəkdir. 2013-cü ildə resessiya Avropa İttifaqında davam edəcəkdir və Avropa İttifaqının 27 ölkəsində 0,1 faiz geriləmə, 17 avrozona ölkəsində isə 0,4 faiz geriləmə müşahidə olunacaqdır).**<sup>2</sup>

Dünya iqtisadi böhranından az ziyyət çəkən dövlətlərdən biri isə Rusiya oldu. Rusiya onun nəticələrindən daha tez bərpə olunmaq imkanlarına malikdir. Belə ki, Avrokomissiyanın iqtisadi proqnozlarına görə, 2013-cü ildə Rusiya iqtisadiyyatı

---

<sup>3</sup> Экономика - итая: его сил\*не! Ее оружие или сла#ое место? %>вид Зноудон, «=и, нес монитор интерне нл», рассуждает о том, как рост >кономическо! активности - итая нера, рывно свя, ан с 'ерс'ективами #е, о'асности >то! страны.

[http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise\\_china\\_geopolitical/RU/index.htm](http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm).

<sup>1</sup> İ. Çeller. Avropa İttifaqı Parlamentində Almaniyanı təmsil edən deputat. «" + )» telekanalı MTRK, 31 may, 21<sup>00</sup>-22<sup>00</sup>

<sup>2</sup> Юман " аркелов. /врокомиссия 'редска, ала рост >кономики ) ? на 3,3 'роцента в 2013 году. <http://www.rg.ru/2013/05/03prognoz-site-anons.html>

3,3 faiz, 2014-cü ild is 3,8 faiz artacaq. Avropa İttifaqı ölk l rind is ressesiya bütün 2013-cü il üçün davam ed c k. Rusiyanın İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin m lumatına gör is , 2013-cü ild Rusiyada Ümumdaxili m hsul 2,4 faiz, 2014-cü ild is 3,7 fazi artacaq. Avrokomissiyanın m lumatına gör , 2013-cü ild Rusiyada işsizl rin sayı 6,2 faiz t şkil ed c k, 2014-cü ild is bu r q m 6.1 faiz olacaqdır.<sup>3</sup>

### **Rəqabətdə təsir etmə və təzyiq vasitələri**

Güc m rk zl ri hesab edil n dövl tl r qarşılıqlı olaraq (**birbaşa**-iki dövl tin bir-birin t zyiğ göst rm si) v ya dünyanın maraq k sb edil n regionları üzr (dolayısı il - maraqlarının mövcud olduqları başqa dövl tl rd ) r qab t gir rk n t zyiğ vasit si olaraq müxt lif vasit l rd n istifad edirl r. Bu vasit l r l atmaqla biri dig rinin v ya dig rl rinin t sir imkanlarını m hdudlaşdırmağa v özünün üstünlük ld etm sin çalışır. R qab t zamanı aşğıdakı t sir vasit l rind n istifad edilir:

**1. İqtisadi təzyiq vasitəsi** – İqtisadiyyatı güclü olan dövl t başqa bir dövl tin iqtisadi imkanlarının z ifliyind n istifad ed r k ona iqtisadi t sir göst r r k özünd n asılı etm y çalışır. (**Birbaşa** t zyiğ). Bu m qs dl iqtisadi sah l r **sərmayə qoyuluşundan, kredit ayırmalarından və s.** istifad olunur. M s l n, Rusiyada iqtisadiyyat ABŞ v dig r inkişaf etmiş Q rb ölk l rin nisb t n z if olduğundan v işçi qüvv sinin ucuzluğundan istifad ed r k h min güc m rk zl ri Rusiya iqtisadiyyatına s rmay l r qoyur, ağır s naye sah l rinin bir qismini öz ll şdirirl r. Bununla yanaşı, dövl t kreditl r d ayırırlar. Dövl tin iqtisadi v maliyy siyas tinin formalaşmasında mühüm rol oynayan iri iqtisadi v maliyy

---

<sup>3</sup> ) оман " аркелов. / врокомиссия 'редска, ала рост >кономики ) ? на 3,3 'роцента в 2013 году. <http://www.rg.ru/2013/05/03prognoz-site-anons.html>

korporasiyaları dövlətin siyasi həyata nüfuz edirlər. Bu korporasiyalar, lazım olanda, dövlətdə böhran da yaşada bilərlər. İqtisadi amillərin köməyi ilə dövlətin siyasi həyata təsir edirlər.

Eləcə də Rusiya özünün enerji imkanlarından istifadə etmək Avropanın güc mərkəzlərinə təsir edir. Bununla yanaşı, strateji həmişəlik nədənsə rüfatı məhsullarının (taxıl və s.) ixracını məhdudlaşdırır. İqtisadi təzyiq vasitələri həmişənin bir çox sahələrdə həyata keçirilir. Birbaşa iqtisadi təzyiqin qarşısını almaq üçün kənd təsəvvüfünə tədricən təsir edilir. Məsələn, kənd təsəvvüfünə meyilli olan nəhəng korporasiyalar hələ də işdə nəzakətlərlə qarşılaşdıraraq fəaliyyətlərini məhdudlaşdırılır. Rusiyada Putinin hakimiyyətə gəlişi ilə bu siyasətin həyata keçirilməsinə başlanılır. Bununla yanaşı, güc mərkəzi özünün iqtisadiyyatında milliləşdirmə siyasəti həyata keçirməyə başlayır. Böyük paya sahib olan başqa dövlətin iqtisadi korporasiyalarının fəaliyyətini məhdudlaşdırır və yerli sərmayədarlara daha çox üstünlük verilir. Milliləşdirmə siyasətini tarixən bir çox dövlətlər həyata keçirmişlər. Sovet hökuməti qurulanda milliləşdirilmə siyasəti həyata keçirilmişdi. Bundan əlavə 1979-cu ildə İran inqilabından sonra ABŞ şirkətlərinə qarşı bu siyasət həyata keçirilmişdi. Eləcə də İrakda Səddam Hüseynin hakimiyyətə gəlməsinə sonra da həmin siyasət reallaşdırılmışdır. Hal-hazırda Venesuela hökuməti belə xarakterli siyasət həyata keçirməyə çalışır. ABŞ-ın neft şirkətlərinin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq istəyir. Birbaşa iqtisadi təzyiq vasitələrinə bəzi də bir güc mərkəzlərinin və təndəşlərinin başqa bir güc mərkəzinin banklarındakı pul **əmanətlərinin** yatırılmasıdır. Bu amil təzyiq vasitəsi kimi çox mühüm rol oynayır. Məsələn, 1990-cı illərin ortalarında Almaniyada yaşayan türklər bu dövlətdə müəyyən problemlərlə üzləşmişdir. Bu zaman Türkiyə hökumətinə rəhbərlik edən Tansu Çiller hökuməti Almaniya'dakı Türkiyə və təndəşlərindən Almaniya banklarındakı pulları geri götürməyə

siyasətinin həyata keçirilməsinə yini bildirmişdi. Bu zaman Almaniya hökuməti kəskin iqtisadi böhranla üzləşməsinə yini hesab edirdi. Beləliklə, təzyiqlər son qoyulmuşdu.

Birbaşa iqtisadi təzyiq vasitəsilə kimi iqtisadi sanksiyalardan da istifadə olunur. Məsələn, 1996-cı ildə ABŞ-da İLSA qanunu qəbul edilmişdi. Bu qanuna əsasən, başqa şirkətlər İranın energetika sahəsində 20 milyon dollardan artıq sərmayə qoyuluşu qadağan edilirdi. ABŞ rəsmi olaraq İranla iqtisadi əlaqələrə qadağa qoymuşdu.

***Dünyanın ayrı-ayrı geosiyasi regionlarının yerləşdikləri dövlətlərdə həyata keçirdikləri iqtisadi rəqabət siyasəti***-hal-hazırda dünyanın Xəzər, Fars körfəzi, Qara dəniz və Baltik dənizi, Cənubi Şərqi Asiya regionları öz təbii sərvətlərinə və coğrafi mövqelərinə görə iqtisadi və siyasi həmişə tələb olunur. Bu regionlarda güclənən rəqabət daha da iqtisadi-siyasi üstünlük əldə etmə uğrunda mübarizə aparırlar və regionların yerləşdikləri dövlətlərdə iqtisadi üstünlük əldə etməyə çalışırlar. Bu iqtisadi rəqabət siyasətində **sərmayələr qoyuluşundan, kreditlərin verilməsindən, müasir texniki avadanlıqların cəlb edilməsindən və digər vasitələrdən** istifadə olunur. Məsələn, 1994-cü “sərmayə müqaviləsi” imzalanarkən Azərbaycanın neft sərmayəsinə daha çox ABŞ və Avropa şirkətlərinin maraqlanmağına səbəb olmuşdur. Düzdür, imzalanan bu müqavilə və sonrakı müqavilələrdə Rusiya və İran da pay alsalar da, bununla razılaşmamışlar. Bu müqavilələrin imzalanmasına, neft kəmərlərinin çəkilişlərinə məhəl qoymayan təzyiqlər etmişlər. İran həmişə süni olaraq Xəzərin statusu məsələsini ortaya atmışdır. Rusiya prezidenti Vladimir Putin 2000-ci illərin vətənlərində Azərbaycanla səfərərkən və Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevlə görüşərkən Rusiyaya məxsus “Lukoil” şirkətinin daha çox pay almasını istəmiş və Azərbaycanın ticarət əlaqələrində Rusiyanın birinci olmaq istəyini bildirmişdir. Türkiyədə “TPAO” şirkətinin payının az

olmasını q bul etmişdir. Sonda Azərbaycan dövləti öz payından bir qism Türkiyə şirkətin ayırmışdır. ABŞ neft kəmərlərinin İran razisində keçməsinə iqtisadi baxımından ləvəşli olsa da q bul etmişdir.

Bununla yanaşı, Rusiya Qazaxıstan və Türkmənistanın enerji sərəfətlərinin Cənubi Qafqaz vasitəsilə dünya bazarına çıxışını məhdudlaşdırmaq məqsədilə 2007-ci ilin may ayında həmin dövlətlərlə Xəzər dənizinin sahililə Türkmənistan və Qazaxıstandan keçən kəmərin enerji boru kəmərinin gücünün artırılması və yenidən çəkilməsi ilə bağlı müqavilə imzalamışdır. Bu müqavilə Qərbi Transxəzər layihəsinin qarşısını almaq məqsədini güdürdü. Həmin Rusiya Polşada ABŞ tərəfindən quraşdırılacaq raketləyin müdafiə sistemlərinə etiraz etməsi olaraq, Polşaya iqtisadi təzyiq vasitəsilə kimi bu ölkədə Rusiyaya gətirilən məlumatın bir müddət qadağa qoydu ki, bu da Polşa iqtisadiyyatına mənfəət sirsətdi. Eyni zamanda Rusiya Ukrayna və Gürcüstana Qərbi maraqlarının ləyhinə olaraq enerji və digər iqtisadi təzyiqlərdən istifadə edir.

**2. Güc tətbiqetmə (hərbi vasitələr)-** Güc mərkəzləri hesab olunan dövlətlər arasında təzyiq vasitəsilə olaraq hərbi vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələrlə həmin iki dövlət arasında **birbaşa** tətbiq edilir, həmin güc mərkəzlərinin maraqlarını göstərən digər **regionlarda** həyata keçirilir. Məsələn, regional güc mərkəzləri olan Pakistanla Hindistan arasında Kəşmir vilayətinə aid mübahisəli məsələyə görə birbaşa hərbi gücdən istifadə edilmişdir. İstər uzaq, istərsə də yaxın keçmiş ədə tarixi baxımından böyük dövlətlər arasında hələ qlobal müharibələr gətirib çıxaran hərbi təzyiq vasitələrindən istifadə olunmuşdur. Güc mərkəzlərinin maraqlarını göstərən regionlarda da rəqəbdə üstünlük ədə etmə məqsədilə hərbi vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, İran dövləti Qərbi Azərbaycanın neft sənayesindəki iştirakını q bul etməyə 2000-ci illərin əvvəllərində Xəzər dənizinin cənub hissəsində

geoloji k şfiyyat aparan Böyük Britaniya şirk tin t zyiç göst rmişdir. sas s b b kimi is h min razinin statusunun mü yy n olunmamasını göst rmişdir. Bunun ardınca bir neç d f Az rbycanın hava s rh ddini pozmuşdur. Tarix n d bel hadis l r çox olmuşdur. Buna lav misal olaraq XX srin ortalarındaki Kuba raket böhranını misal g tirm k olar. H min hadis l r zamanı dünyanın iki super dövl ti olan ABŞ v SSRİ Kubadakı strateji maraqlarına gör müharib t hlük si il üzl şmişdil r. Dünya tarixind ilk d f olaraq nüv müharib si başlana bil rdi. Eynil II Dünya müharib sind n sonra Avropanın bölüşdürülm si, 1979-cu ild SSRİ qoşunlarının fqanıstana yeridilm si, h rbi m liyyatları v ABŞ-ın SSRİ-y qarşı fqanıstanın partizan h r katına silah yardımı v maliyy köm yi göst rm si, ABŞ-ın Vyetnama h rbi müdaxil si v SSRİ v Çin hökum tinin Vyetnamdakı azadlıq mübariz sin d st k verm l ri, XX srin 50-ci ill rind Koreya yarımadasında baş ver n v t ndaş müharib si zamanı SSRİ-nin Koreyanın şimal hiss sin , ABŞ-ın is c nuba h rbi d st k verm l ri v s. kimi hadis l ri d misal göst rm k olar.

Hal-hazırda ABŞ-la İran arasında Yaxın Ş r q regionu üzr r qab t mübariz sind d güc vasit l ri t tbiq edilir. ABŞ İraqda bir neç İran diplomatını sir götürmüşdür. İran da öz növb sind Böyük Britaniya sg rl rini Fars körf zind İran s rh ddini pozduğuna gör saxlamışdır. ABŞ İranı Yaxın Ş r qd özünün mütt fiqi hesab etdiyi İsrail qarşı terrorçu qruplaşmaları maliyy l şdirm kd v h rbi yardım etm kd ittiham edir. Eyni zamanda ABŞ özünün Avropadakı mütt fiql rinin Yaxın Ş r qd raket hücumlarına m ruz qalmasından ehtiyatlanaraq Çexiya v Polşada Raket leyhin Müdafi (R M) elementl rini yerl şdirm k siyas ti h yata keçirir. ABŞ bu addımla özünün d Avropadakı strateji maraqlarını müdafi etm k m qs dini güdür. Bu siyas t is Rusiya t r find n etirazla qarşılanır v Rusiya t r fi hesab edir ki, h min elementl r m hz, onun leyhin yön lmişdir. Onun

Avropadakı maraqlarına ziddir. Buradan görünür ki, regional r qab t d h rbi güc vasit l rind n istifad olunur.

Ümumiyy t l , dövl t l r arasında r qab t zamanı h rbi güc vasit l rind n istifad etm l rini z ruri ed n *aşağıdakı amilləri* göst rm k olar:

1. Bir dövl t dig r dövl tin iqtisadi inkişafını q bul etmir v h min dövl t qarşı iqtisadi t sir imkanları tük ndikd h rbi vasit y l atır (s h dl rini pozur, ticar t g mil rin q sd edir v s.).

2. Bir dövl t dig r dövl tin ümumi gücünü (h rbi, iqtisadi, siyasi) q bul etmir v bunun qarşısını almaq m qs dil c miyy td çaşqınlıq yaratmaq, ictimai-siyasi sabitliyi pozmaq m qs dil h rbi vasit l rd n istifad edir.

3. *Etnik qruplar və qruumlardan istifadə etmə*-hal-hazırda dünyanın bir çox güc m rk zl ri olan dövl t l ri mövcuddur ki, h min dövl t l rin razil rinin bir qismi etnik qruplara m xsusdur v halisinin d bir çoxunu etnik qruplar t şkil edir. Bel dövl t l r iç risind Rusiya, Çin, Hindistan, İran, Türkiy v dig rl rini göst rm k olar. Bir güc m rk zi dig rini q bul etm dikd h min dövl td ictimai-siyasi sabitliyi pozmaq, iqtisadiyyatının inkişafına m nfi t sir göst rm k m qs dil bu vasit l rd n istifad edir. Etnik qruplardan daha çox razisind bu qrupların olmadığı dövl t istifad edir. M s l n, ABŞ razisi şatlara bölünmüşdür ki, h min şatlar etnik sassa formalaşmamışdır. Lakin bunun ksin olaraq Rusiyada kifay t q d r etnik qrupun siyasi qurumu mövcuddur. Dağıstan, Çeçenistan, Başqırdistan, Tatarstan v s. buna misaldır. Rusiyanın 1990-cı ill rd v 2000-ci ill rin başlanğıcında Çeçenistanla bağlı probleml ri olanda ABŞ Rusiyaya insan hüquqlarını sas g tir r k kifay q q d r siyasi t zyi q göst rirdi. El c d 2008-ci ilin mart ayında Çinin Tibet yal tind tibetlil rin azadlıq uğrunda başladıkları mübariz y ABŞ v bir çox Q rb dövl t l ri d st k vermişl r. Bununla yanaşı, Kosovonun Serbiyadan ayrılaraq müst qill yini elan

etməsi ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Türkiyə və s. kimi dövlətlərlə tanışlaşdı, Rusiya, Çin, İspaniya, Yunanıstan, Azərbaycan, Gürcüstan kimi dövlətlərlə bunun əleyhinə çıxdılar. Həmin Türkiyə, həmin də İran razisində kürdlərin etnik qrupları yaşayırdı. Bu baxımdan Türkiyə və İran bu etniklərlə qarşı (xüsusilə, PKK terror təşkilatına qarşı) öz dövlətçilikləri naminə vahid mövqeyə nümayiş etdirilirdi.

### **Güc mərkəzlərinin (dövlətlərin) təşkilatlanmaları və qruplaşmaları**

İstər tarixi, istərsə də müasirlik baxımından dövlətlərlə arasında birliklər, ittifaqlar mövcud olmuşdur. Həmin ittifaqlar dövlətlərin başqa dövlətlərin hərbəbi müdaxiləsi, işğalçılıq siyasəti zamanı öz razılığını və xalqlarını, vətəndaşlarını birgə qorumaq məqsədi güdmüşdür. Bununla yanaşı, ittifaqların bağlanması məqsədlərdən biri də digər razılıq hesabına dövlətin razısını böyütmək olmuşdur. Həmin də regionda, digər dövlətlərlə üzrindən təsir imkanlarını bölüşdürmək məqsədləri aiddir. Yaxın tarixi keçmiş baxımından belə ittifaqlara I Dünya müharibəsi zamanı Avropada mövcud olmuş “Antanta” və “Dördlü İttifaqı”-nın misal göstərmək olar. Bu ittifaqlar Avropanın, eləcə də dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda bir-biriləri ilə müharibələr getmişlər. II Dünya müharibəsinin başlanmasına qədər də Faşist Almaniyası Avropada işğalçılıq siyasətinə görə bir çox dövlətləri öz tərəfinə çəkmişdir. Hətta II Dünya müharibəsindən sonra da Avropanın dövlətləri iki ideoloji cəbhəyə bölünmüş və nəticədə ABŞ-ın iştirakı ilə Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı – NATO və sosialist düşməni ilə hədəfən Varşava Müqaviləsi Təşkilatı yaranmışdır. Bundan əlavə dünyanın bir çox regionlarında SEATO, SENTO və s. kimi hərbəbi-siyasi xarakterli təşkilatlar da mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə dövlətlərin təşkilatlanmaları II Dünya müharibəsindən sonra geniş vüsət almışdır. Dünyada iqtisadi,

siyasi və hərbi sahədə bir çox qurumlar məlumdur. Belə təşkilatlar içrisində hal-hazırda fəaliyyət göstərən BMT və onun ayrı-ayrı sahələri haqqında təşkilatları, Avropa Şurası, AT T, İslam Konfransı Təşkilatı, Avropa İttifaqı, NATO, Şərqi Dövlətləri Birliyi, MDB, Şanxay Mərkəzi Təşkilatı, GUAM, Qara Dəniz İqtisadi Mərkəzi Təşkilatı, Afrika Dövlətləri Birliyi, Sakit Okean Ölkələri Birliyi, Beynəlxalq Valyuta Fondu və s.-ni misal göstərmək olar. Ümumiyyətlə, təşkilatlar funksiyalarına görə iqtisadi (məhsul və ticarət), hərbi-siyasi və təhlükəsizlik, sosial-humanitar, ekoloji, səhiyyə, təhsil, infrastruktur və s. xüsusiyyətlərlə malik olur. **Müasir qloballaşmış dünyada dövlətlərin qruplaşmalarını, təşkilatlanmalarını zəruri edən amillər mövcuddur.** Bu amillər içrisində aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək olar:

1.Dünyanın maddi və təbii sərvətlərinin bərabər paylaşılması -bu funksiyaları dünyanın bütün iqtisadi-ticarət təşkilatları və dövlətləri ikili qaydada və çox tərəfli siyasətlə yerinə yetirir.

2.Dünyanın ümumi global problemlərinin həllində birlikdə iştirak etmə -bu funksiyaları BMT və onun təşkilatları, AT T, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı, Afrika Dövlətləri Birliyi, MDB və s. yerinə yetirir.

3.İqtisadi-ticarət sahələrinin inkişafı -bu funksiyaları BMT-nin müvafiq təşkilatları, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Sakit Okean Ölkələri Birliyi, Afrika Dövlətləri Birliyi və digər regional iqtisadi-ticarət təşkilatları yerinə yetirir.

4.Dünya halisinin rəqabət şəraitində sərbəstliyinə malik olmasına olan təminatın bərabər bölüşdürülməsi -bu funksiyaları daha çox global siyasətlə BMT-nin müvafiq təşkilatları, regional iqtisadi-ticarət təşkilatları yerinə yetirir;

5.Dünyada sülhün qorunması, müharibələrin qarşısının alınması -bu funksiyaları global və regional siyasətlə BMT, NATO, AT T, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı, Şərqi Dövlətləri Birliyi, Afrika Dövlətləri Birliyi və s. kimi mühüm təşkilatlar yerinə yetirir;

6.Dünyada insan hüquqlarının və demokratiyanın qorunması -bu funksiyaları global və regional siyasətlə BMT,

AT T, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Konfransı T şkilatı v s. kimi t şkilatlar yerin yetirir;

7.Dünyada ekoloji tarazlığın qorunması-bu funksiyanı BMT v dig r müvafiq regional t şkilatlar yerin yetirir;

8.Dünyada epidemik v dig r t hlük l r tör d n x st likl rin qarşısının alınması-bu funksiyanı BMT v dig r müvafiq regional t şkilatlar yerin yetirir;

9.Dünyada elmin inkişafı, m d ni d y rl rin qorunması, tarixi abid l rin mühafiz si-bu funksiyanı BMT-nin müvafiq t şkilatları v regional t şkilatlar yerin yetirir.

Dövl tl r, xüsusil güc m rk zl ri hesab edil n dövl tl r yuxarıda sadalanan amill r gör t şkilatlanmaqla yanaşı, qlobal v regional formada siyasi r qab t zamanı daha çox t sir imkanları ld etm k üçün d t şkilatlanaraq **qruplaşır**lar. Bel olan halda bu dövl tl r maraqları olduqları regionlarada yerl ş n kiçik dövl tl ri d öz orbitl rin daxil edirl r. Onu da etiraf etm k lazımdır ki, müasir qloballaşmış dünya siyas tind böyük dövl tl r daha t sireddici rol oynayırlar. Kiçik dövl tl r is regional saslarla h min dövl tl rin orbitina daxil olmaq m cburiyy tind qalırlar. Böyük dövl tl r m xsus olan resurslar kiçik dövl tl rin resurslarını özl rin t r f ç kirl r. N tic d siyasi prosesl rin t siri il dövl tl rin qruplaşması baş verir. XX srin “soyuq müharib ” dövrü hal-hazırda, k skin olmasa da bel , mövcud olmaqda davam edir. H tta b zi hallarda daha da k skinl şir. Dünyanın super güc m rk zi olan ABŞ v bu dövl t yaxın güc malik olan dövl tl r Rusiya v Çin arasında dünyada daha çox siyasi t sir ld etm k m qs dil r qab t davam etm kd dir.<sup>1</sup> Bu r qab t zamanı tarixi amil yen d mühüm h miyy t k sb etm y başlamışdır. II Dünya müharib sind n sonra formalaşmış dünya düz ni XX srin 80-ci ill rinin sonu 90-cı ill rinin

---

<sup>1</sup> Rusiya özünün r qibi kimi yen d Q rbi v ABŞ-ı görür. Rusiyanın yeni xarici siyas t konsepsiyası sas müdd alar.  
<http://newtimes.az/az/politics/1465/#.UUBx2xen3v0>. 12 mart 2013-  
Newtimes.az

vv II rind öz strukturunu d yiş d , hal-hazırda tamamilə mahiyyətini itirmişdir. **Ümumiyyətlə, rəqabət zamanı dövlətlərin siyasi qruplaşmasını zəruri edən aşağıdakı amilləri göstərmək olar:**

1. *Təbii sərvət amili*-istənilən güc mərkəzi hesab olunan dövlət öz gücünü daha da artırmağa çalışır. Bu məqsədlə yerləşdiyi regionun geosiyasi həmiyyətində nə faydalanmağı başlıca siyasət hesab edir. Ətrafında yerləşən dövlətlərin iqtisadi və siyasi potensialından istifadə etməyə çalışırlar. Məsələn, Azərbaycan Türkiyə, İran və Rusiyaya nisbətən az potensiala malik kiçik bir dövlətdir. Lakin Azərbaycanın təbii sərvətləri çox həmiyyət təklif edir. Bu amilin zərər ələ alaraq, Azərbaycanla həmsərhəd olan dövlətlər-Rusiya, İran və Türkiyə Azərbaycanın bu potensialından öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırlar. Azərbaycanı hər üç dövlət öz orbitin çəkən siyasəti yeridir. ABŞ Fars körfəzi və Xəzər regionunda daha çox imkanlara malik olmaq istəyir. Türkiyə Xəzər regionuna öz daxili enerji tələbatının böyük bir hissəsinin təminatçısı kimi baxır. Rusiya, Çin və Hindistan Mərkəzi Asiya regionuna öz daxili enerji tələbatlarını ödəyən bir mənbə kimi baxırlar. Böyük dövlətlər regionlardan keçən enerji və infrastruktur layihələrinin siyasət mərkəzinə çevrilirlər.

2. *Coğrafi mövqe amili*- güc mərkəzləri olan dövlətlər siyasi rəqabət zamanı daha çox coğrafi məkan təsir etməyə istəyirlər. Məsələn, Avropanın coğrafi mövqeyi ABŞ-ın və Rusiyanın regionlara marağını artırır. Hər iki dövlət Avropada daha çox nüfuzləndirməyə çalışır. Avropa ABŞ üçün həmədə ona görə iyeriqli bir mənbədir ki, ABŞ bu məkanə iqtisadi, siyasi və hərbi nüfuz qazanmaqla eyni zamanda Rusiyanın sərhədlərinə yaxınlaşmaq məqsədi güdür. Təbii ki, Rusiyanın Avropada daha çox təsir imkanlarına malik olması ABŞ-ı qane etmir. Rusiya da öz növbəsində Avropaya iyeriqli coğrafi bir mənbə kimi baxır. Rusiya Şərqi Avropadakı tarixi nüfuzunu bərpa etməyə istəyir. Bu siyasətin başlıca məqsədi təhlükəsizlik

nöqteyi-n z rd n ABŞ-ı öz s rh dl rin yaxın buraxmamaqdır. C nubi Qafqazın özü d bir coğrafi m kan olaraq güc m rk zl ri hesab olunan dövl tl r üçün h miyy t k sb edir. M s l n, Rusiya tarix n Ş rqi Avropa, Baltik d nizi, Qara d niz, C nubi Qafqaz v M rk zi Asiya regionuna öz dövl t t hlük sizliyinin qorunması m qs dil “t hlük sizlik zonası (qurşağı) ” kimi baxmışdır. H min coğrafi m kanlar II Dünya müharib sind n sonra Rusiyanı dig r güc m rk zl rd n (ABŞ, Q rbi Avropanın aparıcı dövl tl ri, Çin, Türkiy , İran, Hindistan) qorumağa xıdm t etmişdir. Hal-hazırda da Rusiya öz dövl t t hlük sizliyinin t minatı baxımından h min cöğrafi m kanlarda siyasi üstünlük ld etm y çalışır. C nubi Qafqazda Erm nistanı tamamil özününkül şdirmiş, Gürcüstana Abxaziya v C nubi Osetiya münaqiş l ri vasit - sil t sir edir, Az rbaycana Dağlıq Qarabağ münaqiş sini dolayısı yolla d st kl m kl t zyiql etm y çalışır, M rk zi Asiyanın dövl tl rinin enerji tranzitini lind saxlayır, h tta, Tacikistanda daha çox h rbi- siyasi t sir malikdir, Ukraynanın Ş rq razil rind yaşayan ruslardan istifad ed r k, Q rb inteqrasiyasına v NATO-ya daxil olmasına maneçilik tör dir. Ş rqi Avropada Polşaya mü yy n iqtisadi t zyiql r edir, Serbiyanı müdafi etm kl nüfuzunu ld saxlamağa çalışır v s. Ümumiyy tl , ABŞ v Avropanın güc m rk zl ri Ş rqi v C nubi Avropanın siyasi parçalanmasını q bul etm y r k v bu m kanı Rusiyadan uzaqlaşdıraraq tam öz t r fl rin ç km k m qs dil siyas t h yata keçirirl r. ABŞ v Avropanın başlıca m qs di h m d bu razil ri NATO v Avropa İttifaqı qurumları altında bütöv olaraq iqtisadi, siyasi v h rbi c h td n vahid bir siyasi m kana çevirm kdir. ABŞ Avropa İttifaqına özünün Rusiya il geosiyasi maraqlarının regionda qarşılaşmasında bir sip r v dayaq elementi kimi baxır. Bu amil Rusiyanı çox narahat edir. Buradan bel bir m ntiq ortaya çıxır ki, “soyuq müharib ” dövrünün qütbl şm siyas ti formasını d yişs d , mahiyy t baxımından davam etm kd dir.

Coğrafi mövqe amili siyasi r qab td çox mühüm rol oynayır. Dövl tl r arasında siyasi qruplar m l g l rk n coğrafi m kan anlayışı xüsusi h miyy t k sb edir;

3. *Güclü dövlət amili-* güc m rk zl rinin siyasi qruplaşmasında güclü dövl t amili mühüm rol oynayır. Burada güclü dövl t dedikd , daha çox güc m rk zl ri hesab olunan dövl tl rin öz t r fl rin ç kdikl ri v nisb t n kiçik dövl tl rin gücünd n söhb t gedir. M s l n, Az rbaycan regionda Erm nistan v Gürcüstana nisb t n daha güclü dövl tdir. Ukrayna Moldova v Belorusa nisb t n daha güclü potensiala malikdir. Qazaxıstan Qırğızıstan, Türkm nistan v Tacikistana nisb t n daha çox potensiala sahibdir. Qeyd edil n s b bd n güc m rk zl ri daha çox m hz bel dövl tl ri öz orbitl rin ç km k ist yirl r. Super güc v böyük regional güc malik olan dövl tl r özl rind n bir q d r z if olan dövl tl r hesabına da traf kiçik dövl tl ri öz orbitl rin yaxınlaşdırmaq m qs dini güdürl r. Buradan da maraqların regional ş b k l r üzr formalaşması prosesl ri yaşanır. Bu baxımdan beyn l xalq münasib tl r sistemind orta regional v ondan bir q d r aşağı güc malik olan dövl tl rin sayı n q d r çox olsa, bir o q d r sabitlik v sülh yaranar. **(Qeyd: orta regional güc mərkəzləri böyük və kiçik dövlətlər arasında aralıq bir mövqe tutmaqla, hər iki tərəf arasında bağlayıcı funksiyanı yerinə yetirə bilər. Orta regional güc mərkəzləri əsas aparıcı funksiyanı yerinə yetirə bilər. Dünya siyasətinin əğırlıq xətləri (yük xətləri) də bu dövlətlərin üzərlərinə düşə bilər. Orta regional dövlətlər dünya siyasətinin rəngarəngləşməsinə səbəb olar və beynəlxalq sabitliyin yaranmasında əsas şərtləndirici qüvvəyə çevrilə bilər. Orta regional güc mərkəzləri dünya siyasəti sisteminin sütunu rolunu oynaya bilər).** Az rbaycan v Qazaxıstan Türkiy nin türk dünyası siyas tind , Rusiya razisind yaşayan türkdilli qurumların integrasiyasında daha çox imkanlara malikdirl r. Az rbaycanın iqtisadi v siyasi

gücü Q rb dövl t l rini v regional güc m rk zl rini daha çox özün c lb edir. Ukrayna kifay t q d r güc malik olduğundan ABŞ bu dövl ti Q rb integrasiya etdirm k siyas ti yeridir, Rusiya da onu öz t sir dair sind n uzaqlaşdırmaq ist mir. Az rbaycan C nubi Qafqazda güçlü dövl t olduğundan v Rusiyanın t ziyql rin tab g tirdiyi üçün ABŞ v Türkiy nin maraqlarını c lb edir. Az rbaycanı NATO-ya integrasiya etdirm k siyas ti yeridirl r. Güc m rk zl ri hesab olunan dövl t l r dig r dövl t l ri öz t r fl rin ç km kl siyasi qruplaşma yaradırlar. M s l n, Rusiya Çini v M rk zi Asiyanın dövl t l rini Şanxay m kdaşlıq T şkilatı altında siyasi c h td n qruplaşdırmaq siyas ti h yata keçirir. Bununla yanaşı, MDB ç rçiv sind Kollektiv T hlük sizlik Müqavil si T şkilatı altında dövl t l rin siyasi qruplaşmasını yaratmağa çalışır. ABŞ is Avropa dövl t l rini NATO-ya c lb etm kl siyasi qruplaşma m l g tirir. Bununla yanaşı, ABŞ NATO il t r fdaşlıq v m kdaşlıq ed n ölk l ri d öz t r fin -Avro-Atlantik m kanına c lb edir.

4. *Hərbi-siyasi təhlükəsizlik amili-* güc m rk zl rinin başlıca m qs di dünya siyas tind öz siyasi t sirl rini daima artırmaqdır. Bu dövl t l r öz t hlük sizlikl rini t min etm yi, dünyanın müxt lif regionlarındakı strateji maraqlarını qorumağı başlıca siyas t hesab edirl r. H min m qs dl dig r dövl t l ri öz t r fl rin ç km kl siyasi qruplaşma m l g tirirl r. Müxt lif regionlarda öz h rbi-siyasi t sirl rini artırırılar. ABŞ özünün dünyadakı iqtisadi potensialını, siyasi t sirini qorumaq, eyni zamanda hegemon dövl t statusunu ld saxlamaq namin h rbi gücünü artırmağı başlıca prioritet hesab edir. Dünyanın güc m rk zl ri öz aralarındakı siyasi r qab t zamanı öz t hlük sizlikl rini t min etm k üçün siyasi qruplaşma m l g tirirl r. M s l n, vaxtil ABŞ v SSRİ arasında düşm nçilik mövcud idi v “soyuq müharib ”d dünya dem k olar ki, iki siyasi c bh y bölünmüşdü. H r iki super güc m rk zi öz t hlük sizlikl rini t min etm k

m qş dil traflarına dövl t l r c lb etmişdil r. N tic d bir-birin h rbi-siyasi c h td n ks olan iki siyasi blok yaranmışdı. NATO v Varşava Müqavil si T şkilatı. SSRİ h tta ABŞ-a qarşı Çin v Hindistan kimi böyük güc m rk zl rini d öz t r fin ç km k siyas ti yeridirdi. Çin v Hindistanda s nayenin inkişafına köm k göst rirdi. ABŞ is özünün t hlük sizliyini v el c d dünyanın dig r regionlarındakı strateji maraqlarını qorumaq namin Avropanın aparıcı dövl t l rini, Kanadanı, Avstraliyanı, Türkiy ni, Yaponiyanı öz t r fin ç km kl dövl t l rin siyasi qrupunu yaratmışdı. ABŞ Çexiya v Polşa razisind R M (Raket leyhin Müdafi ) sistemini qurmaq niyy ti il özünün v Avropadakı mütt fiql rinin t hlük sizliyini dig r güc m rk zl rind n qorumaq m qş dini güdür.

5. *Daha çox siyasi təsir etmək üçün ərazi əldə etmək amili-tarix n dünyanın super güc m rk zl ri siyasi r qab t zamanı siyasi t siri gücl ndirm k m qş dil başqa dövl t l rin razil rini işğal etm k, dünyanın müxt lif regionlarında razil r ld etm k siyas ti yürütmüşl r. Bu zaman öz t sir imkanlarını genişl ndirm k namin gücl rini artırmaq üçün dövl t l rin siyasi qruplaşmasını yaratmış v istifad etmişl r. ABŞ 1990-cı ill rin vv ll rind birinci v 2003-cü id ikinci İraq müharib si zamanı dövl t l rin siyasi qruplaşmasından istifad etmişdir. (Qeyd: 2003-cü ilin martından 2013-cü ilin martına qədər İraqda 37 min nəfər koalisiya qüvvələri itki verib. ABŞ bu müddət ərzində altı milyard dollar məbləğində pul xərcləyib. 2003-cü ilin martından döyüşlərdə ABŞ dörd min əsgər, İraq isə yüz əlli min əsgər itirib).*<sup>1</sup>

H mçinin, 2001-ci ild Nyu-Yorkdakı terror hadis l -rind n sonra fqanıstanda terrorçulara qarşı müharib d dövl t l rin siyasi qrupundan istifad etmişdir. Koalisiya yaratmış v bu koalisiyaya dünyanın bir çox dövl t l rinin

---

<sup>1</sup> ANS TV “X b rl r” informasiya proqramı, 21 mart 2013-cü il. 21<sup>00</sup>

hərbisini cəlb etmişdir. Tarix nədənsə SSRİ, həmdə ABŞ özlərinin və rəhbərlik etdikləri siyasi blokların dəstəyin arxalanaraq razı ləndətmək siyasətini yeritmişlər. SSRİ qoşunları XX əsrin 70-ci illərinin sonu 80-ci illərinin axırlarında fəqanistanda, ABŞ qoşunları isə Vyetnamda müharibə aparmışlar. Güc mərkəzlərinin razı ləndətmək siyasətində bir-birilərinə qarşı siyasi rəqabət mübarizəsində bu razı ləndətmə strategiyasının istifadə etməklə digər regionlara siyasi təsir imkanları qazanmaqdır. Məsələn, ABŞ İraqı ləndə keçirmiş və İranın Fars körfəzindəki strategiyalarını birbaşa təsiretmək imkanını qazanmışdır. ABŞ Vyetnamı ləndə keçirməklə həmdə Çinin Cənubi və Cənubi Şərqi Asiya regionundakı təsirlərinin qarşısını almaq məqsədi güdürdü. ABŞ dünyada strategiyaları razı ləndətmək üçün dövlətlərin hərbəsi-siyasi qruplaşmasını yaratmaq siyasətini həyata keçirir.

6. *Tarixi münasibətlər amili*- güc mərkəzlərinin siyasi rəqabət zamanı dövlətlərin siyasi qruplaşmasını məlumdən amillərdən biri də tarixi münasibətlər amilidir. Məsələn, ABŞ və SSRİ arasında tarixən mövcud olmuş soyuq münasibətlər hal-hazırda Rusiya ilə ABŞ arasında müəyyən məsələlərdə davam etməkdədir. **(Qeyd: ABŞ-ın Corc Buş (kiçik) hakimiyyəti dövründə dövlət katibi postu tutmuş Kondaliza Rays efir vasitəsilə belə bir fikir bildirirdi ki, 2001-ci ilin sentyabr ayında ABŞ-a terror hücumu zamanı Moskvaya zəng olunmuş və bu dövlətdən şübhələnmək əsas götürülərək Moskvaya belə bir sual ünvanlanmışdır ki, doğrudanmı iki dövlət arasında “soyuq müharibə” başa çatıb. Moskva isə həmin anda bütün təlimləri dayandırmış olduğunu cavab vermiş və bu işdə Rusiyanın əli olmadığını və tərəf kimi iştirak etmədiyini bildirmişdir)** Çin ilə Rusiya arasındakı II Dünya müharibəsindən sonra mövcud olmuş dostluq münasibətləri bu gün də davam etməkdədir. İki dövlət arasında razı problemləri dəmək olar

ki, öz h llini tapıb. II Dünya müharibəsinin sonra ABŞ və onun müttəfiqləri olan Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya və digər Avropa dövlətləri, Kanada, Avstraliya, Türkiyə, Misir, Pakistan arasındakı münasibətlər olduğu kimi davam etməkdədir. Bu baxımdan dövlətlərin siyasi cəhətdən qruplarda cəmləşmişlər. Sovet hökumətinin dağılmasından sonra da bu tarix qədr mövcud olmuş İran, Çin, Hindistanla hal-hazırda da Rusiyanın münasibətləri normal səviyyədə inkişaf etməkdədir. Hətta Çinlilər Rusiya arasında Şanxay mərkəzliq Təşkilatı çərçivəsində birgə hərbi təlimlər də keçirilir. Rusiya Çin və Hindistanla sualtı atom gəmiləri istehsalında, aviasiya sahəsində və digər strateji sahələrdə mərkəzliq və tərəfdaşdır. 10(nor)3(m)

yanaşı, fğanıstanda, İraqda, Yaponiyada və Cənubi Koreyada yerləşmişdir. Rusiyanın hərbi bazaları Ermənistan, Qazaxıstanda, Belarusda və s. mövcuddur. “Güç mərkəzi”ni hesab olunan dövlətlər başqa dövlətlərin razılıq və öz hərbi hissələrini saxlamaqla hərmin dövlətlər siyasətini göstərirlər və dövlətləri öz siyasət qruplarına cəlb edirlər.

2. Hərbi-siyasi dəstəyə məndəşliyə “güç mərkəzi”ni hesab olunan dövlətlər digər dövlətləri öz siyasət qruplaşmalarına cəlb etməklə hərmin dövlətlər hərbi-siyasi dəstəyə verir və bu istiqamətdə məndəşliyə edirlər. Bu məqsədlə “güç mərkəzi” hərmin dövlətlər hərbi-texniki köməyə göstərir, dövlətlərin ordusunu gücləndirməklə məqsədlə təlimlər təşkil edir və tədris köməyi göstərirlər. Məsələn, Rusiya Ermənistanı öz siyasət qruplaşmasında saxlamaqla məqsədlə bu dövlət 1990-cı illərdə yəni bir milyard ABŞ dolları olan hərbi texnika yardımı etmişdir. Rusiya Ermənistanla hərbi sahədə geniş məndəşliyə edir. 2000-ci illərin ortalarında Gürcüstandan çıxarılan Rusiya Hərbi bazalarının böyük bir qismi də Ermənistan, yerləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, MDB-nin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı çərçivəsində Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğızıstan, (Özbəkistanla-bu dövlət təşkilatda təmsil olunub və sonra təşkilatı tərk edib) bu dövlətləri öz siyasət qrupunda saxlamaqla məqsədlə hərbi məndəşliyə edir. Rusiya ilə İran arasında hərbi-texniki məndəşliyə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, NATO sülh namini tərtibatlıq proqramı çərçivəsində Şərqi Avropa dövlətlərinin ordularına təlimlər keçirilir. ABŞ və Türkiyə Gürcüstana hərbi maliyyə yardımı göstərirlər və texniki köməyə göstərirlər və s.

3. İqtisadi-maliyyə köməyinin göstərilməsi-dövlətlərin siyasət qruplaşmalarını də saxlamağın yollarından biri də “güç mərkəzi”ni tərtib etmə hərmin dövlətlər iqtisadi yardımın və güzəştliyin edilməsi və maliyyə köməyinin göstərilməsidir. Məhz, hərmin vasitələri, böyük və iqtisadi cəhətdən inkişaf

etmiş dövlətlərlə zəif iqtisadiyyata malik olan dövlətləri öz təriflərinə çəkirlər. Tarixən SSRİ və ABŞ bu üsullardan geniş istifadə etmişdirlər. Məsələn, II Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək məqsədilə və eyni zamanda SSRİ-nin bu dövlətlərlə nüfuzunun qarşısını kəsmək nəminə, regionu öz tərifinə çəkmək istiqamətində bu ölkələrlə maliyyə köməyi göstərirdi. Bununla yanaşı, ABŞ Misir və İsrail dövlətlərinə hər il böyük məbləğdə maliyyə yardımı göstərirdi. SSRİ də öz növbəsindən Şərqi Avropa dövlətlərinə maliyyə köməyi edirdi. Hətta bir çox Asiya və Afrika dövlətlərində sosialist sisteminin qurulması üçün həmin dövlətlərdə iqtisadi kömək göstərirdi və güzəştlər edirdi. Hal-hazırda da həmin siyasət davam etməkdədir. ABŞ keçmiş SSRİ dövlətlərinə də hər il maliyyə yardımı göstərirdi. Bu siyasəti hələçinin, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və etməkdə olan regional “güç mərkəzləri”lə də həyata keçirirlər. Məsələn, Yaponiya bir çox dövlətlərlə maliyyə yardımı göstərirdi. İran Ermənistanla müəyyən iqtisadi güzəştlər edirdi. Türkiyə Azərbaycanla müstəqilliyin ilk illərində maliyyə yardımı göstərirdi və iqtisadi güzəştlər edirdi. Hal-hazırda Avropa İttifaqı bir siyasi qurum olaraq dünyanın bir çox regionlarına maliyyə yardımı edir.

### **Dövlətlərin siyasi qruplaşmalarında “güç mərkəzləri”nin iqtisadi-siyasi maraqları**

“Güç mərkəzləri” hesab olunan dövlətlərdə dövlətlərlə siyasi qruplaşmalar yaradarkən öz iqtisadi maraqlarını təmin etməti qarşılarına məqsəd qoyurlar. Digər dövlətlərin təbii sərvətlərindən istifadə etməklə öz iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək siyasətini yeridirlər. Məsələn, Qazaxıstan neftinin 90 faizindən çoxu, hələçinin Türkmənistan qazı Rusiya vasitəsilə dünya bazarına çıxarılır. Rusiya enerji tranzitindən külli miqdarda gəlirləndirir. Rusiya qaz istehsalına görə dünyada

birinci yeri tutur. (Qeyd: Rusiyada 1992-ci ild 399 milyon ton neft, 1998-ci ild 304 milyon ton neft, 2000-ci ild 323 milyon ton neft, 2004-cü ild 459 milyon ton neft, 2010-cu ild 505 milyon ton neft, 2012-ci ild is 518 milyon ton neft hasil olunub).<sup>1</sup>

Azərbaycan neftinin bir qismi də Rusiya razisində Bakı-Novorossiysk xətti ilə ixrac olunur. Türkiyə regionun “gücləndirici” olaraq Azərbaycan və Gürcüstandan iqtisadi və siyasi cəhətdən faydalanmağa çalışır. Azərbaycan nefti və qazı Türkiyə razisində beynəlxalq bazarlara çıxarılır. Türkiyə kifayət qədər enerji tranzitində gəlirləndirir. Həmdə öz daxili tələbatının bir qismini ödəyir. Azərbaycanın neftdənkənən iqtisadi sahələrində Türkiyə şirkətləri böyük işlər görür və gəlirləndirilir. Türkiyə Azərbaycana həmdə Mərkəzi Asiya regionuna çıxış məkanı kimi baxır. Azərbaycan Türkiyənin türk dünyası siyasətində birləşdirici zona rolunu oynayır. Azərbaycanın Türkiyə üçün siyasi həmiiyyətindən biri də bu dövlətin Rusiya ilə sıradə yerləşməsidir. Azərbaycan Rusiyanın Türkiyəyə təsirlərini azaldır. ABŞ də Azərbaycanın enerji siyasətində geniş iştirak edir. Bu nöqtəyindən zərərən, Azərbaycanı öz siyasi qrupuna cəkmək siyasəti yeridir. Azərbaycanla ABŞ arasındakı strateji məkəşliq Rusiyanın Cənubi Qafqaza birtərəfli təzyiqlərinin qarşısını alır. Rusiya Ermənistanın demək olarkı, kəsir müssisələrini özlləşdirmişdir. Hal-hazırda İraq neftin nəzarətə tamamilə ABŞ-ın lən keçmişdir.

---

<sup>1</sup> @и,н\* 'осле не4ти «)осси!ская (а,ета»; 22.02.2013; №309 (6015); [www.rg.ru](http://www.rg.ru).

## Dövlətlərin qruplaşmalarında maraqların toqquşması və ittifaqlar

*Geostrategiya və geoiqtisadiyyat geosiyasətin tərkibidir, geosiyasəti formalaşdıran siyasət istiqamətləridir. Geosiyasət subyektlərin hərəkətləri sayəsində meydana qalır. Hərəkətlərdən beynəlxalq hüquq formalaşır və istifadə vasitəsinə çevrilir. Beynəlxalq hüquq hərəkətlərə istiqamət vermək üçündür.*

Qloballaşma ilə s cıyy l n n müasir dövrd (sas n XX srin ikinci yarısında) v postmodernizmd dünya siyasətinin v beynəlxalq münasibətlərin gedişatı v bu siyasət istiqamətlərinin ortaya çıxardığı v ziyətli rəonu sübut edib v etməkdə davam edir ki, **geosiyasət** beynəlxalq hüquqdan üstündür. Maraq və m qsd l r h r k t l r haqq qazandırır. Beynəlxalq hüququn geosiyasət (**böyük dövlətlərin yaratdıqları geosiyasi məkana**) xidmət edən t r fl ri (**məsələn, hərbi ittifaqların yaranmasını şərtləndirən müqavilələr, fayda gətirən iqtisadi müqavilələr və digər strateji müqavilələr**) geosiyasətlə eyni həmiyyət malik olan aspektlər kimi başa düşülməlidir. Beynəlxalq hüquq böyük dövlətlərin xidmət edərək n, h r k t l r i istiqamətləndirmək v h r k t l r daltı m zmun vermək üçün başlıca olaraq **vasitəyə** v bir **alətə** çevrilir. Hüquq normaları m c müsi maraqların formalaşmasını təmin edən instrumentlər m c müsinin özü kimi müvafiq m naya malik olur. Etiraf etməklə lazımdır ki, həmdə dünya siyasətinin real təcrübələrindən v praktik müşahidələrindən irəliləyərək, belə hesab etməklə yerin düşər ki, beynəlxalq hüquq ümumi daltı qaydalarından, tarazlığın təmin edilməsi prinsiplərindən ibarət olsa da, qaydaların reallaşmasının arxasında güc (**güç burada həm obyekt, həm də subyekt kimi mühüm təsiredici və enerjiverici əhəmiyyət kəsb edir**) dayanır v beynəlxalq hüquq lazımi anlarda daha çox **güclü tərəfə** xidmət edir. Universal hüquq v onun daltı

m zmunu güclü t r f faydaverici saslarla xeyir g tirdikd , h m beyn lxlq hüquq istifad olunur, y ni bütün h r k tl r beyn lxlq hüquqa saslanır, h m d hüququn daha çox güc (güclü t r f ) xidm t m zmunu üz çıxır. **“Güc olmayan yerdə hüquq da yoxdur”** prinsipi ön m k sb edir. Güclü t r fl r beyn lxlq hüquqdan istifad ed r k bir t r fd n planetar m kanlarda öz geosiyasi maraqlarını t min etm y çalışırlar, dig r t r fd n d qllobal müharib l rin qarşısını almaq (*qllobal müharibələrin qarşısını almaq istəkləri və bu istiqamətdə dünyaya nəzarət təraflərin özlərini və maraq sferalarındakı obyektlərini itirmək qorxusundan irəli gəlir*) v öz aralarında v maraqlı olduqları m kanlarda tarazlığı b rpa etm k üçün (*ittifaq ərazilərinə daxil olan dövlətlərdə*) al tl r çevirirl r. Geosiyas tin t rkibi olan **geostrategiya (hərbi doktrinaların məkanlar üzrə həyata keçirilməsi strategiyası və taktikası)** böyük dövl tl rin t hlük siz ş raitl rd , sülh v sabitlik v ziyy tind öz maraqlarını t min etm sin xidm t edir. **İttifaqların** yaradılması geostrategiyanın reallaşmasının n tic sidir v bel qurumlar geosiyas tin t rkibi olan geoiqtisadiyyatı v ümumilikd geosiyas tin dig r istiqam tl rini kollektiv ş kild , gücl ri birl şdirm k yolu il qorumaq üçün t şkil edilir. Buradan da bel bir m ntiqi mülahiz ortaya çıxır ki, slind dövl tl rin mü yy n m kanlar üzr t hlük sizlikl ri t min etm k siyas tl ri onların maddi maraqlarının t min edilm sin istiqam tl nir. Maddi maraqların t min edilm sind n d sosial maraqlar t min edilmiş olur. **İttifaqlar yekun olaraq əslində müəyyən coğrafi-siyasi sərhədlərdə sosial maraqların təmin edilməsinə xidmət edir. İttifaqlar bir tərəfdən mərkəzin özünü qoruyur, digər tərəfdən mərkəzi ətraflar üzrə, yayılan məkan istiqamətləri üzrə genişləndirir və böyük ərazi miqyası baxımından planetar şəbəkə yaradır, başqa tərəfdən isə kompleks şəkildə müdafiə olunmaq məqsədini güdür. İttifaqlar yaradıldıqda strukturlaşma prosesləri genişlənir. Genişlənən proseslər**

*fonunda həm elementlər artır, həm də yeni elementlər ortaya çıxır. Bu proseslər sayəsində enerji mənbələri meydana gəlir. Deməli, ittifaqlar əslində hərəkətlərə istiqamətlər verən, hərəkətləri yaradan böyük enerji mənbələridir. Dövlətlər öz enerjilərini artırmaq üçün ittifaqlara qoşulurlar və böyük potensial əldə edirlər. İttifaqlar, digər tərəfdən, hərəkətləri məhdudlaşdıran qurumlardır. Məsələn, dövlətlər ittifaqlar çərçivəsində sənədlərə qoşulmaqla, strukturlarının fəaliyyətlərini koordinasiya etməklə öz hərəkətləri üzərlərində qarşılıqlı nəzarət mexanizmisini yaratmış olurlar. İttifaqların xassələri həm də qarşılıqlı nəzarət məzmunundan formalaşır. Hərəkətlər o halda məhdudlaşır ki, hərəkətlərin tərkib elementləri (müxtəlif istiqamətdən gələn hərəkətlər) müəyyən məkanlarda qovuşur. Bu zaman qovuşmadan, kəsişmələr, uzlaşmalar və bir çox hallarda toqquşmalardan (kiçik dövlətlər böyük dövlətlərin maraqları naminə bəzi iddialardan əl çəkməli olurlar. Nəticədə toqquşmalardan çəkinmələr meydana gəlir) hərəkətlər məhdudlaşır. Məhdudlaşmaqla yanaşı, həm də uzanır. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ittifaqlar əslində hərəkətləri tənzim edən böyük qurumlardır. Bu qurumlar həm subyekt, həm də subyektlər daxilindəki vasitələr hesabına obyekt rolunu oynayır.*

Beynəlxalq hüquq o zaman güclü olur ki, geostrategiya və **geoiqtisadiyyat** böyük dövlətlərin maraqlarına xidmət etmiş olsun. Beynəlxalq hüquq vasitədir və daha çox hərbi, iqtisadi və siyasi maraqlara xidmət edən instrumentdir. Beynəlxalq hərbi-siyasi ittifaqlar da öz-özlərindən dövlətlərin maraqlarını müdafiə edən instrumentlərdir. **Hərbi-siyasi ittifaqlar** dövlətlərin hərbi-siyasi və bu baxımdan da təhlükəsizlik sahələrində, geostrategiya məkanlarında və ümumilikdə geosiyasi arenada güclərini və güclərini formalaşdıran tərkib elementləri, komponentləri (*məsələn, subyektlər, hərbi alətlər və vasitələr olan hərbi birləşmələri və birləşmələrin istifadə etdikləri*

**resursları-silahları, maddi-texniki təminatı və təlimatlandırmanı)** birləşdirmək, laqəblərinin istiqamətini müəyyən etmək, təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətini müəyyənləşdirmək, realıqda və gələcəkdə gözlənilən təhlükələrin səs istiqamətini müəyyən etmək, ortaya çıxan və fəallıqla müşahidə olunan təhlükələri dəfələrinə zərərsizləşdirmək (**terror qruplarını zərərsizləşdirmək**), birgə fəaliyyətin səsalarını müəyyənləşdirmək, hərəkət planlarını qurmaq və bu sahədə məkəşliq etmək, məsləhətləşmələrə həyata keçirmək və dialoqlar qurmaq və s. bu kimi funksiyaları yerinə yetirmək məqsədilə təşkil olunur. İttifaqlar daha çox subyektlər arasında universal və fərdi qaydada (ayrı-ayrı strukturlar arasında) **koordinasiya funksiyasını** həyata keçirirlər və fəvqəladə hallarda güclərin birləşdirilməsinin səsalarını müəyyən edirlər və **icra qərarları qəbul** edirlər. Hərbi-siyasi ittiifaqlar müəyyən geosiyasi məkanlarda geostrategiyanın tərkibi olaraq təhlükə mənbələrinə müəyyən edici, təyinedici, zərərverici tərkibli aşkarlayıcı və təhlükələr qarşı, eləcə də hücumalara qarşı adekvat zərbə vurucu hərəkətləri icra edirlər. İttifaqlar məlumatların qəbul edilməsi, ötürülməsi və müdafiə və hücum taktikasının müəyyən edilməsi funksiyasını yerinə yetirirlər. İttifaqlar daima genişlənmə, böyümə xassələrinə malik olurlar və maraqların böyüdülməsi, bu baxımdan da təhlükəsizlik arenalarının və obyektlərinin çoxaldılması məqsədini güdür. **İttifaqlar maraqları böyüdən, maraqları müdafiə edən və eləcə də maraqları genişləndirən qurumlar** kimi həmişə tərkib edirlər. İttifaqlar **normayaradıcı** (üzv dövlətlərin təsis müqavilələri, qərarlar, xartiyalar, protokollar, bəyannamələr, fəaliyyət planları və s. kimi aktlar qəbul etmələri) və **norma icraedici** funksiyaya malik olurlar. Bu qurumlar subyektlər və güc mənbələri olaraq müəyyən **vəzifələrə** və bundan irəli gələn **səlahiyyətlərə** (eləcə də kəsin, yəni, səlahiyyətlərdən

ir li g l n v zif l r ) malik olurlar, bu baxımdan da **öhdəliklər** daşıyırlar.

Dünyada **hərbi-siyasi təşkilatların** yaradılmasına t sir ed n bir çox amill r mövcuddur: ideoloji amill r, iqtisadi, siyasi v m d ni (sivilizasiya amill ri) İlk növb d onu da qeyd etm k lazımdır ki, tarixin ortaya çıxardığı gerç klkl r d ittifaqların yaradılması t ş bbüsl rini meydana g tirir. (*Məsələn, NATO ittifaqı tarixin, II Dünya müharibəsinin nəticəsinin məhsulu kimi ortaya çıxmışdır*). Bununla yanaşı, mü yy n m kanlarda t hlük sizliyin t min edilm si z rur ti d mühüm amill r iç risind dir. İttifaqların yaradılması prosesl ri tarixin mü yy n anlarında ortaya çıxan z rur td n ir li g lm kl yanaşı, h m d yeni tarixi m rh l l rin meydana g lm sini d ş rtl ndirir. (*Məsələn, NATO-Varşava Müqaviləsi Təşkilatı mübarizəsi müəyyən andan sonra daxili gərginlikdən və bu gərginlikdən qurtarmaq istəklərindən və mübarizədən irəli gələrək yeni bir tarixi mərhələni ortaya çıxarmış oldu*). Dünyanın geosiyasi baxımdan strateji h miyy t (***burada həm coğrafi mövqe, həm də ərazinin daxilindəki təbii ehtiyatlar və üzərindəki maddi resurslar baxımından***) k sb ed n regionlarının olması (***quru və dənizlərin qarşılıqlı harmonik vəziyyətlərinin mövcudluğu və ərazilərin bir-birilərini coğrafi-strateji mövqe baxımından tamamlaması. Nəzərə almaq lazımdır ki, dəniz quruya, quru da dəniz mövqələrinə xidmət edir. Ən əsası isə dənizin quruya xidmətidir. Çünki insanlar quru üzərində yaşayırlar***) v h r iki m kanın bir-birin xidmət etm si d h rbi-siyasi v iqtisadi ittifaqların yaradılması üçün sas ş rtdir. **İttifaqlar hərəkətlərin gücləndirilməsi və hərəkətlərin və hərəkətdə olanların müdafiəsi zərurətindən yaradılır.** İttifaqların yaradılmasında v m kanlar ***-qitələrlə və onların ayrılıqları –aralıq məkanlar,*** üzr xarakteriz olunan regionlar üzr böyüm sind rol oynayan s ciyy vi c h tl r- bir t r fd n dövl tl rin geosiyasi baxımından böyüm k ist kl ri (***məsələn, böyük dövlətlərin-***

***böyük güc mərkəzlərinin ayrı-ayrı regionlarda daima artan maraqları***), maraq sferalarını artırmaq uğrunda hərəkətləri (bu hərəkətlər ittifaqların yaradılması zamanı da, yəni proseslərin özündə də baş verir, böyümə prosesi maraqları da böyüdür. Məsələn, NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsi proseslərinin özü Qərbin maraqlarını da Avro-Asiya aralıq məkanında genişləndirir), digər tərəfdən orta və kiçik güc, eləcə də böyük güc malik olan dövlətlərin bir-birilərinə müdafiə olunmaq istəklidir. İttifaqların yaranmasında böyümə prosesinin özü də həmiyyətə şəraitdir. Məsələn, bir böyük dövlətin onunla eyni sahələrdə maraq göstərən və ayrı-ayrı güc, bu baxımdan hər tərəfli potensiala sahib olan dövlətləri öz tərəfinə çəkirsə, bu addım təbii şərtlərsiz, yəni, digər böyük dövlətdə müdafiə olunmaq istəklərini meydana gətirir. Həmin böyük dövlət də müəyyən metodlardan (***metodlar içərisində radikal metodlardan- güc tətbiq etməkdən, hədələməkdən, təzyiqlər göstərməkdən tutmuş mülayim-yumşaq metodları sadalamaq olar***) istifadə edərək özünə coğrafi, eləcə də iqtisadi və siyasi baxımdan yaxın olan dövlətləri tərəflərinə cəlb edir və onların həmişə razı imkanlarından istifadə edir, həmişə daxili resurslarından faydalanır. Məsələn, NATO ittifaqına alternativ olaraq 1955-ci ildə Varşava Müqaviləsi Təşkilatının SSRİ tərəfindən yaradılmasını buna nümunə göstərmək olar. NATO-nun özü də ümumi prinsiplərdən irəliləyərək, məhz SSRİ kommunizminin Avropaya daxil olmasının qarşısını almaq və Avropanın demokratik inkişaf yolunu tutmuş dövlətlərinin müdafiəsi məqsədilə yaradılıb. Hər iki təşkilat “soyuq müharibə” dövrünün strateji siyasətini müəyyən etmə məqsədilə **geocəbhələrdə** formalaşdırılıb. (***Qeyd: geocəbhələr*** dedikdə, bir neçə dövlətin daxil olduğu materik ərazidə müəyyən coğrafi məkanları ideoloji-siyasi və hərbi qurşaqlarla ayıran müxtəlif üfüqi-coğrafi xətlər, gərginliyin müşahidə olunduğu regionlar kimi başa düşülməlidir. Bu cəbhə regionlarının geosiyasi

əhəmiyyəti ondadır ki, həmin regionlardakı cəbhələrdə daima gərginlikdən, siyasi stresslərdən və həyəcandan, depressiyalardan irəli gələn canlanma mövcud olur. Bu canlanma müdafiə və hücum strategiyasını özündə əks etdirir). İttifaqlar, bir tərəfdən, **tarazlığın pozulması** sayından və maraqların birtərəfli qaydada “şişməsi”nin ticarət yaradılır (məsələn, II Dünya müharibəsi zamanı yaradılmış Berlin-Roma-Tokio üçbucağını-faşistlər-imperialistlər ittifaqını-Avropa və Yapon millitaristlərinin birliyini buna nümunə göstərmək olar), eləcə də **tarazlığın bərpası** zəruri zamanı ortaya çıxır. Məsələn, İkinci Dünya müharibəsindən İngiltərə-ABŞ koalisiyasının, ABŞ-İngiltərə-SSRİ müttəfiqliyinin, Varşava Müqaviləsi Təşkilatının, eləcə də SSRİ-dən sonra MDB quruculuğundan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatını yaradılması zərurətini buna nümunə göstərmək olar. İttifaqlar böyük dövlətlərdən, imperialistlərdən tərəf dövlətlərin müdafiə olunması zərurətindən də yaradılır. Məsələn, Osmanlı imperiyasının ortasından Avropa işğalının qarşısını almaq üçün Avropa dövlətləri və Rusiya ittifaqı yaratmışdılar. **(Qeyd: tarix yazır ki, Avropa səhnəsində Osmanlı imperiyası tərəfindən getdikcə artan təhlükə bir-birilə müharibə aparan xristian dövlətlərinin yaxınlaşmasına gətirib çıxardı. 1667-ci ildə, üçillik danışıqlardan sonra Andrusovda Avropa dövlətləri arasında barışıq imzalandı. Andrusov sülhündən sonra Osmanlı imperiyasına qarşı koalisiya yaranmağa başladı. Moskvanın inadları ilə 1680-ci ildə Fransa, Venesiya, Brandenburq, Reç Pospolita (Polşa) və Moskva ümumi ittifaq bağladılar. Andrusov sazişi əsasında Moskva ilə Polşa arasında imzalanan “əbədi sülh” haqqında müqavilə antitürk koalisiyasının yaranmasına gətirib çıxardı. Avropa səhnəsində uzun sürən müharibədən sonra 1699-cu ildə Karlovitsa konqresi başladı və Osmanlı imperiyası ilə Karlovitsa sülhü**

imzalandı. Türklər Avropadan çıxarılmağa başladı).<sup>1</sup> İttifaqların yaradılması prosesləri **maraqları böyütmək** və **müharibələrdən birgə müdafiə olunmaq** istəklərindən və zərurətindən meydana gəlir. Məsələn, SSRİ-nin 1922-ci ildə yaradılması slində Rusiyanın maraqlarının tərafəsinə düşən dövlətlər (çar Rusiyasının tərkibində olmuş razilər və digər mülki kanlar) hesabına böyüməsinə imkan verildi. Tarixdə mövcud olmuş iki və ya da çoxlu sayda dövlətlərin iştirak etdikləri ittifaqlar olaraq, 1879-cu ildə yaradılmış *Almaniya-Avstriya ittifaqını*, 1882-ci ildə yaradılmış *“Üçlər ittifaqı”nı*, 1894-cü ildə yaradılmış *Fransa-Rusiya ittifaqını*, 1904-cü il tarixli *İngiltərə-Fransa anlaşmasını*, 1907-ci il tarixli *İngilis-Rus anlaşmasını* və s. misal göstərmək olar. XX əsrdə “soyuq müharibə”nin 1947-1960-cı illəri hələ də gələcək anlarında ABŞ-ın daxil olduğu altı kollektiv həmbət ittifaqlar bunlar idi: Rio-de-Janeyro (1947) müqaviləsi, Şimali Atlantika ittifaqı (1949), ABŞ-Filippin müqaviləsi (1951), ANZYUS (Avstraliya, Yeni Zelandiya, ABŞ) Müqaviləsi (1951), ABŞ-Cənubi Koreya müqaviləsi (1953), ABŞ-Yaponiya müqaviləsi (1960).<sup>2</sup>

İttifaqlar-müddəfiəlik sazişləri, həmbət iki dövlət arasında mövcud olur, həmbət də çoxlu sayda dövlətlər arasında yaradılır. Təbii ki, bu kimi proseslər maraqlardan irəliləyən müddətə olunan hədəflərin obyekt kimi seçilməsindən asılıdır. Həmbət siyasi ittifaqlar **təşkilatlar**, **bloklar**, **paktlar** (slində pakt-müqavilə deməkdir) kimi də adlandırılır.

<sup>1</sup> “Sabahısı gün Rusiya rəsmən İsveç müharibə elan etdi”.-Tarix 15.11.2012.

[http://qafqazinfo.az/site%E2%80%9CSABAHISI\\_G%C3%9CN\\_RUSIYA\\_R%C6%8FSM%C6%8FN\\_%C4%B0SVE%C3%87%C6%8F\\_M%C3%87%C6%8F\\_M%C3%9CHARIB%C6%8F-ELAN\\_ETDI%E2%80%9D\\_\\_TARİX\\_-29567-xeber.html](http://qafqazinfo.az/site%E2%80%9CSABAHISI_G%C3%9CN_RUSIYA_R%C6%8FSM%C6%8FN_%C4%B0SVE%C3%87%C6%8F_M%C3%87%C6%8F_M%C3%9CHARIB%C6%8F-ELAN_ETDI%E2%80%9D__TARİX_-29567-xeber.html)

<sup>2</sup> Аткин. А.+. /динственная сверхдержава. ". Алгоритм, 2003, -576 с., с. 50.

İttifaqları hat olunduğu m kanlar v subyektl rin sayı baxımından - **biyunionlar** (*iki dövlətin daxil olduğu-məsələn, Rusiya-Belorus ittifaq dövləti, ABŞ-Yaponiya müqaviləsi (1960)), triyunionlar* (*üç dövlətin daxil olduğu-ANZYUS-Avstraliya, Yeni Zelandiya, ABŞ*), bir neç dövl tin daxil olduğu **biqyunionlar** (*Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı*) v **hiperyunionlar** (*məsələn, NATO, Avropa İttifaqı*) kimi xarakteriz etmək olar. T bii ki, ittifaqlar t şkilatların t rkib hsiss l ridir v bu baxımdan da universal (m s l n, Avropa İttifaqı) v konkret (m s l n, NATO-t hlük sizliyi t min ed n t şkilatdır) xass l r malik olur. İttifaqlar **regional (Avropa ittifaqı), regionlararası (NATO-Şimali Amerika və Avropa regionlarının birləşmiş təşkilatı)** xüsusiyy t l r d malik olurlar. İttifaqları el c d ona qoşulmaq baxımından **açıq** (*müəyyən dövlətlər üçün açıq-məsələn, NATO Avropa dövlətləri üçün açıq qurumdur*) v **qapalı** (*məsələn, NATO həm də qapalı təşkilatdır və üzvlük məsələsi məhduddur. Yəni, hər istəyən dövlət ona asan şəkildə üzv ola bilməz. Avropa İttifaqı da qapalı təşkilatdır*).

### **Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO)**

1949-cu ilin aprel ayının 4-d Vaşinqtonda imzalanan Şimali Atlantika Müqaviləsi (*Müqavilə 14 maddədən ibarətdir*) n tic sind BMT nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə z r d tutulmuş kollektiv müdafiə m q s dil ittifaq yaradıldı. (**Qeyd: BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi BMT-yə üzv olan dövlətlərə silahlı hücum zamanı fərdi və kollektiv müdafiə hüququnun olmasını qəbul edirdi**). NATO-nun yaradılmasının, genişlənməsinin v t şkilatın f aliyyətinin XX srin ortalarından XXI srin başlanğıcına q d r olan dövrünü **iki mərhələyə** bölmək olar: birincisi, NATO-nun 1949-cu ild yaradılması v Varşava Müqaviləsi T şkilatı ilə olan mübariz dövrünü hat edən **klassik** m rh l - iki qütb (**siyasi**

**antipodlar**) arasında h rbi-siyasi g rginlik m rh l si; ikincisi is SSRİ-nin v Ş rqi Avropanın sosialist sisteminin çökm sind n sonrakı dövrü hat ed n **yeni** (*sürətlə böyümə və genişlənmə və yenidən strukturlaşma, yenidən formalaşma*) m rh l .

Şimali Atlantika Müqavil si T şkilatının yaradılması İkinci Dünya müharib sind n sonrakı dövrün, g l c k Avratlantika regionunun t hlük sizliyinin t min edilm si istiqam tl rini mü yy n etm k, t hlük l r qarşı birg h r k tin konturlarını cızmaq v bu istiqam td h rbi-siyasi gücl ri birl şdirm k, hücumların qarşısını birg almaq (Madd 5.) z rur tind n ir li g lmişdir. Eyni zamanda Şimali Atlantika regionunda sabitliyin möhk ml ndirilm si v rifahın yaxşılaşdırılması da sas m qs d idi. Bu kimi prinsipl r Müqavil nin giriş hiss sind (m qs dl r hiss sind ) yazılırdı.

II Dünya müharib sind n sonra meydana çıxmış yeni siyasi formalı Avropanın t hlük sizliyinin yeni saslarla t min edilm si z ruri amil çevrilirdi. Avropanın iki qütb bölünm si, **geocəbhələr** t hlük sizlik üçün **Qərbi Avropanın yeni təhlükəsizlik sistemi modelinin** hazırlanmasını t l b edirdi. Dig r t r fd n d , xüsusil İkinci Dünya müharib sind n sonra ABŞ-ın Avropada maraqlarının yeni sasları formalaşmağa başlamışdı. F q t, ABŞ Monro doktrinasından bu yana Avropa il ittifaqlara daxil olmurdu.<sup>1</sup> Lakin İkinci Dünya müharib sind n sonra qalib dövl tl rd n biri kimi dağılmış Avropanın yenid n qurulmasında ABŞ yaxından iştirak etm k imkanları ld etmişdi. “Marşal Planı” v “Trüm n doktrinası” Sovetl rin Orta Ş r q v Avropda genişl nm f aliyy tl rin qarşı ABŞ-ın gördükl ri t dbirl r idi. Eyni zamanda Avropada SSRİ-nin yaxından iştirakı v ABŞ v İngilt r il soyuqlaşmaqda olan münasib tl ri Avropa

---

<sup>1</sup> Prof. Dr. Fahir Armaoğlu. 20.YÜZYIL SİYASİ TARİHİ 1914-1980 Cilt: I Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 1994. s h. 448.

üz rind inkişafın yeni bir “soyuq cəbhəsi”ni yaradırdı. 1948-ci ilin Berlin böhranı ABŞ-a göstərdi ki, dünyanın yeni bir sülh sistemin qovuşması üçün Sovetlər Birliyi ilə maddəlik etmək imkanları qalmamışdır.<sup>1</sup> (Qeyd: **Berlin böhranı**- 1948-ci ildə SSRİ-nin qərbliləri Berlindən çıxarmaq üçün ortaya atdıqları təşəbbüs nəticəsində yaranmışdı. Berlin şəhəri dörd işğal zonasına ayrılmışdı. Berlinin sovet işğalı ərazisində qərblilərin peyda olmaları SSRİ-ni narahat edirdi.<sup>2</sup> 1946-cı ilin dekabr ayında Amerika və İngiltərənin işğal zonaları birləşdirildi və Bizonia adlandırıldı. 1948-ci ilin iyun ayında isə Fransanın işğal zonası da bizoniaya birləşdirildi və müttəfiqlərin işğal zonaları Trizonia adlandırıldı.<sup>3</sup> 1948-ci ilin Sovetlər Birliyi qərbliləri Qərbi Berlindən çıxarmağa qərar verdilər və mart ayında bütün əlaqələri kəsdi. Qərbi Berlinin belə işıqları kəsildi. Qərbi Berlində 2 milyon nəfər yaşamaqda idi. Bu vəziyyət SSRİ ilə Müttəfiqlər arasında böyük bir gərginlik yaratdı. ABŞ hava dəhlizi ilə gün ərzində 3-4 min ton ərzaq və geyim əşyalarını Qərbi Berlinə daşımağa başladı. Amerika, Qərb və Sovetlər arasında uzun sürən gərgin müzakirələrdən sonra Sovetlər Birliyi anladı ki, qərbliləri Qərbi Berlindən çıxarmaq mümkün deyil.<sup>4</sup> SSRİ-nin Avropa üzrində artan gərginliyi ABŞ-ı yeni bir təhlükəsizlik sistemi yaratmağa sövq edirdi. Bu addım həmişə ABŞ hərbi bazalarının Avropada yerləşdirilməsi və Avropanın təhlükəsizliyində iştirakına zəmin yaratmış olurdu.

NATO-nun bir təşkilat kimi yaradılması iki mühüm mərhələdən keçmişdir: **birinci mərhələdə** ABŞ 1948-ci ildə imzalanmış Qərbi Avropa hərbi qruplaşması olan **Brüssel paktını** dəstəklədi. Brüssel paktına İngiltərə, Fransa, Belçika,

---

<sup>1</sup> Prof. Dr. Fahir Armaoğlu. 20.YÜZYIL SİYASİ TARİHİ 1914-1980 Cilt: I Türkiyə İş Bankası Kültür Yayınları. 1994. s. 447-448.

<sup>2</sup> Yen orada. s. 447-446.

<sup>3</sup> Yen orada. s. 446.

<sup>4</sup> Yen orada. s. 446-447.

Niderland və Lüksemburq daxil oldular. **İkinci** mərhələdə isə ABŞ prezidenti H.Trümən administrasiyası Brüssel paktına imza atmış dövlətlərin səfəri ilə Qərbi Avropa dövlətlərinin imzaladığı paktın genişləndirilməsinə və Avropadan kənarda yerləşən ABŞ və Kanadanın da bu səmərəli qoşulmalarının həyata keçirilməsinə bağlı intensiv məsləhətləşmələrə yata keçirdi.<sup>1</sup>

### ***Klassik dövrün xüsusiyyətləri-gərginliklər, təhlükələr, təhdidlər***

Hərbi-siyasi ittifaqların əsas nəticələri təhlükəsizliyin qorunması məqsədi ilə öz fəaliyyətlərini təşkil edirlər. Təhlükəsizliyi qorumaq siyasəti altında həmişə öz geosiyasi maraqlarını böyüdürlər. Geosiyasi maraqların böyüdülməsi hərəkətləri qarşı-qarşıya olduqda iki cəbhə arasında təbii bir gərginlik qurşağı yaranır. NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı XX əsrin ortlarından 1990-cı illərin başlanğıcına qədər dünyanın ayrı-ayrı regionlarını və qitələri iki fərqli ideoloji qütb bölmüşdür. Dünyada iki polyusluq yaranmışdı. Bu bölgəni vəziyyəti dövlətlər arasındakı münasibətlərdə "soyuq cəbhə"lərin yaradılmasına xidmət edirdi. Münasibətlər çox sahələrdə öz gərginliyi baxımından donmuş vəziyyətdə qalırdı.

Klassik dövrdə NATO-nun üzv dövlətləri Belçika, Almaniya (AFR), Yunanıstan, Danimarka, İslandiya, İspaniya, İtaliya, Kanada, Lüksemburq, Hollandiya, Norveç, Portuqaliya, Birləşmiş Krallıq, ABŞ, Türkiyə və Fransa olublar. Türkiyə və Yunanıstan 1952-ci ildə İttifaqa daxil olublar. **(Qeyd:** Trümən doktrinası SSRİ-nin təhdidi altında qalan Türkiyə və Yunanıstana hərbi yardım edilməsinə nəzər tuturdu. Türkiyə SSRİ-nin boğazlarla bağlı təhdidindən ehtiyat edərək NATO-yə daxil olmuşdur. SSRİ boğazlarla bağlı Montreyo rejiminin

---

<sup>1</sup> Аткин. А.+. / единственная сверхдержава. " . Алгоритм, 2003, -576 с., с. 112.

l ǧv olunmasını v boǧazlara n zar ti l keçirm k ist yirdi). 1955-ci ild Almaniya Federativ Respublikası, 1982-ci ild is İspaniya NATO-ya daxil oldu. Klassik dövrd NATO-nun yaranması v genişl nm si d iki mühüm **fazanı** hat etmişdir: 1949-cu ild NATO-nun yaradılması; 1952-1982-ci ill rd yeni dövl tl rin qoşulması. Bu iki fazada üzv dövl tl rin sayı 16-ya çatmışdı. Klassik m rh l d h m d NATO-nun baza strukturları yaradılmış oldu.

Klassik dövrd NATO il SSRİ v Ş rqi Avropanın sosialist bloku arasında da mübariz nin **iki mühüm (baza) mərhələsi** olmuşdur: birincisi, NATO il Varşava Müqavil si T şkilatı arasında Avropada, Aralıq d nizi regionunda baş ver n **kəskin qarşিদurma** dövrü. Bu dövrd iki blok arasında atom silahları v raket texnologiyaları il baǧlı g rgin diplomatik v siyasi mübariz h yata keçmişdir. Bu dövr 1980-ci ill rin başlanǧıcına q d r olna dövrü hat edir. Bu fazada sas etibaril ABŞ v SSRİ dünyanın ayrı-ayrı m kanlarında, ilk növb d Avropada (ABŞ AFR-d , Fransada, İtaliya v Yunanıstanda, Böyük Britaniyada; SSRİ is ADR-d , Rumıniyada, Macarıstanda, Çexoslovakiyada, Bolqarıstanda v Polşada) h rbi bazalar yaradırdılar. H rbil şdirm prosesl ri güclü ş kild h yata keçirilirdi. 1980-1991-ci ill ri hat ed n m rh l is bir q d r **yumşalma** il xarakteriz olunur. SSRİ-d baş ver n daxili prosesl r, “yenid nqurma” siyas ti NATO il Varşava Müqavil si T şkilatı arasında münasib tl rd yeni baxşları ortaya çıxardı. SSRİ-nin Avropaya dair yeni m zmunlu baxışları üz çıxdı. 1990-cı ilin payızında alman xalqı yenid n vahid dövl td birl şdi. H l AT M-in (Avropada T hlük szilik v m kdaşlıq Müşavir si) 1975-ci il tarixli Helsinki Yekun aktında mü yy n edil n insan hüquqları sah sind yen müzakir l rin aparılması üçün imkanlar açan yeni normalar Ş rqi il Q rb arasında etibarın v inamın

artırılmasına xidmət edirdi.<sup>1</sup> Eyni zamanda 1989-cu ilin mart ayında Vyanada AT Məclisi və Varşava Müqaviləsi Təşkilatına üzv olan 23 dövlətin silahlara nəzarət olunması ilə bağlı çoxlu sayda ümidverici danışıqları xüsusi həmiyyətə bəslədirdi. Bunun fonunda 1989-cu ilin mayında Brüsseldə NATO-nun tədrişi keçirildi. Çox mühüm bəyannamə qəbul edildi. Bir mühüm məsələdən ibarət idi ki, yeni döyüşçülük fonunda ABŞ və SSRİ-nin öz sərhədlərindən kənarda silahlı qüvvələrinin azaldılması nəzərdə tutulurdu.<sup>2</sup>

***Klassik dövrün səciyyəsi cəhətləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:***

**Qısa məzmun və nəzəri struktur-təhlil, baxımından ümumiləşdirilmələr**

NATO-nun fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilk növbədə transatlantik regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı olmuşdur; bu baxımdan həyata keçirilən siyasətin tərkib komponentləri və istiqamətləri olaraq,

-Qərbi Avropa dövlətlərinin SSRİ-dən hər an gözlənilən təhlükələrin qarşısının alınması;

-kommunizmin Qərbi Avropa demokratiyasının məhv etməsinin qarşısının alınması;

-Almaniyada müharibədən sonra demokratik quruculuq proseslərinin gücləndirilməsi;

---

<sup>1</sup> З'явочник 8А. &. 5 #иле!ное и,дание к 'ятидесято! годов\$ине 8А. &. &тдел ин4ормации и 'рессы. =р2ссел\* 1988. NA. &-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. s. h. 65.

<sup>2</sup> З'явочник 8А. &. 5 #иле!ное и,дание к 'ятидесято! годов\$ине 8А. &. &тдел ин4ормации и 'рессы. =р2ссел\* 1988. NA. &-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. s. h. 66.

-NATO-ya üzv dövlətlər arasında təhlükəsizlik sahəsində sıx makedaşlığın həyata keçirilməsi;

-birgə müdafiə və üzv dövlətlərin birinə qarşı olan hücumun digərlərinə olan hücum kimi qəbul edilməsi və qüvvələrin birləşdirilməsi-*İttifaqın hərbi aspektlərinin fundamental prinsiplərindən biri ondan ibarətdir ki, təhlükəsizlik bütövdür, bölünməzdir. Şimali Atlantika İttifaqının üzvlərindən birinə olan hücum hamısına olan hücumdur. Şimali Amerika hərbi qüvvələrinin Avropada iştirakları Avropada təhlükəsizliyin təmin edilməsinin həyati vacib amilidir. Avropanın təhlükəsizliyi Şimali Amerikanın da təhlükəsizliyi ilə sıx bağlıdır. NATO-nun təhlükəsizlik sahəsində siyasəti, birləşdirilmiş hərbi struktura, həmçinin koordinasiya və əməkdaşlıq üzrə razılığa müvafiq olaraq, kollektiv müdafiəyə əsaslanır*;<sup>1</sup>

-NATO-ya üzv dövlətlərin hərbi güclərinin birləşdirilməsi və təhlükələrə qarşı vahid mübarizənin həyata keçirilməsi;

-silahlanma sahəsində planlaşdırma, standartlaşdırma sahəsində makedaşlıq-1989-cu ildə Şimali Atlantika Şurası adı silahların planlaşdırılması sistemini yaratdı;<sup>2</sup>

-hava hərəkətlərinin idarə olunması üzrə hərbi və mülki xidmətlərin koordinasiya edilməsi-1955-ci ildə Şimali Atlantika Şurası Avropa havaməkanının istifadəsinə dair koordinasiya Komitəsini təsis etdi. 1998-ci ildə bu qurum hava hərəkətlərinin idarə olunması üzrə NATO Komitəsinə çevrildi;<sup>3</sup>

-hava hücumundan müdafiə məqsədilə "Hava hücumundan müdafiə Proqramı"nın yenidən qəbul edilməsi (XX əsrin 80-ci illəri);

-böhranlı vəziyyətlərin idarə olunması;

---

<sup>1</sup> 3 'рабочник 8А.&. 5 #иле!ное и,дание к 'ятидесято! годов\$ине 8А.&. &тдел ин4ормации и 'рессы. =р2ссел\* 1988. NA.&-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. s. h. 73.

<sup>2</sup> Həmin kitab. s. h. 186.

<sup>3</sup>Yeniorada. s. h. 188.

-Aralıq d nizi regionu dövl t l ri il dialoqun d rinl şdirilm si;

-münaqiş l rin h llind maraq göst rilm si;

-Avropada nüv g rginlikl rinin qarşısının alınması v raketl rd n v kütl vi qırğın silahlarından, o cüml d n regionun taktiki v strateji nüv silahlarının t hlük l rind n azad olunması.

### ***Yeni dövrün xüsusiyyətləri və NATO-nun genişlənməsinin əsasları***

Sosialist sistemi çökdükd n sonra, yeni meydana çıxan gerç klkl r fonunda Avratlantik m kana münasib t d d yişm y başladı. Yeni v möhk m saslı beyn l xalq t hlük sizliyi t min ed n qurumun formalaşması dövrün ehtiyacından ir li g ldi. **Avratlantik məkan üzrə NATO-nun fəaliyyətinin yeni əsaslarla qurulması** siyas tin başlandı. NATO-nun f aliyy tinin yeni dövrünün (XX s rin 90-cı ill rinin vv llinin) s ciyy vi c h t l rin **iki mühüm aspektdən** yanaşmaq olar: **birincisi**, yeni dünya düz ninin meydana g lm si fonunda t şkilatın f aliyy tinin yeni saslarla mü yy n edilm si, ikiqütblü t hlük sizlik sistemind ki dövrü mövcud olmuş vv lki k skin konfrontasiya m rh l sind n bir q d r yumşaq münasib t l r m rh l sin keçid v Rusiya il , el c d Avropanın keçmiş sosialist m kanı il laq l rin yenid n format olunması; **ikincisi**, yeni t r fdaş v m kdaş dövl t l r hesabına t şkilatın f aliyy t v maraq m kanının sür tl böyüm si. Birinci fazada yenid n strukturlaşma, ikinci fazada is Alyansın yeni t r fdaşlar hesabına f aliyy tinin **üfiqi (yeni ərazilərdə maraqlar baxımından) və şaquli (İttifaqın daxilindən)** v ziyy td genişl ndirilm si prosesl ri yaşanmağa başladı. Sür tl böyüm fazasının (1990-cı ill rin sonlarından başlayaraq) da sas xüsusiyy t l ri ondan ibar t oldu ki, bu dövrd NATO h m d özünün **tərəfdaşlıq və**

**əməkdaşlıq** siyasəti gücləndirdi. Yeni dövrün ikinci mərhələsinin başlanğıcında NATO tərəfdarlığı siyasəti təbii etmək, İttifaqın şəquli və üfqi səslərlə siyasəti və fəaliyyəti genişləndirdi. Yeni dövrün xüsusiyyətləri içərişində, eləcə də forma və məzmun baxımından **yenidən strukturlaşma** proseslərini nümunə göstərmək olar. Bu, hər iki fəzada-mərhələdə, özünü göstərmiş oldu. Belə hesab olunur ki, NATO-nun yeni strukturu hərbi və siyasi aspektlərdə fəal səmərəliliyə nail olmaqdan ibarət olmuşdur.<sup>1</sup>

**Yeni dövrün birinci fazasının xarakterik cəhətləri** ondan ibarətdir ki, artıq 1989-1990-cı illərdə dünya siyasətində köklü dəyişikliklər baş verdi. 1989-cu ilin sonunda və 1990-cı ilin ilk həftələrində Polşa, Macarıstan, Almaniya Demokratik Respublikası, Bolqarıstan, Çexoslovakiyada və kəskin mübarizdən sonra Rumıniyada siyasi və iqtisadi sistemdəki reformalarda həlledici nailiyyət qazandı. Demokratiya yolunda gözlənilən nailiyyətlər əldə olundu. Şərqi Avropada (məsələn, Çexoslovakiyada və digər respublikalarda) azad seçkilər keçirildi və **“məhkəm əsaslı-bərk məzmunlu”**, sərhəd rejimləri aradan qaldırıldı. 1989-cu ilin noyabrında Almaniya divarları dağıdıldı. 1990-cı ilin oktyabr ayının 3-də beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyi və SSRİ-nin razılığı ilə iki alman dövləti vahid dövlətə birləşdi. SSRİ öz qoşunlarını Şərqi Avropadan çəkəy başladı. Avropanın yenidən qurulması siyasəti keçildi. Münasib tələrin yeni formatı əsasında yüklənmiş proseslərə başlandı. **(Qeyd: 1990-cı ilin sentyabr ayının 12-də ADR, AFR, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Krallığı, ABŞ, SSRİ və Fransa arasında imzalanmış Almaniyaya münasibətdə həlledici tənzimləmə Müqaviləsində yazılırdı ki, artıq belə bir tarixi vəziyyət ortaya çıxıb ki, Avropanın bölünməsinin qarşısı alınıb, bölünmə prosesləri aradan qaldırılıb. ATƏM-in Helsink Yekun Aktının**

---

<sup>1</sup> З'равочник 8А. &. 5 #иле!ное и,дание к 'ятидесято! годов\$ине 8А. &. &тдел ин4ормации и 'рессы. =р2ссел\* 1988. NA. &-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. s. h. 276.

prinsipləri (məsələn, prinsiplərdən biri ondan ibarət idi ki, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin xalqların öz müqəddaratını təyin etmək prinsipləri əsasında qurulması əsas göstərilirdi) Avropada ədalətli və etibarlı sülh quruluşunu yaratmaq üçün möhkəm əsas veribdir. Eyni zamanda, qeyd olunurdu ki, Avropada antaqonizmi qəti olaraq dəf etmək zərurəti mövcuddur və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək vacibdir. Sənədin girişində o da yazılırdı ki, silahlara nəzarət etməyə böyük ehtiyac var və həm bu istiqamətdə, həm də silahsızlaşdırma yönündə səmərəli tədbirləri həyata keçirmək vacibdir. İnəmə möhkəmlətmək lazımdır ki, bir-birinə düşmən kimi baxılmasın. Əksinə olaraq, əməkdaşlıq və inam münasibətlərinin qurulması istiqamətində işləmək vacibdir. Bununla yanaşı, dövlətlər sənədi imzalamaqla qəbul edirdilər ki, alman xalqı öz müqəddaratını təyin etmək hüququna sərbəst şəkildə nail olmalıdır və Avropada birliyin yaradılmasında və sülh proseslərində Almanıyanın vahid dövlət kimi qurulmasında alman xalqı öz iradəsini ortaya qoyur. Sənədin 3-cü maddəsində o da qeyd olunurdu ki, AFR hökuməti və ADR hökuməti nüvə, bioloji və bakterioloji silahların istehsalından imtina edirlər. Eyni zamanda birləşəcək Almanıya da bu kimi öhdəliyi üzərinə götürürdü. Sənədin ikinci maddəsində yazılırdı ki, birləşmiş Almanıya heç bir dövlətə qarşı ərazi iddiasına malik deyil və gələcəkdə də belə bir iddiaya sahib ola bilməz).<sup>1</sup>

Bu dövr üçün regionun xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, 1990-cı illərin başlanğıcında dünyanın, eləcə də beynəlxalq münasibətlərin ikiqütblü siyasi, iqtisadi və hərbi-təhlükəsizlik sistemi forması çökdükdən sonra yəni formalaşmış münasibətlər və əlaqələr formasının təşkili

---

<sup>1</sup> %& (&1&) о# окончател\*ном урегулировании в отношении!  
(ермании. 12 сентя#ря 1990 г. %е!ству2 \$ее международное 'раво. 1  
трех томах. .ом Первы!. Зоставители 'ро4. 5. ". -олосов и 'ро4.  
6.3. -ривчикова. "осква. +,дател\*ство "осковского не,ависимого  
института международного 'рава. 1996. s h.. 153-158.

prosesləri yeni məcraya daxil oldu. Sosialist blokundan ayrılmış dövlətlər müayinənin çətinlikləri ilə rastlaşdılar və onlar özlərinin hərbi-siyasi, iqtisadi və siyasi sistemlərini yenidən qurmaq məcburiyyətində qaldılar. Resursların yeni səslərlə, bazar iqtisadiyyatı səsləri ilə istifadəsi məsələləri ortaya çıxmış olurdu. Avropa dövlətlərinin münasib tələsləsinin və yeni açıq münasib tələslər üçün subyektlərin sayının artması regionda **yeni dünya düzəninə** meydana gəlmiş proseslərinin başlamasını zəruri edirdi. Avropa münasib tələslər sisteminə yeni **yumşaq metodlar** meydana gəlməyə başladı. Münasib tələslər və əlaqələrin strukturunun qurulmasında yeni mahiyyət üz çıxdı və yeni sistemlər, həm də liberal sistemlər ehtiyac duyuldu. Avropanın yeni geosiyasətinin nəzəri səsləri yeni “mürəkkəblər” yazılmağa başladı. Bu baxımdan, Avropada Təhlükəsizlik və mədəşliq Müşavirəsinin Parisdə keçirilmiş görüşlərinin 1990-cı ilin noyabr ayının 21-də imzalanmış yekun sənədinə (**Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası**) qeyd edilirdi ki, Avropada yeni demokratiya, sülh və bərabərlik erası başlayıb. Avropada dərin köklü dəyişikliklər baş verməkdədir və tarixi gözəntilərdə dövrüdür. Avropanın konfrontasiya dövrü başa çatıb. Dövlətlər və hökumətlərin başçıları bəyan edirlər ki, bundan sonra bütün münasib tələslər qarşılıqlı hörmət və mədəşliqə əsaslanacaqdır. Avropa keçmişin qalıqlarından azad olunur. Sənədləşən, bazar münasib tələslərinin söykənən bütün iqtisadi münasib tələslər dövlətlər arasında əlaqələrdə həlledici element rolunu oynayır və vahid Avropanın böyüməsinə və çiçəklənməsinə xidmət edəcək.<sup>1</sup> Bu rəfdə, 1991-ci ildə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ləğv olundu. Bu baxımdan da sosialist blokunda baş verən böhran prosesləri, dağılma mənzərsi NATO blokunda

---

<sup>1</sup> Парижская <артия для ново! /вро'ы. 21 ноя#ря. 1990 г. Париж. %е!ству2 \$ее международное 'раво. 1 трех томах. .ом Первы! . Зоставители 'ро4. 5. ". -олосов и 'ро4. 6.3. -ривчикова. "осква. +,дател\*ство "осковского не,ависимого института международного 'рава. 1996. s h.. 42-54.

genişlənmə və yenidən strukturlaşma üçün zərmin yaratdı. Digər tərəfdən, NATO-nun zərqləri qibi olan Rusiya da 1990-cı illərinvvlləri üçün iqtisadi böhran keçirirdi, böyük iqtisadi, hərbi və siyasi potensialı itirmişdi və ölkədə yeni bazar münasibətlərinə keçid prosesləri ictimai, siyasi və iqtisadi böhranları ortaya çıxarırdı. Rusiyanın itkisi iki istiqamətdə: **daxili** və **xarici** olmaqla, həm **regional**, həm də **global** həmiyyətə kəsib edirdi. Belə ki, SSRİ-nin parçalanması daxili itki, SSRİ-nin sosialist blokundan çəkilməsi isə xaricdən olan itkilər idi. Bu dövrdə artıq Rusiya üçün Avropada dayaqların itirilməsi prosesləri yaşanırdı. Həmin dövr üçün belə bir fikir mövcud idi ki, XX əsrin 90-cı illərində Avroatlantik regionda təhlükəsizliyin siyasəti ötən 40 ildən çox artmışdı. Hərbi qarşıdurma təhlükəsi yoxa çıxmış və təhlükəsizliyin mədəşliq çərçivəsində təmin olunması yavaşmaları meydana gəlmişdi.

Bu fonda 1990-cı illərin başlanğıcında İttifaq özünün hərbi və siyasi cəhətdən yenidən strukturlaşmasını qəbul etdi. 1990-cı ilin iyul ayında yüksək səviyyəli görüşdə qəbul edilən **“Şimali Atlantika İttifaqının yenidən qurulması haqqında London bəyannaməsi”** ilə üzv ölkələrin rəhbərləri NATO-nun təhlükəsizliyin yeni şərtlərinə müvafiq olaraq adaptasiya (uyğunlaşma, qəbul etmə) olunması barədə özlərinin niyyətlərini bildirdilər. 1991-ci ilin noyabrında Şimali Atlantika İttifaqının Romada keçirilən yüksək səviyyəli görüşündə İttifaqın **Yeni Strateji Konsepsiyası** qəbul olundu. Bu sənəddə Şimali Atlantika İttifaqının əsas funksiyaları və transatlantik əlaqələrin vacibliyi bir daha təsdiqləndi. Konsepsiyaya əsasən, təhlükəsizlik siyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji və müdafiə sahəsində müəyyən olunurdu. Burada həmçinin struktur və institusional aspektlər mühüm rol oynayırdı.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> З'равочник 8А. &. 5 #иле!ное и,дание к 'ятидесято! годов\$ине 8А. &. &тдел ин4ормации и 'рессы. =р2ссел\* 1988. NA. &-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. s. h. 71.

**Yeni dövrün ikinci fazasının** xarakterik xüsusiyyətləri ondan ibarət idi ki, yeni dövlətlər, -digər sistemin (sosialist sisteminin) nəzarətindən ayrılmış dövlətlər,- öz təhlükəsizliklərini təmin etmək və bu istiqamətdə siyasətlərini inteqrasiya olunmuş şəkillərdə həyata keçirmək məqsədilə NATO-ya üz tutmağa başladılar. Yeni dövlətlərin potensialları, o cümlədən onların coğrafi yerləşməsi, idarəetmə sistemləri, iqtisadi və siyasi vəziyyəti, etnik və dini tərkibi, dil və mədəniyyət, etc. /R8 1251/

-vahid Avropanın təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması;

-yeni dövlətlər (üzv və tərtibatçı dövlətlər) hesabına qarşılıqlı və mülkiyyətə təminatın obyektinin böyüməsi;

-yeni dövlətlər hesabına hərbi və siyasi potensialın gücləndirilməsi;

- mədəniyyət sahələrinin genişləndirilməsi;

-böyük miqyaslı beynəlxalq təhlükələr qarşısı gücün birləşdirilməsi;

-Şərqlə bağlı bilək təhdidləri önündə vahid müdafiə potensialının gücləndirilməsi;

-yeni iqtisadi məkanların və digər resursların istifadəsi imkanları;

-təşkilat daxilində siyasətin yeni dövlətlər hesabına gücləndirilməsi;

-NATO-nun yeni tərtibatçılarının artması və mədəniyyət sferalarının böyüməsi;

-Avropada güclü təhlükəsizlik sistemini yaratmaqla digər regionlar üçün (Aralıq-Qara dənizi regionu dövlətləri üçün) müdafiə mərkəzinin formalaşdırılması;

-Avratalantik məkanın **iki güclü mərkəzinin** (ABŞ-Kanada və Avropa olmaqla) formalaşması;

-ABŞ təsirinin Avropada gücləndirilməsi;

-ABŞ-in Avropanın iqtisadi, siyasi və hərbi siyasətində yaxından iştirak etmək imkanları;

-Strateji təyinatlı silahlara qarşı yeni müdafiə sistemlərinin (R-M) təşkil edilməsi;

-hərbi bazalar üçün yeni ölkələrin istifadə olunması;

-Avropanın nüvə silahlarından bir qədər azad olması  
*(Qeyd: NATO 1991-ci ildə Avropada “soyuq müharibə” dövrü ilə müqayisədə strateji silahların –orta və yaxın məsafəli nüvə silahlarının, sayının 80 faizdən çox azaldılması barədə qərarlar qəbul etdi. 1993-cü ilə qədər bu silahlar azaldıldı. Bunun nəticəsində yer üzərində mövcud olan strateji*

*silahlar sistemi-nüvə artilleriyası, “üst-üst” və “üst-hava” raketləri də daxil olmaqla, ləğv olundu. Eyni zamanda substrateji silahların suüstü gəmilər üçün sistemi də ləğv olundu. Substrateji qüvvələrin silahlarına aid olan bütün nüvə başlıqları NATO-nun silahlarından tamamilə çıxarıldı. Substrateji silahların ixtisarı ilə yanaşı, NATO-nun müttəfiqlərinin əllərində olan strateji silahların-5500 km.-dən uzaq məsafəni qət edə bilən “kontinentlərarası” silahların və yaxın və orta məsafəli “ballistik” raketlərin, ixtisarı ilə bağlı siyasət də həyata keçirildi. Strateji hücum silahları haqqında müqavilələrə əsasən, strateji silahların sayının azaldılması nəzərdə tutulurdu).*<sup>1</sup>

-Rusiya ilə yeni münasibətlər formasının qazanılması;

-SSRİ-nin çökməsi hesabına Rusiyanın Avropada dayaqlarının zəifləməsi və Avropada ABŞ maraqları üçün güclü rəqibin olmaması və s.

SSRİ-nin çökməsi NATO üçün bir tərəfdən yeni imkanlar sfərası qazandırmaqla yanaşı, digər tərəfdən də məqsəli artırdı. NATO həm Avropa regionunda, həm də keçmiş SSRİ məkanında təhlükəsizliyin təmin olunması və təhlükə və təhdid mənbələrinin zərərli şəkildə funksiyasını öz üzərinə götürməklə bir növ məqsəli təsəvvürünü gücləndirmiş oldu.

“Gücləndirici” olan dövlətlərin siyasi qrupları arasında maraqların təmini uğrunda rəqəbmübarizəsi davam etməkdədir. Dövlətlərin siyasi qruplaşmaları arasında maraqların toqquşması dedikdə, dövlətlərin daxil olduqları iki və ya bir neçə siyasi qrupun dünyanın ayrı-ayrı regionlarına aid maraqlarının təmini uğrunda öz aralarında həyata keçirilən rəqəbmübarizəsi başa düşülməlidir. Məsələn, Xəzər regionunda Rusiya və bu dövlətlə yaxın siyasi münasibətləri olan İranla Qərbi dövlətlərin siyasi qruplaşmaları arasında

---

<sup>1</sup> 3 'равочник 8А. &. 5 #иле!ное и,дание к 'ятидесято! годов\$ине 8А. &. &тдел ин4ормации и 'рессы. =р2ссел\* 1988. NA. &-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. s. h. 162

daha çox iqtisadi mənfi təld etməklə uğrunda siyasi mübarizə həyata keçirilir. Rusiya və İran Cənubi Qafqazda Qərbin iştirakına qısqıncılıqla yanaşırlar. Hal-hazırda Avropa və Asiya məkanında siyasət NATO-ya daxil olan dövlətlər, Rusiya, Çin, Hindistan, İran, Pakistan, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi dövlətlərin və bu dövlətlərin siyasi qrupları (birlik, ittifaq, təşkilat) arasında rəqabət mübarizəsi davam etməkdədir. Rəqabət siyasəti dünyanın təbii sərvətləri üzəngin olan və geosiyasi həmiyyət daşıyan regionlarında həyata keçməkdədir. Dövlətlərin siyasi qrupları arasında rəqabət özməqyasına görə qlobal və regional xüsusiyyətli məlik olduğundan siyasi qruplara daxil olan dövlətlərin maraqları da həmişə qlobal, həmişə də regional səviyyədə toqquşur.

*Maraqların qlobal səviyyədə toqquşmaları*- “super güc mərkəzi” və öz potensialına görə bu mərkəzə yaxın olan dövlətlərin maraqları regional səviyyə ilə yanaşı qlobal səviyyədə də toqquşur. Qlobal səviyyədə o dövlətlərin maraqları toqquşur ki, həmin dövlətlər beynəlxalq ələmdə dünyanın bütün və bir çox regionlarına aid xarici siyasət həyata keçirirlər. Maraqları qlobal səviyyədə toqquşan dövlətlər sırasına ABŞ, Rusiya, Çin, Hindistanı, təşkilatlar kimi isə Avropa Birliyini, NATO-nu misal göstərmək olar. Vaxtil SSRİ və ABŞ dünyanın kəsir regionlarına dair qlobal miqyaslı siyasət yeridirdilər və bu nöqtəyi-nəzərdən həmin dövlətlərin maraqları qlobal miqyasda toqquşurdu. Bu dövlətlərin rəhbərlik etdikləri Varşava Müqaviləsi Təşkilatı və NATO (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı) ittifaqı siyasi qrupları arasında maraqların təmini uğrunda siyasi mübarizə kəskin formada həyata keçirdi. Maraqların qlobal səviyyədə toqquşması həmişənin qlobal həmiyyətli sahələrdə, məsələn, ümumbəşəri təhlükələr törədən atom silahı və kimyəvi-bakterioloji silah istehsalı sahəsində, enerji sahəsində toqquşur. ABŞ-la İran arasında İranın gələcəkdə atom silahı istehsal etməklə siyasətin qarşı siyasi mübarizədə öz həmiyyətinə görə

qlobal xarakter daşıyır. Mhz, h min mübariz qlobal h miyy t k sb ed n atom silahı istehsalı sah sind h yata keçirilir. Enerji sah sind Rusiya, İran, Venesuela il ABŞ v Avropa ölk l ri arasında r qab t mübariz si d öz h miyy tin gör qlobal xüsusiyy tl r malikdir.

*Maraqların regional səviyyədə toqquşmaları*- ks mövqed dayanan siyasi qruplaşmalara daxil olan dövl tl rin maraqları qlobal s viyy il yanaşı, regional s viyy d d toqquşur. Maraqların regional s viyy d toqquşması dedikd , dünyanın konkret olaraq ayrı-ayrı regionlarına aid dövl tl rin iqtisadi, h rbi v siyasi maraqlarının üst-üst düşm m si başa düşülm lidir. M s l n, ABŞ -la Çinin maraqları C nubi v C nubi-Ş rqi Asiya regionunda, Sakit okeanın b zi regionlarında toqquşur. M s l n, Filippind ABŞ h rbi bazalarının mövcudluğu Çinin region maraqlarına böyük z rb dir. ABŞ-a siyasi mövqeyin gör yaxın olan Yaponiya, C nubi Koreyanın da maraqları Çinin alternativ maraqları il üst-üst düşmür. ABŞ v onun Avropadakı mütt fiql rinin iqtisadi, siyasi v h rbi maraqları Avropa regionunda Rusiyanın alternativ maraqları il toqquşur. El c d , C nubi Qafqaz regionunda, ABŞ v Avropa dövl tl rinin siyasi qruplarına birt r fli qaydada integrasiya yolunu tutmuş Gürcüstanda Rusiya il NATO-nun maraqları k skin ş kild toqquşur. Yaxın Ş rq regionunda İran v Suriyanın maraqları ABŞ-ın maraqları il toqquşur. M rk zi Asiya regionunda Q rb qarşı ümumi soyuq münasib tl rd olan Rusiya, Çin v İran Q rbin bu regiondakı maraqlarını q bul etmirl r v ümumiyy tl , ABŞ-ın h min regiona t sirinin artmasından ehtiyatlanaraq öz dövl tl ri üçün t hlük hesab edirl r.

## **“Güc mərkəzləri”nin beynəlxalq münasibətlərdə davranışları**

Hal-hazırda dövlətlər arasında münasibətlər beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənir. Hüquq normaları dövlətlərin beynəlxalq müstəvidə davranışlarını müəyyən edir. Dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə davranışları dedikdə həmin dövlətlərin (“güc mərkəzləri”nin) müvafiq beynəlxalq hüquq normalalarına pislə ya yaxşı formada (burada normalara məhl etməklə forması və səviyyəsi) məhl etmələri, dövlətlərin bir-biriləri ilə münasibətlərinin səviyyələri başa düşülməlidir. Buradan dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə davranışlarının pislə ya yaxşı formaları məhl gəlir. gərəkərsə bir dövlət beynəlxalq hüquq normalalarına hörmətə yanaşaraq onlara məhl edirsə, digər dövlətlərlə dostluq və məkəşliq münasibətləri yaradırsa, digər dövlətin razi bütövlüyünə hörmətə yanaşırsa, işğalçılıq siyasətə lətmərsə, deməli, həmin dövlət beynəlxalq münasibətlərdə xoş davranış siyasətə hətə keçirir. Bunun əksinə olaraq dövlət beynəlxalq hüquq normalalarına zidd olaraq başqa bir dövlətin razisini işğal edirsə, və tənəşlərinə qarşı terror aksiyaları hətə keçirirsə, mənəqişlə yaratmağa çalışırsa, dövlətin razi bütövlüyünə şübhlə yanaşırsa, öz razisində yaşayan başqa dövlətin və tənəşlərinin hüquqlarını pozursə, deməli, həmin dövlət beynəlxalq münasibətlərdə pislə davranış siyasətə hətə keçirir. Ümumiyyətlə, böyük dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə yaxşı davranışları onların strateji maraqlarının təminatı uğrunda hətə keçirdikləri siyasətə lə bəzi hallarda ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, Sovet dövlətinin II Dünya müharibəsindən sonra Şərqi Avropa ölkələrinin tam müstəqil yaşamalarına imkan verməyərək özündən əsili etməsi bu super dövlətin pislə davranışına gətirib çıxarırdı. Bununla yanaşı, SSRİ-nin fəqanıstana qoşun yeritməsi və bu dövləti işğal etməsi SSRİ-nin pislə davranış siyasətinin nəticəsi olmuşdur. Eləcə də ABŞ-ın

Vyetnama qoşun yeritməsi, fəqanıstanı və İraqı işğal etməsi də bu dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə pisləşən davranışı deməkdir. İran beynəlxalq təşkilatların qərarlarına məhəl qoymayaraq özünün strateji maraqları nəminə atom sənayesini yaratmağa çalışır. Bəyan edir ki, onun məqsədi dinc xarakterlidir və atom enerjisindən istifadə üçündür. ABŞ isə bu siyasətin leyhinə çıxır.

Beynəlxalq münasibətlərdə pisləşən davranış siyasətini əsasən güclü olan böyük dövlətlər kiçik dövlətlər qarşısında həyata keçirirlər. Böyük dövlətlər ya birbaşa, ya da digər dövlətləri təhdid etməklə başqa kiçik dövlətlər qarşısında pisləşən fərar edirlər. Məsələn, Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı Rusiyanın Azərbaycanla qarşılıqlı fərar etməsi deməkdir. Böyük dövlətləri arxasında görün Ermənistan Türkiyə qarşısında pisləşən fərar edir. Həmçinin Gürcüstanın razılaşdırılma iddiası vardır. Eləcə də Gürcüstan razılaşdırılma Abxaziya və Cənubi Osetiya kimi qeyri-qanuni qurumların Rusiya tərəfindən dəstəklənməsi Rusiyanın Gürcüstanla qarşılıqlı fərar kimi qəbul ediləndir. Bir dövlətin digər dövlət qarşısında iqtisadi təzyiqlərdən pisləşən kimi qəbul ediləndir. İqtisadi amillər təsir vasitələri olsalar da, bu vasitələrin istifadə edilməsinin özü qeyri-etik davranış kimi başa düşüləndir. Məsələn, Rusiyanın Avropaya qarşısında enerji amilindən təsir vasitəsi kimi istifadə etməsinin özü də qeyri-etik davranış deməkdir. ABŞ Konqresinin heç bir səbəb olmadan Azərbaycanı yardıma qadağa qoyan Azadlığa Müdafiə Aktına “907-ci düzliş” etməsi ABŞ-in qeyri-etik və ayrı-seçkilik siyasəti kimi qəbul ediləndir.

## **Dövlət gücünün beynəlxalq münasibətlərdə sülhün təmin edilməsində əhəmiyyəti**

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin özləri iştirak etdiyindən, beynəlxalq siyasi hərəkətlərə xas olan və tənzimlənmə obyektini olan rəqabət, balanslaşdırmanı, tənzimlənmə proseslərini, bu baxımdan inkişaf proseslərini, həmçinin münaqişə və böhranların meydana gəlməsini şərtləndirən şəraitlərin formalaşması proseslərini də məhz onların özləri həyata keçirirlər. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin fəaliyyətləri zamanı maraqlar arasında uyğunluq, oxşarlıq, paralellik və ziddiyyətlər mövcud olur. Beynəlxalq münasibətlərin regional və qlobal səviyyədə tənzimlənməsi prosesləri müqayisə baxımından daha çox böyük güc və potensiala sahib olan dövlətlərlə tərtib edilən həyata keçirilir. Böyük güclər (güclənmərkəzləri olan ittifaqlar) bir tərəfdən beynəlxalq siyasətin müstəvisində **ağırliq mərkəzlərini** yaradırlarsa, digər tərəfdən də bu ağırliq mərkəzləri (potensialı özündə kəsb edən geosiyasi mərkəzlər) hesabına həmin məkanlarda nəzarət funksiyası yerini yetirirlər. Beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi bu münasibətləri tənzimləyən güclər arasında dəstəsnifatı meydana gətirir. Böyük güclər kiçik güclər üzərində (kiçik dövlətlər üzərində) “nəzarətçisi” funksiyası yerini yetirərək mühüm funksional əhəmiyyət kəsb edirlər və böyük dövlətlərin gücləri və onların ümumdünyaya nəzarətləri, eləcə də beynəlxalq vəziyyətlərdə dair müşahidələri orta və kiçik dövlətlər üçün bir üst nəzarət funksiyasını həyata keçirmək kimi məna verir. Dövlətlər arasında olan laqələv dövlətlərin müxtəlif güclər malik olmaları təbii ki, beynəlxalq laqələvə müəyyən iyerarxiq qaydaları məlumdur. Dövlətlər arasında olan qaydalar isə beynəlxalq hüquq qaydalarıdır ki, bu qaydalar da

iyerarxiyanın m l g l m sini “kölg li” formada t min edir. Böyük dövl tl r kiçik dövl tl ri mü yy n sah l r üzr qruplaşdırmağa çalışırlar v öz potensiallarından istifad ed r k kiçik dövl tl rin resurslarına v sisteml rin birbaşa v dolayı yollarla n zar t imkanları (n zar t çıxışları) ld edirl r. Böyük dövl tl r böyük güc vasit sil (beyn l xalq hüququ da bir qayda v vasit kimi istifad ed r k) kiçik dövl tl rin daxili v xarici siyas tl rin n zar t imkanları ld edirl r. Buna **beynəlxalq münasibətlərdə nəzarət strategiyası və taktikası** kimi d ad verm k olar. Dövl tl r qruplaşma prosesl rinin özl rini d “sülh ç tirl ri” altında (razılıq prinsipl rin uyğun olaraq) h yata keçirm y can atırlar. Sülh maraqların zaman v ş b k li trayektoriyalar üzr meydana g l n xüsusiyy tl rinin v v ziyy tl rinin t nzim olunmasının h yata keçirilm sind istiqam t kimi h miyy t k sb edir. Böyük dövl tl r beyn l xalq al md regional v qlobal miqyasda sülhü t min etm k üçün t şkilatları ona gör yaradırlar ki, birincisi, dig r dövl tl rin h r k tl rin birbaşa v dolayı yollarla n zar t imkanları ld etsinl r, ikincisi is h min dövl tl rin coğrafi v siyasi resurslarından istifad ed r k, onları c ml şdir r k böyük potensiala sahib olsunlar v bu potensialı (müdafi v gücl nm k m qs dil ) regional v qlobal r qab td istifad etsinl r.

Dövl tl r başlıca olaraq **sülh şəraitində** özl rinin hüquqlarını t min etm y çalışırlar. Ona gör ki, münaqiş , böhran, müharib v dig r bu kimi beyn l xalq g rginlikl r dövl tl rin geosiyasi maraqlarının t min olunmasında mü yy n mane l ri tör dirl r. Maraqların t min olunması üçün sabit sistemin f aliyy tini korlayırlar. Dövl tl r bu baxımdan mane l rsiz, sabit ş raitd maraqların t nzim olunmasında maraq nümayiş etdirirl r. Beyn l xalq münasib tl rin yaradılmasının başlıca qay si (m ramı,

m q s di) d m hz sülh v sabitlik sasında münasib l rin v laq l rin v hd tini t şkil etm kd n ibar tdir. Dövl tl rin maraqlarının mane siz ş raitd t min olunmasında beyn l xalq t nziml yici qaydalara olaraq **beynəlxalq hüquq normaları** çıxış edir. Beyn l xalq hüquq normaları h m universal, h m d konkret sah l ri t nzim ed n xass y malik olur. Beyn l xalq hüquq normaları beyn l xalq münasib tl rin sah l ri kimi kompleks xarakter malik olur. Beyn l xalq hüquq normaları h m t nzim edici, qruplaşdırıcı, sah l r ayırıcı vasit l r kimi h miyy t k sb edir, h m d münasib tl ri t nzim ed n sas istiqam tl ri v qaydaları (davranış h dl rini, h r k tl r qaydalarını v istiqam tl rini) meydana g tirir. Beyn l xalq hüquq normalarının böyük dövl tl r t r find n vahid qaydalar kimi q bul edilm si t bii ki, dövl tl rin beyn l xalq maraqlarına xidm t edir. Dövl tl r arasında beyn l xalq hüququn lazımi anlarda q bul olunması v beyn l xalq hüquqa lazımi anlarda m l edilm si dövl tin geosiyasi maraqlarının t min olunmasında **sülh amilini** sas götürm sind n ir li g lir. Dövl tl r h m d ehtiyat etdikl rind n v aralarında qarşılaşmanın baş verm m si üçün büyn l xalq qaydalar olaraq hüquq normalarını q bul edirl r. Beyn l xalq laq l rd v münasib tl rd sülh dövl tl r üçün ona gör lazımdır ki, sabit ş raitd v dinc yollarla öz geosiyasi maraqlarını t min ed bilsinl r, el c d geosiyasi maraqlarını böyütm k imkanlarına sahib olsunlar. Beyn l xalq sülh ş raitinin mövcudluğu da dövl tl rin maraqlarını t min etm k baxımından kompleksliliyi mü yy n etm kd n v t min etm kd n ibar tdir. Dövl tl r sülhün t min olunması üçün h m qruplaşmanı yaradırlar (birlikl r, ittifaqlar, dig r t şkilatlar), h m d kompleks olaraq sülhün t min olunması siyas tini h yata keçirirl r. Dövl tl r sülhd n v müdafi olunmaq amilind n istifad ed r k mü yy n qruplar üz rind öz ş b k li maraqlarının t min edilm si siyas tini h yata

keçirirlər. Sülh müdafi üçün mütləq bir şərait və vəziyyət çevrilir, eləcə də sülhdən möhkəmlənmək üçün bir amil kimi istifadə edilir. Beynəlxalq münasibətlərdə sülh trayektoriyaları şəbəkələri meydana gəlir. Sülh trayektoriyaları şəbəkələri də beynəlxalq münasibətlərin sabitləşməsi və inkişafı üçün şərait yaradır. Məsələn, Qərbi Avropada XX əsrin ikinci yarısından etibarən bəzilər olan sülh şəraiti vahid Avropa regionunun formalaşması (burada ittifaqın və birliyin meydana gəlməsi) və inkişafı üçün trayektorik zəmin yaratmış oldu.

Beynəlxalq münasibətlərdə sahəsinə güc (burada vahid güc) qurumu ona görə sülhün təmin olunmasında yaxından iştirak edir ki, bu qurumlar iştirakçı dövlətlərin müəyyən zamanlarda maraqlarının “**şışməsi**”nin qarşısını alır. Məsələn, 1991-ci ildə birinci ABŞ-İraq müharibəsində vəvlə Küveyti işğal etmiş İraq qoşunları bu dövlətin razisində çıxarıldı. Böyük dövlətlər böyük resurslardan istifadə edərək, kiçik resursları həmişə qidalandırır, həmişə də bu resursların həddən artıq kənara yayılmalarının qarşısı alınır. Böyük güclər resursların nisbi tarazlıq şəraitində paylanması üçün tarazlı şəraitin yaradılmasının əsaslarını təşkil edir.

**Dövlət gücünün beynəlxalq aləmdə sülhün təmin edilməsindəki əhəmiyyətini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:**

**-dövlətlərin gücləri regionlardakı münaqişələrin həlli üçün təsiredici əhəmiyyət kəsb edir;**

**-dövlətlərin gücü münaqişə tərəflərinə təzyiq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir;**

**-dövlətlərin gücünün böyüklüyü münaqişələrin təkrar baş verməsinin qarşısını alır;**

**-dövlətlərin gücləri münaqişələr üzərində təzyiqləri meydana gətirir ki, bu da nəticədə münaqişələrin həll**

**olunmasında tərəflər arasında razılıqların ortaya çıxmasını təmin edir;**

**-dövlətlərin böyük gücləri beynəlxalq münasibətlərdə ümumi nəzarət prinsiplərini yaratdığına görə, münaqişələr üzərində də nəzarəti ortaya çıxarır və s.**

## NƏTİCƏ:

Müasir dövrdə və postmodernizmdə beynəlxalq münasibətlərin başlıca məqsədi rəngarəngliyi qorumaq və birgə (vahid qaydada) inkişaf etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda vahid inkişaf xarakterində birliyi, birgə iştirakı təmin etməkdə başlıca məqsəddir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün vəzifələr müəyyən olunur. Vəzifələrin sülhü yaratmaq və inkişafı təmin etməklə üçün müəyyən yolları və istiqamətləri təşkil etməkdən ibarətdir. Vəzifələrin xarici siyasət istiqamətini rəngləyənə gətirir.

Beynəlxalq münasibətlərin sahəsində dövlətin hüquqlarını icra etməsi və hüquqlarının qorunması eləcə də insan hüquqlarının təmin olunması və qorunması deməkdir.

Beynəlxalq münasibətlərin özü xarici siyasət aktlarının külsəhə olunduğu sahələr olaraq bir bütöv və üst anlayışı rəngləyənə gətirir. Bu anlayış həmişə xarici siyasətin istiqamətindəndir. Bu üçün xüsusi həmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər arasında sabit şəraitdə inkişafın şərtlərini rəngləyənə gətirən siyasətlər sahəsi və istiqamətlərdən ibarət olan kompleksidir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər öz xarici siyasətini rəngləyənə qaydalara və ölçülərə tabe etdirərək hərəkət etməyə vadar edir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlər üçün “beynəlxalq sferada hərəkətin öz payı və yeri” prinsiplərinin formalaşmasını zəruri edir. Beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsini dövlətlər özli müəyyən edirlər və bu tənzimlənmədə dövlətlərin maraqlarına xidmət edir. Tənzimlənmə böyük və kiçik güclər arasında “qoruyucu” vasitələri rəngləyənə gətirir və qoruyucu vasitələri olaraq dövlətlərin münasibətləri arasında müəyyən sənədləri yaradır. Beynəlxalq münasibətlərin sferası “dövlətlərin beynəlxalq cəkiləri” anlayışını ortaya çıxarır və dövlətləri öz şərtləri (burada güclərin uyğun olan hərəkəti) daxilində hərəkət etməyə vadar edir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclərin görülmələrinin həmiyyəti ondan ibarət olur ki, burada böyük dövlətlərin orta

v kiçik dövlətlər üzrində real imkanlar çərçivəsində nəzərdə tutulmuş zərər (həmişə qarşılıqlı zərər) dövlətləri öz hərəkətlərini ölçüb-biçməyə məcbur edir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclərinin görülməsinin tənəidi, real münasibətlərlə əlaqəli rəqəblər qaydalarını ortaya çıxarır. Dövlətlər arasında baş verən rəqəblər bir növ dövlətlər arasında həmişə **çəkişmə prinsipini** əks etdirir və dövlətlərin inkişaf mərhələlərini qalır. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin güclərinin görülməsinin tənəidi olaraq meydana gəlir və real gerçəkliyi əks etdirir. Böyük dövlətlərin global miqyaslı fəaliyyətləri tənəidi ki, global tənzimləməni yaradır və böyük problemlərin həllini onların diqqətinə yönəldir. Tənəidi ki, dövlətlərin güclərinin görülməsinin tənəidi və güclərinin görülməsinin iştirakını nəzəri həmişə tələsən mövcud beynəlxalq hüquqla ziddiyyət tələsən edir. Beynəlxalq hüquq bütün dövlətlər arasında münasibətlərin yaradılmasının və tənzimlənməsinin vahid məzmununu ortaya çıxarır.

Beynəlxalq global güclər beynəlxalq əlaqədə sülh vəziyyətinin davamlılığını təmin edir və tərəflər arasında sərhəddi vəziyyətlərin ortaya çıxması üçün şərait yaradır. Sülhün özü həmişə təmin olunmadan, həmişə qorxu (ehtiyat) amilində təmin olunan bir vəziyyət çevrilir. Sülh razılığının qarşılıqlı qənaətinə əsaslarını yaradır.

## **İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat:**

**Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı,  
“Biznes xəbərləri” qəzeti-2012, 64 səh.;**

### **AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ İŞLƏR NAZİRLİYİ HAQQINDA**

**Ə S A S N A M Ə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin  
29 yanvar 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.**

**“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” inkişaf  
konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-  
ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir;**

**Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il 18 aprel tarixli  
Vyana Konvensiyası;**

**Diplomatik xidmət haqqında Azərbaycan  
Respublikasının Qanunu  
[http://www.rusum.az/laws/law\\_953106246\\_7974.pdf](http://www.rusum.az/laws/law_953106246_7974.pdf);**

**Azərbaycan Respublikasının Konsulluğu haqqında  
Əsasnamə  
[http://www.mfa.gov.az/index.php?option=com\\_content&task=view&id=28&Itemid=40](http://www.mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=40);**

**Lətif Hüseynov. Beynəlxalq hüququn anlayışı və təbiəti.  
[http://www.diplomatiya.az/index.php?option=com\\_content  
&view=article&id=155:beynaxalq-hueququn-anlay-v-  
tbiti&catid=49:nezeriyye&itemid=95](http://www.diplomatiya.az/index.php?option=com_content&view=article&id=155:beynaxalq-hueququn-anlay-v-tbiti&catid=49:nezeriyye&itemid=95);**

**“Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında  
Azərbaycan Respublikasının qanunu” I Fəsil. Maddə 4.;**

**“Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” I Fəsil, Maddə 3-Anlayışlar bölməsi. “Zorakılıqdan azad qadınlar” Parlament şəbəkəsi. Parlament üzvləri üçün stolüstü kitab. “Qadınlara qarşı zorakılığın və məişət zorakılığının qarşısının alınması və onlarla mübarizə haqqında Avropa Şurasının Konvensiyası” (İstanbul Konvensiyası);**

**ANS TV “Xəbərlər” informasiya proqramı, 21 mart 2013-cü il. 21<sup>00</sup>;**

**Məşhur Milyarder sərvətini kasıblara verdi. “Kaspi” qəzeti, №034(2888);**

**“Sabahısı gün Rusiya rəsmən İsveçə müharibə elan etdi”.-Tarix 15.11.2012.  
[http://qafqazinfo.az/site%E2%80%9CSABAHISI\\_G%C3%9CN\\_RUSIYA\\_R%C6%8FSM%C6%8FN\\_%C4%B0SVE%C3%87%C6%8F\\_M%C3%87%C6%8F\\_%M%C3%9CHARIB%C6%8F-ELAN\\_ETDI%E2%80%9D\\_\\_TARIX\\_-29567-xeber.html](http://qafqazinfo.az/site%E2%80%9CSABAHISI_G%C3%9CN_RUSIYA_R%C6%8FSM%C6%8FN_%C4%B0SVE%C3%87%C6%8F_M%C3%87%C6%8F_%M%C3%9CHARIB%C6%8F-ELAN_ETDI%E2%80%9D__TARIX_-29567-xeber.html);**

**İ. Çeller. Avropa İttifaqı Parlamentində Almaniyanı təmsil edən deputat. «MİP» telekanalı MTRK, 31 may 2013, 21<sup>00</sup>-22<sup>00</sup>;**

**Nəsimov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 600 s.;**

**Nəsimov E.M. “Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri”, Bakı-“Elm və Təhsil”-2010. 116 s.;**

**E.M. Nəşibov. Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. "Elm və təhsil " nəşriyyatı, Bakı-2013, 544 səh.;**

**Rusiya özünün rəqibi kimi yenə də Qərbi və ABŞ-ı görür. Rusiyanın yeni xarici siyasət konsepsiyası əsas müddəalar.**

**<http://newtimes.az/az/politics/1465/#.UUBx2xen3v0>. 12 mart 2013- Newtimes.az;**

**Александр Дугин. Д80 Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством-Изд.4-е, Москва, «АРКТОГЕЯ-центр», 2000-928 стр., səh. 65;**

**П.А.Цыганков. Политическая социология международных отношений. Международные отношения как особый род общественных отношений. Понятие и критерии международных отношений.**  
**[http://www.society.polbu.ru/tsygankov\\_sociology/ch07\\_i.html](http://www.society.polbu.ru/tsygankov_sociology/ch07_i.html);**

**Вне́шняя поли́тика (*внешние сношения государства*) —**  
**[http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BD%D0%B5%D1%88%D0%BD%D1%8F%D1%8F\\_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BD%D0%B5%D1%88%D0%BD%D1%8F%D1%8F_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0);**

**Венская Конвенция о праве международных договоров 23 мая 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.- 864 с. ss.343-372;**

**Венская Конвенция о консульских сношениях и факультативные протоколы 24 апреля 1963 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.- 864 с. ss.528-562;**

**Венская Конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями 21 марта 1986 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.- 864 с. ss.372-409;**

**Конвенция о специальных миссиях и факультативный протокол. 8 декабря 1969 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.- 864 с. ss.562-582;**

**Венская Конвенция о представительстве государств в их отношениях с международными организациями универсального характера 14 марта 1975 года. Действующее международное право. В трех томах. Том первый. Составители проф. Ю.М.Колосов и проф. Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1996.- 864 с. ss.582-615;**

**Жизнь после нефти. «Российская Газета»;  
22.02.2013; №309 (6015); [www.rg.ru](http://www.rg.ru);**

**ПОВЕРЕННЫЙ В ДЕЛАХ  
[http://www.navoprosotveta.net/17/17\\_2981.htm](http://www.navoprosotveta.net/17/17_2981.htm)**

**ВРЕМЕННЫЙ ПОВЕРЕННЫЙ В ДЕЛАХ.  
<http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/13822>;**

**Поверенный в делах. Начальный вариант статьи,  
взят из Большого энциклопедического словаря  
Брокгауза Ф.А., Ефрона И.А.  
<http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/007/121/>;**

**Уткин. А.И. Единственная сверхдержава. М.  
Алгоритм, 2003, -576 с., сәһ. 50;**

**Prof. Dr. Fahir Armaoğlu. 20.YÜZYIL SİYASİ  
TARİHİ 1914-1980 Cilt: I Türkiye İş Bankası Kültür  
Yayımları. 1994;**

**Справочник НАТО. Юбилейное издание к  
пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и  
прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium  
1998-1999 Second Reprint;**

**ДОГОВОР об окончательном урегулировании в  
отношений Германии. 12 сентября 1990 г. Действующее  
международное право. В трех томах. Том Первый.  
Составители проф. Ю.М. Колосов и проф. Э.С.  
Кривчикова. Москва. Издательство Московского  
независимого института международного права. 1996.  
сәһ.. 153-158;**

**Парижская Хартия для новой Европы. 21 ноября. 1990 г. Париж. Действующее международное право. В трех томах. Том Первый. Составители проф. Ю.М. Колосов и проф. Э.С. Кривчикова. Москва. Издательство Московского независимого института международного права. 1996. сәһ.. 42-54;**

**Экономика Китая: его сильнейшее оружие или слабое место? Дэвид Сноудон, «Бизнес монитор интернешнл», рассуждает о том, как рост экономической активности Китая неразрывно связан с перспективами безопасности этой страны.  
[http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise\\_china\\_geopolitical/RU/index.htm](http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm);**

**Роман Маркелов. Еврокомиссия предсказала рост экономики РФ на 3,3 процента в 2013 году.  
<http://www.rg.ru/2013/05/03prognoz-site-anons.html>**

**ELŞƏN MISIR OĞLU NƏSİBOV**

**BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ DÖVLƏTLƏRİN  
GÜCLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİF OLUNMALARININ ƏSASLARI  
(qlobal və regional miqyasda sülhün təmin edilməsində  
dövlət gücünün rolu-təsiredici amil kimi)**

Kağız formatı 60x84  $\frac{1}{16}$ . Ş.ç.v. 20. Tiraj 300. Sifariş 68.

*«Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi*